

WESTMINSTERI KIRÁNDULÁS*

Ondré Péter

(a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézetének PhD-hallgatója)

Összefoglaló

Írásomban a rendszerváltoztatást követő hazai parlamenti ciklusokat vizsgálom: kísérletet teszek azok elhelyezésére az Arend Lijphart által a 1980-as években kidolgozott, westminsteri és konszenzuális demokráciákat összehasonlító modellben. A tanulmány fókuszában a Lijphart által meghatározott tíz intézményi változó elemzése áll, ennyiben tehát követi a Patterns of Democracy felépítését. A módszertan esetében azonban – az általános alkalmazhatóság esélyeinek javítása céljával – számottevő változtatásokat hajtottam végre: a közjogi és a kormányzati hatalommegosztás, valamint a korporativizmus mérését saját indikátorokkal végeztem el, az alkotmányos merevség elemzéséhez pedig egy, e tárgykörben született írás módszerét használtam. A módosítások természetesen csak az alkalmazott mérési technikákat érintik, a lijpharti vizsgálat logikáját reményeim szerint nem sértik.

Kulcsszavak: westminsteri ■ konszenzuális ■ többségi ■ demokrácia ■ politikai rendszer ■ hatalommegosztás ■ Arend Lijphart

BEVEZETÉS

A 2010-es parlamenti választásra jó eséllyel kiemelt figyelemmel emlékszik majd a magyar politikatörténet, lévén ez alapvetően rendezte át a hazai párendszer és kétharmadot meghaladó mandátumarányt biztosított egyetlen homogén, fegyelmezett politikai erőnek. A kritikus választás (Enyedi–Benoit, 2010) eredményei ismertek: alkotmányozás, gördülékeny jogalkotás, kompromisszummentes személyi döntések. Tanulmányomban kísérletet teszek a változások egy lehetséges irányának meghatározására, s ennek alátámasztására a választott elméleti keret módszertanát felhasználva a magyar politikai rendszer 2010 áprilisát követő profilját összevetem a korábbi ciklusok állapotával.

A tanulmány első szakaszában megválasztom az elméleti keretet és röviden ismertetem azt, majd az elemző fejezetben a rendszerváltoztatás utáni hat parlamenti ciklus összehasonlítására vállalkozom, végül pedig bemutatom a vizsgálat konklúzióit. Írásom kéziratát 2011. augusztus 31-én zártam le, így azt

* Körösenyi András tanácsait és bátorító szavait ezúton köszönöm meg.

ezt követő események már nem képezik a 2010-ben megkezdődött ciklus elemzésének tárgyát.

AZ ÉRTELMEZÉSI KERET MEGVÁLASZTÁSA

Amennyiben a magyar politikai rendszer közelmúltbéli változásait szeretnénk elemezni, úgy első dolgunk a megfelelő elméleti keret megválasztása, amelyben a hazai szisztéma átalakulása értelmezhető. Úgy vélem, a vizsgálat során az összehasonlító politológia eszköztárát érdemes igénybe vennünk, lévén az előttünk álló feladat nem más, mint kormányzati ciklusok összehasonlítása. Változások kimutatására akkor van lehetőségünk, ha a magyar demokrácia 2010 végén mutatott profilját összevetjük a korábbi állapotokkal.

A demokratikus rendszerek összehasonlítását a modern politikatudomány már jó néhány aspektusból elvégezte. Gabriel Almond stabil, kétpártrendszerrel működő, homogén politikai kultúrájú angolszász és instabil, sokpártrendszerrel bíró, heterogén kultúrájú kontinentális rezsimeket különböztetett meg (Almond, 1956), Robert Dahl a madisoniánus és a populista demokráciák között látta a legfőbb különbséget (Dahl, 1956), míg Fareed Zakaria liberális és illiberális demokráciákat különített el (Zakaria, 2003). A demokratikus rendszerek összehasonlítása persze elvégezhető induktívan is, egy-egy intézményre, például a végrehajtásra vagy a pártrendszerre fókuszálva. A megfelelő értelmezési keret kiválasztása során akkor járunk el helyesen, ha először számba vesszük az elmúlt időszak látványos változásait. A legfontosabb újdonság minden bizonnyal a kormányzó többség és a vele az állami működés bizonyos területein konkuráló – gyakran függetlennek nevezett – intézmények viszonyában mutatható ki. A második Orbán-kormány röviddel hatalomra kerülését követően legyengítette, átalakította a Költségvetési Tanácsot, összeolvasztotta a média- és a sajtófelügyeletet ellátó szerveket, a különadóról szóló jogszabály alkotmányellenességének kimondása után pedig az Alkotmánybíróság hatásköreit szűkítette a fiskális politikához kapcsolódó törvények normakontrolljának elsőgenerációs alapjogokhoz kötésével. Szintén újdonságként hat a kormány személyzeti politikája: az állami vezetők és testületek tagjainak megválasztása során már nyoma sincs a kétharmados kompromisszumkényszernek, a fideszes többség az ÁSZ vagy az NMHH élére, az Alkotmánybíróságba vagy a Médiatanácsba akadály nélkül delegálhatta saját embereit. Az elmúlt két évtized csatározásai tükrében szokatlanul hat a gördülékeny, fegyelmezett alkotmányozás, „közjogi barkácsolás” is. Világos, a magyar demokrácia látványos átalakulásának oka egy egyszerű arányszámban érhető tetten, a kérdés csupán az, hogy milyen változást implikált a hazai politikai szisztémában a mandátumok 68%-ának egy fegyelmezett politikai erőnél történő koncentrációja. Megítélésem szerint az újszerű helyzet legfontosabb eredményei (1) a parlamenten belüli, politikai hatalommegosztás megszűnése, (2) és – főként

ennek eredményeként – az Országgyűlés egyértelmű kiemelkedése a hazai közjogi szerkezetből, vagyis a közjogi hatalommegosztás alapos meggyengülése. E két körülmény eredőjeként Magyarországon 2010-ben olyan hatalomkoncentráció jött létre, amely csak az Arendt Lijphart által többségi demokráciákként definiált rendszerekben lehetséges (Lijphart, 1984). Nehezen vitatható ugyanis, hogy a kétharmados többség megkövetelése tulajdonképpen a kormányoldal és az ellenzék közötti konszenzus garanciája bizonyos jogalkotási területeken: amennyiben egy párt kétharmadnál nagyobb mandátumarányt szerez a törvényhozásban, úgy a konszenzuskényszer eltűnik, illetőleg a konszenzuselv eltűnhet. Úgy vélem, hazánkban pontosan ez történt a 2010-es esztendőben, egy fegyvelmezett többség birtokába került a mandátumok 68 százaléka, így megszűnt a kormány és ellenzék közötti politikai, valamint a parlament és a vele konkuráló intézmények közötti közjogi hatalommegosztás, konszenzuskényszer. Vagyis meglátásom szerint Magyarország 2010-ben az ideáltipikus westminsteri demokráciához hasonult. Állításom alátámasztására a továbbiakban Lijphart módszertanát felhasználva fogom összehasonlítani a magyar politikai rendszernek a második Orbán-kormány idején mutatott profilját a korábbi állapotokkal.

WESTMINSTERI ÉS KONSZENZUÁLIS DEMOKRÁCIÁK

A demokrácia konzociionális modelljét Arendt Lijphart a '60-as évek behaviorista forradalmában alkotta meg (Lijphart, 1968). A politológus munkájában azt a már említett almondi megállapítást igyekezett cáfolni, mely szerint a heterogén politikai kultúrájú, kontinentális országokban instabil demokráciák működnek: Lijphart szerint a heterogenitás és főleg a Hollandiában is megfigyelhető szegmentált pluralizmus (szervezett szociológiai heterogenitás) valóban destabilizálhatja a demokratikus berendezkedést, ugyanakkor az általa leírt kooperatív elitstratégia és a társadalom ezt követő, tekintélyelvű magatartása révén a turbulens folyamatok kezelhetővé válnak. A következő évtizedben a szerző elméletét továbbfejlesztve meghatározta a fent leírt konzociionális demokrácia intézményi garanciáit (Lijphart, 1977), majd a '80-as években előállt az immáron konszenzuálisnak nevezett és az azzal működését tekintve diametriálisan ellentétes mintákat mutató többségi demokráciák átfogó összehasonlításával (Lijphart, 1984). A huszonegy országot felölelő vizsgálat során Lijphart a többségi és a konszenzusos döntési elvhez kapcsolódó jellemvonásokat figyelt meg az általa legfontosabbnak tartott intézmények esetében, majd ezekhez a jellemzőkhöz különféle skálákat rendelt, melyek segítségével országonként lehetőség nyílt matematikai értékekkel jellemezni az egyes intézményeket. Faktoranalízises korrelációvizsgálata révén Lijphart arra jutott, hogy a többségi és a konszenzusos elv érvényesülése elsősorban intéz-

ménycsoportok – s nem politikai rendszerek – esetében mutatható ki, vagyis a vizsgált rezsimekben jól elkülöníthetők azok az intézményi változók, amelyek legtöbbször hasonló mintákat követnek. A megfigyelt két változócsoporthoz mentén a szerző megrajzolta a többségi és konszenzuális demokráciák kétdimenziós térképét, amelyen aztán elhelyezte a vizsgálatba bevont országokat. Lijphart elmélete tehát alapvetően nem konszenzuális, illetve többségi demokráciákat különböztet meg, a rendszerek egy része az első dimenzióban a konszenzusos, míg a másodikban inkább a többségi elvet követi és vice versa. A szerző másfél évtizeddel nagyhatású munkája megjelenése után jelentősen átdolgozta azt és újragondolta a vizsgált intézmények körét (Lijphart, 1999). Magam a magyar rendszer elemzését erre az írásra építem, így célszerű röviden áttekintenünk az abban megjelenő intézményeket. Az első dimenzióba (horizontális hatalommegosztás) a végrehajtás, a kormány és a parlament viszonya, a pártrendszer, a választási rendszer és az érdekképviselet rendszere került, míg a másodikba (vertikális hatalommegosztás) az államszerkezet, a törvényhozás, az alkotmány, a bírói felülvizsgálat és a központi bank. Elmondható, hogy a bemutatott tíz intézmény valóban kiemelt fontossággal bír a politikai rendszerekben, s valamilyen minőségben minden demokráciában megfigyelhetők. Továbbá érintetlenül átveszem az azokat a többségi és a konszenzuselvhez kapcsoló jellemzőket is – úgy, mint a választási rendszer arányossága vagy a pártrendszer fragmentáltsága. A vizsgálatot a rendszerváltást követő parlamenti ciklusok profiljának összevetésével végzem majd el, abban tehát a választások, s nem a kormányváltások képezik az elhatárolás alapját. Munkám során mindvégig ragaszkodom a kvantitatív eszközök használatához: egyrészt Lijphart modellje mennyiségi mutatók felhasználására épül, másrészt – amennyiben a módszertan helyességét elfogadjuk – a számszaki értékek révén elemzői részrehajlás által nem befolyásolt konzekvenciákat kaphatunk.

A vizsgálat megkezdése előtt még számot kell adnom írásom látens, ám megítélésem szerint nem kevésbé fontos céljáról. Úgy vélem, hogy egy, Lijphart korábbi elemzése során nem érintett kelet-közép-európai demokrácia vizsgálata kitűnő alkalom az eredeti módszertan általános alkalmazhatóságának próbájára. Könnyen megeshet ugyanis, hogy a nagyhatású összehasonlító munka során használt módszertan különféle fogyatékoságai okán nem alkalmas új demokráciák elemzésére, így az operacionalizálás során – a kényszerűségtől, s nem az ambícióktól vezérelve – annak javítására, új indikátorok kidolgozására lesz szükség.

ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLAT

Lijphart nagyhatású munkája a horizontális hatalommegosztás dimenziójába tartozó változók vizsgálatával kezdődik. A kormány, a közjogi viszonyok, a

pártrendszer és a választási rendszer kétségkívül a demokráciák legfontosabb intézményeinek tekinthetők, a komparatív elemzések gyakran megelégednek ezen változók vizsgálatával. Nils-Christian Bormann helyesen hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy a lijpharti elméletet leegyszerűsítve alkalmazó elemzők sokszor kizárólag e négy intézményre szűkítik a vizsgálat horizontját (Bormann, 2010). Az eredeti munkában ezek mellett jelenik meg a korporativizmus is, világos ugyanakkor, hogy az kizárólag statisztikailag, és nem logikailag kapcsolódik a négy intézményhez (Taagepera, 2003).

1. Pártrendszer

A pártrendszerek leírásának két alapvető irányát különíthetjük el: egyes szerzők kvalitatív eszközökkel, míg mások kvantitatív mutatókkal próbálják jellemezni az egyes pártrendszereket. Giovanni Sartori sokat idézett munkája e két irány szintéziseként fogható fel, az olasz politikatudós tipológiájának megalkotása során egyaránt figyelembe vette a pártok számát és a verseny ideológiai polarizáltságát (Sartori, 1976). Esetünkben kvantitatív eszközök alkalmazására lesz szükség. Lijphart szerint a többségi demokráciákban inkább kétpártrendszer, míg a konszenzuális rezsimekben inkább sokpártrendszer működik, vagyis az intézmény esetében a pártok száma a kapcsolódási pont a holisztikus modellhez. A pártszám alapvetően két aspektusból írható le kvantitatív eszközökkel: egyfelől segítségül hívhatunk egy, a versengő szervezetek száma alapján kidolgozott tipológiát (például Blondel, 1968), majd az egyes típusokat megcímkézhetjük matematikai értékekkel, vagy pedig a Herfindahl–Hirschman-féle koncentrációs index valamely variánsával egy egyszerű mutatóban rögzítjük a pártszámot. Lijphart az utóbbi megoldás mellett döntött, és a két legnépszerűbb mérőszám, Douglas Rae frakcionalizáltsági indexe (Rae, 1967), valamint Markku Laakso és Rein Taagepera effektív pártszáma (Laakso–Taagepera, 1979) közül az utóbbit választotta, mely kiszámítása az alábbi képlettel történik:

$$LTI = \frac{1}{\sum p_i^2}$$

A mutató a szavazatok vagy a mandátumok megoszlásának egyenlőtlenségén keresztül adja meg, hogy a vizsgált szisztéma a sok- vagy a kétpártrendszerhez áll-e közelebb. A módszer gyengéinek javítására számos tanulmány tett már kísérletet (például Molinar, 1991 vagy Dumont–Calier, 2003), magam azonban most a mandátummegoszlást alapul véve az eredeti módszert alkalmazom. Az értékek alatt feltüntettem a Taagepera által javasolt kiegészítő indexet is (Taagepera, 1999), amely megmutatja, hogy a vizsgált választáson volt-e olyan párt, amely a mandátumok abszolút többségét megszerezte. Az index értéke a győztes párt mandátumarányának reciproka, ha kettőnél alacsonyabb állást vesz fel, úgy a pártrendszer hegemonisztikus tüneteket mutat.

Az adatok prezentálása előtt említést kell tennünk még egy, az egész tanulmányt végigkísérő módszertani problémáról. Bizonyos esetekben nehezen eldönthető, hogy két, szoros szövetségben politizáló, ugyanakkor szervezetenként elkülönülő pártot egy vagy két szervezetként határozzunk meg. Lijphart a bizonytalanság feloldására az alábbi módszert javasolja: döntsük el, hogy a két párt (1) verseng-e egymással a szavazatokért, (2) külön parlamenti frakciót alakít-e, (3) egységesen viselkedik-e kormányalakítás idején, és (4) hogy hosszú távra szól-e együttműködésük (Lijphart, 1999: 70.). Ez alapján a Fidesz és az MDF 1998-ban és 2002-ben külön szervezeteknek, míg a Fidesz és a KDNP 2006-ban, valamint 2010-ben egy pártnak minősül.

1. táblázat. A pártok effektív száma és a kiegészítő index a vizsgált időszakokban (saját számítás)

Vizsgált időszak	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Effektív pártszám	3,83	2,90	3,09	2,49	2,35	1,98
Kiegészítő index	2,35	1,85	2,61	2,17	2,03	1,47

Világosan látszik, hogy az effektív parlamenti pártok száma az elmúlt 20 évben fokozatosan csökkent. Az 1990-ben mutatott 3,83-as érték egyértelműen sokpártrendszerre jelez, míg a 2010-ben mért adat már határozottan kétpártrendszerre utal. A kiegészítő index azonban jól jelzi, hogy utóbbi értékért elsősorban a Fidesz–KDNP jelentős fölénye a felelős, így – bár az indexállítás ezt is jelenthetné – nem beszélhetünk kétszereplős küzdeletről. Mindenesetre az 1,98-as effektív pártszám egyértelműen a westminsteri demokráciák jellemzője.

2. Végrehajtás

Lijphart szerint a konszenzuális demokráciákat a megosztott végrehajtó hatalom, míg a többségi szisztémákat az egypárti, osztatlan kormányzás jellemzi. Az intézmény vizsgálata során látszólag nincs más dolgunk, mint eldönteni, hogy a végrehajtó hatalmat egy vagy több politikai erő birtokolja-e, vagyis hogy koalíciós kormányzással van-e dolgunk az adott időpontban. E megoldás azonban minden bizonnyal félrevinné az analízist, lévén figyelmen kívül hagy egy igen fontos szempontot: a parlamenti többség támogatásának kérdését. Világos ugyanis, hogy kormányzati hatalommegosztásról nem csak akkor beszélünk, ha két párt koalíciós kabinetet hoz létre, hanem akkor is, ha a regnáló erőnek nincs többsége a törvényhozásban, mivel ekkor a kormányzás csak a végrehajtáson kívüli erők támogatásával lehetséges. A kabinet szintjén megvalósuló hatalommegosztás tehát két tényező, a koalíciós kormányzás és a parlamenti mandátummegosztás eredőjeként alakul ki. Úgy látom, a westminsteri demokráciákat fémjelző koncentrált végrehajtó hatalomról csak akkor beszél-

hetünk, ha egy párt önállóan kormányoz, és abszolút többsége van a parlamentben, máskülönben a konszenzuális rendszerekre jellemző hatalommegosztással van dolgunk. Rögzítendő, hogy a két politikai jelenség együttmozgása nem garantált: gondoljunk csak a kisebbségi kormányokra vagy a fölös többségű koalíciókra. Lijphart vizsgálatának módszertanát – megítélésem szerint indokolatlanul – részben a koalíciós elméletek tanulságaira építi, és a demokráciák elemzésére gyakorlatilag egy dichotóm változót használ: a többségi, egypárti kabinetek százalékát. Értelemszerűen az eredeti, negyven évet felölelő vizsgálat során ez a módszer nem hoz létre bináris eredményeket – minden ország százalékos értékekkel jellemezhető –, természetében azonban igen. Fontos leszögezni: a módszer alapjául szolgáló rikeri koalíciós teóriának semmi köze a lijpharti modellhez, a hatalommegosztás megvalósulása szempontjából például teljességgel indifferens, hogy abban három vagy öt párt vesz részt (Riker, 1962). Ráadásul az eljárással hosszabb időszakok vizsgálata lehetséges ugyan, de az dinamikus változóként legfeljebb dichotómiaként alkalmazható, azaz segítségével egy meghatározott időpontban egy országot csupán 0-s és 1-es értékekkel jellemezhetünk. Márpedig egy kétváltozós modellben – parlamenti többség és koalíció – ez finoman szólva sem tűnik kielégítőnek. Magam tehát az opreacionalizálás során egy olyan technikát használok, mely a hatalommegosztás mindkét dimenziójára érzékeny, s amely egyaránt magába foglalja a mandátumeloszlás és a koalíciós kormányzás kérdését.

1. ábra. A kormányzati hatalommegosztás modellje

VEZETŐ KORMÁNYPÁRT MANDÁTUMARÁNYA

	Abszolút többség	Relatív többség
Egypárti	2	1
KABINETTÍPUS		
Koalíciós	1	0

Vagyis a hatalomkoncentráció legmagasabb értéke (2) azokat a kormányokat jellemzi, melyek birtokában vannak a parlamenti többségnek, s ennek munkájában csak egy párt vesz részt. Közepesen erős koncentrációról (1) beszélhetünk, ha a kabinet domináns pártjának nincs parlamenti többsége, de kisebbségi kormányként egymaga vállalja az állam irányítását, vagy ha koalíciós kabinet alakul, de az azt domináló párt önállóan is birtokában van a törvényhozási mandátumok többségének. Meggyőződésem, hogy a győztes párt hatalma mindkét esetben erősebb, mint a negyedik variánsként megjelenő – nevezzük így – indokolt koalíciós kormányzás esetében. A kisebbségi, egypárti kabinet – bizonyos befolyást engedve egyes kérdésekben az őt támogató parlamenti erőknél – maga rendelkezik a végrehajtás egésze felett, míg a „potyautas” partnerrel koalícióban kormányzó párt a döntéshozatal során nincs feltétlenül szövetségese szándékaihoz kötve, megteheti, hogy bizonyos ügyek esetében önnön parlamenti többségére támaszkodva egymaga határoz. Ugyanakkor a stabil többség, illetve bizonyos tárcák híján ezen esetekben korlátlan hatalomról nem beszélhetünk. A hatalomkoncentráció mértéke természetesen akkor a legalacsonyabb (0), ha a koalíciós kormányzás vezető erejének nincs abszolút majoritása a törvényhozásban. Értelemszerűen ebbe a kategóriába sorolandók azok a kabinetek is – például a Csehországban 1998 és 2002 között hivatalban lévő Zeman-kormány –, melyek a koalíciós együttműködés ellenére sem rendelkeznek a mandátumok többségével. Belátom, utóbbi eset egyfajta szuper hatalommegosztást jelent, melyre az általam javasolt modell érzéketlen. Végül érdemes szólnunk a kabinettipizálást csak látszólag megzavaró, Kaare Strom által „bújtatott többségnek” nevezett jelenségről is (Strom, 1997). A fogalom arra utal, hogy egyes esetekben egyértelműen megrajzolható a kormányzó parlamenti többség profilja, ugyanakkor bizonyos megfontolások okán valamelyik párt nem vesz részt a kabinet munkájában, így formálisan kisebbségi kormány regnál. Példaként említhetnénk a hazai Bajnai-kabinetet. Strom az efféle gyakorlatot inkább többségi, koalíciós kormányzásnak látja, magam azonban úgy vélem, hogy a végrehajtó hatalom osztatlanságát nem befolyásolja a külső támogatás állandósulása, így az ilyen típusú kormányokat egypárti, kisebbségi kabinetként indokolt definiálni. Az eredmények tekintetében ez egyébként lényegtelen.

A módszertani problémák feloldása után elvégezhetjük a vizsgált magyar kormányok tipizálását. Az Fideszt és a KDNP-t továbbra is egy pártként kezeljük, míg a Fideszt és az MDF-et külön szervezetekként.

2. táblázat. A kormányzati hatalommegosztás az egyes kabinetek esetében

Vizsgált időpont	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Kormányhatalom koncentrációja	0	1	0	0	0	2

A 2. táblázat tanulsága szerint 1990-ben, 1998-ban, 2002-ben és 2006-ban szükségszerű volt a kormányzati hatalom megosztása. A Horn-kabinet esetében – lévén a szocialisták a mandátumok jó 54 százalékát birtokolták – már kevésbé megosztott hatalomról beszélhetünk, míg a második Orbán-kormányt egyértelműen a többségi rendszerekben megfigyelhető koncentrált végrehajtó hatalom jellemzi.

3. Választási rendszer

A választási rendszer vizsgálata okkal jelenik meg a lijpharti elemzésben, lévén ez az intézmény transzformálja a társadalmi preferenciákat parlamenti mandátumokká, így a politikai erőviszonyok kialakításában döntő szerepe van. A választási rendszereket a legegyszerűbb klasszifikáció szerint arányos és többségi típusokra oszthatjuk, a megkülönböztetés alapja a mandátumelosztás során alkalmazott eljárás: amennyiben a voksok majoritását megszerző párt vagy jelölt kapja a mandátumot, úgy többségi rendszerről, amennyiben a parlamenti helyek elosztása a versengő erők között a szavazatok arányában történik, úgy arányos rendszerről beszélünk. Mindkét típusnak különféle formái ismertek, a többségi elv szerinti mandátumelosztás történhet egy vagy két fordulóban a relatív vagy az abszolút többség megkövetelésével, de az arányos elosztásnak is eltérő variánsai léteznek: a proporcionalitás elérhető különféle matematikai formulákkal, kiegészítő vagy kompenzációs mandátumokkal, zárt vagy nyitott listákkal. Ráadásul ismertek olyan rendszerek is, amelyek a két elv mixtúrájaként egyes választási rendszerként definiálhatók.

Az említett intézmény elemzésének különféle módjai léteznek: a vizsgálat elvégezhető a körzeti magnitúdó, a küszöb vagy éppen az alkalmazott formula szerint, Lijphart azonban a westminsteri és konszenzuális demokráciák összehasonlításához egy eredményi változó, a választási rendszer arányosságának vizsgálatát javasolja. A szerző instrukciója logikus: a fő különbség a demokráciatípusok között nem az alkalmazott metódus formájában, hanem annak hatásában áll. Vagyis: hiába osztja el például a török szisztéma arányosan – a d’Hondt-módszerrel –, területi listákon a mandátumokat, az nem tekinthető konszenzuális intézménynek, mivel különféle technikákkal ellehetetleníti az ország legnépesebb kisebbségi csoportjának parlamenti képviselését. Világos ugyanakkor, hogy az arányosságért – függő változóról lévén szó – nem csupán a választási rendszer felel, arra jelentős hatással van a politikai verseny szerkezete is. Csak az országos területi listás mandátumelosztást alkalmazó rendszerekben (Hollandia, Szlovákia, Izrael) képes a választási szisztéma torzítás nélkül mandátumokká alakítani a szavazatokat.

A választási rendszerek arányosságát eltérő matematikai módszerekkel méri a politikatudomány, azonban mindegyik metódus alapvetése közös: a szavazatok megoszlása és a parlamenti mandátumeloszlás közötti különbséget igye-

keznek meghatározni. Az első indexet Douglas Rae dolgozta ki a '60-as években: a szerző kiszámította a pártok által megszerzett szavazat- és mandátumarányok különbségének összegét, majd ezt elosztotta az analízisbe bevont szervezetek számával (Rae, 1967).

$$RI = \frac{1}{n} \sum |sz_i - m_i|$$

A Rae-index fő gyengéje, hogy ugyanolyan súllyal veszi figyelembe a választáson induló releváns pártokat és a néhány szavazatot begyűjtő kisebb pártokat. Utóbbiak az osztóhányadost jelentősen megnövelve eltorzíthatják az indexértéket, így az aránytalansági mutatót olyan szereplők is befolyásolhatják, amelyek a választási eredmény tényleges arányosságára egyébként nincsenek nagy hatással.

A fenti hiba kiküszöbölésére tett kísérletet néhány évvel Rae könyvének megjelenése után John Loosemore és Victor Hanby, a szerzőpáros *ceteris paribus* az osztóhányados esetében a pártok száma helyett kettőt használt (Loosemore–Hanby, 1971).

$$LHI = \frac{1}{2} \sum |sz_i - m_i|$$

A szerzők tanulmányukban Jean Blondel megállapításait vitatva arra jutottak, hogy a legarányosabb szisztémának a legnagyobb maradék formulát használó rendszerek tekinthetők. Érvelésüket ugyan saját vizsgálatuk alátámasztotta, de a módszer nagy hibája, hogy az a diszproporcionalitás becslésére leginkább a szerzők által preferált kvótás rendszerekben alkalmas, míg a legnagyobb átlag módszerével dolgozó szisztémákban hibás megállapításokra jut.

Lijphart munkájában az aránytalanság mérését Michael Gallagher indexével végezte el, megítélése szerint e technikával határozható meg leg pontosabban a torzulás mértéke. Gallagher a bemutatott metódusoknál összetettebb eljárást alkalmaz: a szavazat- és mandátumarányok különbségét először négyzetre emeli, majd ezek összegét elosztja kettővel, s végül az így kapott értékből gyököt von.

$$GI = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (sz_i - m_i)^2}$$

Mivel a politikatudomány az aránytalanságot leggyakrabban ezzel a technikával méri, így vizsgálatom során magam is ezt a módszert használom, nem vitatva, hogy a diszproporcionalitás meghatározására számos egyéb, kitűnő eljárást dolgoztak ki már a kvantitatív eljárások iránt érdeklődő kutatók (ezek színvonalas összefoglalását lásd: Karpov, 2008).

3. táblázat. A választási aránytalanság a vizsgált időszakokban (saját számítások)

Vizsgált választás	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Aránytalanság	16,2	17,56	11,7	10,9	5,7	11,9

A táblázat adataiból tisztán kiolvasható, hogy a választói tanulékonyság és a pártrendszer koncentrálódása az aránytalanság csökkenését eredményezte. Az első két szabad választás esetében mért indexértékek meglehetősen magasak, aminek okai főként az MDF 1990-es és az MSZP 1994-es jelentős felülreprezentáltságában, valamint a négyszázalékos küszöb alatt teljesítő pártok jelentős szavazatarányában keresendők. Az állampolgári tapasztalatok később a kispártokra leadott voksok arányát csökkentették, míg a bipoláris versengés a győztes párt felülreprezentáltságát mérsékelte. 2010-ben azonban a Fidesz–KDNP szavazat- és mandátumaránya közt kialakuló több mint tízszázalékos különbség, valamint a küszöb alatt teljesítő MDF relatív nagy szavazataránya ismét megnövelte az indexértéket. A 10 százaléknál magasabb aránytalansági mutató erősen torz eredményről árulkodik, ez inkább a többségi demokráciákban jellemző.

4. Közjogi hatalommegosztás

Lijphart szerint a konszenzuális rendszerekben a törvényhozás és a végrehajtás viszonyát a hatalmi egyensúly jellemzi, míg a többségi demokráciákban a kormány domináns pozíciója figyelhető meg. A hatalmi viszonyok elemzését tanulmányában a kormánydominancia mérésével végzi el, melynek indikátora a végrehajtás tartóssága, azaz regnálásának hossza. E módszer megítélésem szerint több problémát is felvet. Egyrészt teljesen érzéketlen a választási ciklusok hosszára és az elnöki rendszerekben, illetve Svájcban alkalmazott határozott idejű végrehajtói megbízatásra. Továbbá a módszer dinamikus változóként nem alkalmazható: Lijphart az 1945–1996 közötti időszakra kiszámolta a kabinetek élettartamának átlagát, egy regnáló kormány esetében azonban ekképpen nem lehet eljárni. Ráadásul a módszer a kormányfő lemondását vagy halálát is a hatalmi viszonyoknak tudja be, márpedig utóbbi esetben ez biztosan nem helytálló. Végül az sem egyértelmű, hogy mihez kötjük egy kormány bukását: a végrehajtás mögött álló pártkonstelláció átalakulásához (Dodd, 1976), vagy pedig egyéb tényezőkhöz, úgymint a kabinettípus vagy a kormányfő személyének változása. Megjegyzendő, hogy a módszer alkalmazásának megkérdőjelezhetőségét egy későbbi munkájában maga Lijphart is elismeri (Lijphart, 2003).

Magam a kormánydominancia mérését egy alternatív, négy komponensből felépülő indikátorral végzem el, amely a két hatalmi szereplő viszonyára fókuszál, ugyanakkor kizárja a kutatás szempontjából irreleváns elemek interferenciáját. A vizsgált változók a következők: bizalmatlansági indítvány, házfelosztási jog, parlamenti és kormánytagság összeférhetetlensége, valamint

a kormánytípus. A négy dichotóm változó segítségével kialakítható egy ötfokozatú skála, mellyel a kormánydominancia mérhető. Meglátásom szerint a konstruktív bizalmatlansági indítvány a végrehajtás pozícióit erősíti, így ez az indikátorban a parlamenti hatalom ellen hat. A parlamenti mandátum és a kormánytagság halmozásának engedélyezése lehetőséget teremt a kabinet számára a parlamenti jelenlétre, a törvényhozói döntések befolyásolására, vagyis az a kormány pozícióját erősíti. A házfeloszlatáson természetesen a végrehajtó hatalom szabad döntésén nyugvó jogosítványt értem.

4. táblázat. A kormánydominancia indexe

Megbuktatható-e a kormány egyszerű bizalmatlansági indítvánnyal?	Igen=0	Nem=1
Szabadon feloszlathatja-e a kormány a törvényhozást?	Nem=0	Igen=1
Összeférhetetlen-e a kormánytagság a parlamenti mandátummal?	Igen=0	Nem=1
Egypárti vagy koalíciós a kabinet?	Koalíciós=0	Egypárti=1

A módszer tehát egy ötfokozatú skálát állít fel, melyen a 0-s és 1-es értékek parlamenti dominanciáról, a 2-es középérték a hatalmi egyensúlyról, a 3-as és a 4-es indexállások pedig a kormánydominanciáról árulkodnak. Nem állítom, hogy a meglehetősen egyszerű és a tényleges politikai folyamatokat olykor homályban hagyó, közjogi alapokon álló módszertan minden esetben pontos eredményeket szül, az is világos továbbá, hogy segítségével a rendszerek közötti finomabb különbségek nem mutathatóak ki. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy az eredeti indikátor alkalmazása során felmerülő problémák a segítségével áthidalhatóak, s vele a vizsgálat zökkenőmentesen lefolytatható. A félelnöki rendszerek elemzése a duális végrehajtás okán e metódussal is ropant nehézkes, javaslatom szerint kohabitáció idején az analízis tárgya a kormány, míg homogén hatalom esetében az elnök kell, hogy legyen. A kérdéskör precízebb vizsgálatára egyébként alkalmas lehet Alan Siaroff parlamentarizmus-indexe (Siaroff, 2003), amelynek azonban nagy gyengéje, hogy a nagyszámú változó használata ellenére csupán a hatalmi viszonyban résztvevő felek egyikét, a törvényhozást vizsgálja.

5. táblázat. A kormánydominancia foka Magyarországon

Vizsgált időszak	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Kormánydominancia	2	2	2	2	2	3

A második Orbán-kabinet esetében az index értékét az egypárti kormányzás emelte meg, s ezzel az a korábbi évtizedek brit végrehajtásával megegyező mintát mutat. Látható ugyanakkor, hogy a konstruktív bizalmatlansági indítvány és az inkompatibilitás hiánya egyébként is jelentős hatalmat biztosít a magyar végrehajtásnak, a tavalyi választási eredmények csak ezt növelték tovább.

5. Érdekképviselet

A két világháború között legitimációját veszítő korporativizmus demokratikus formában történő továbbélésére a társadalomtudományok figyelmét Philip Schmitter hívta fel a '70-es években (Schmitter, 1974). A következő évtizedekben a témakör kutatói könyvtárnyi szakirodalmat szenteltek a neokorporatív struktúrák vizsgálatának. Lijphart modelljébe beillesztette az érdekképviselet rendszerét is, meglátása szerint a konszenzuális rendszerekben inkább a korporatív, míg a többségi szisztémákban leginkább a plurális érdekérvényesítés a jellemző. Az érvelés nem új keletű, egyes tanulmányok már a *Patterns of Democracy* megjelenése előtt kimutatták, hogy a korporatív minták leginkább a konszenzusos demokráciákban figyelhetőek meg (Crepaz–Lijphart, 1991; Lane–Ersson, 1997). Fontos leszögezni, hogy az érdekképviselet beillesztése egy kvantitatív modellbe roppant nehéz feladat, lévén a kérdéskör vizsgálatának bevett, átfogó módszertana egyelőre nem létezik. Lijphart Alan Siaroff korporativizmus-indexét használja (Siaroff, 1999), amely tulajdonképpen 23 különböző indikátor eredményeinek aggregátuma, vagyis Lijphart nem módszertannal, csupán egyéb elemzések tanulságainak összegzésével szolgál. Ebből az is következik, hogy a siaroffi kutatások által nem érintett demokráciák vizsgálata során ismét bajban vagyunk. Lijphart a problémát meglehetősen egyszerűen orvosolja: a *Patterns of Democracy*-ban a Siaroff-index elemzési köréből kimaradt országok esetében megfigyelői tapasztalataira építve maga állapít meg kvantitatív értékeket. Bár nagy a csábítás, hogy a gordiuszi csomót mi is ekképpen vágjuk át, úgy vélem, helyesebben járunk, ha előállunk egy új, a korporativizmus mérésére általánosan alkalmazható módszertannal: ez egyrészt növeli megállapításaink objektivitását, másrészt a későbbi kutatások számára lehetőséget teremt az összehasonlításra. Ismert, a korporativizmus mérésére számos módszert kidolgoztak már a szociológusok, közgazdászok, politológusok. Ezek remek leltárát adja Lane Kenworthy, miként négy csoportra bontva 42 ismertebb metódust vesz számba (Kenworthy, 2003). Az első kategóriába sorolja az érdekszervezeti hálót vizsgáló indikátorokat, a másodikba a bérmegeállapodás elemzésére szolgáló módszereket, a harmadikba a szakpolitikai döntésekben való részvétel fokát mérő eljárásokat, míg a negyedikbe a politikai-gazdasági konszenzus minőségét elemző metódusokat – utóbbiak gyakorta felvetik az endogenitás problémáját. Összetett indikátorunk felépítése során helyesen járunk el, ha az alkotóelemek megválasztásánál a kérdés-

kör fő teoretikusára, Schmitterre bízunk magunkat, aki szerint a korporativizmus legfőbb jellemvonásai a következők: (1) az országban kevés, nagylétszámú szervezet működik, (2) ezek csúcsszervezetbe tömörülnek, (3) a felek tripartit tárgyalásokat folytatnak egymással és az állammal, továbbá (4) ezek eredőiként háromoldalú megállapodások születnek (Schmitter, 1982). Magam a bemutatott jellemvonások mérésére két arányszámot és két dichotóm változót használok, melyek aggregátumaként megadható a korporativizmus foka. Módszerem kizárólag objektív elemeket tartalmaz, és dinamikus változókból épül fel, világos ugyanakkor, hogy a tripartit egyeztetés tárgykörét meglehetősen leegyszerűsítve kezeli.

6. táblázat. A korporativizmus indexe

Szervezeti sűrűség	X százalék
Három legnagyobb ernyőszervezet tagságának aránya	X százalék
Folytatnak-e a felek intézményesített tripartit tárgyalásokat?	Nem=0 / Igen=100
Döntéshozó vagy konzultatív jellegűek ezek a tárgyalások?	Konzultatív=0 / Döntéshozó=100
Aggregált indexérték	X

A szervezeti sűrűség és a szervezeti koncentráció mérését az Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies adatbázisát felhasználva végeztem el.¹ Az értékek a szakszervezeti föderációk tagsági viszonyainak folyamatos ingadozása okán kivételesen ciklusátlagok. A három legnagyobb szakszervezeti konföderáció a vizsgált időszakban mindvégig az MSZOSZ, a SZEK és az ASZSZ voltak, mellettük kiemelendő még a LIGA, az ÉSZT és a MOSZ. A tripartit érdekegyeztetés fóruma a vizsgált időszakban eltérő elnevezéssel ugyan, de mindvégig működött.² 1999-es átalakításával jogosítványai némileg módosultak – a kormány például lehetőséget kapott arra, hogy megegyezés híján maga döntsön a minimálbérről –, döntéshozó jellege azonban nem változott – jól példázza ezt, hogy az Országos Munkaügyi Tanácsban minden évben létrejött a bérmegállapodás. A 2011 nyarán az OÉT helyébe lépő NGTT azonban már semmiképp sem minősíthető döntéshozó fórumnak, az kizárólag konzultatív szerepet tölt be.

7. táblázat. Korporativizmus-index Magyarországon (saját számítások)

Vizsgált időpont	'90–94	'94–98	'98–02	'02–06	'06–10	'10–11
Szakszervezeti sűrűség	85,6	48,3	23,5	17,4	16,9	16,8
Szervezeti koncentráció	82,5	73,5	66,5	66,3	67,5	68
Tripartit párbeszéd	van	van	van	van	van	van
Tripartit döntéshozás	van	van	van	van	van	nincs
Aggregált indexérték	92	80,45	72,5	70,1	71,1	46,2

6. Államszerkezet

Lijphart szerint a konszenzusos rendszereket a területi hatalommegosztás, míg a westminsteri demokráciákat a centralizált államszerkezet jellemzi. A hatalom megosztásának kvantitatív elemzése komoly kihívás, lévén a vizsgálat során annak legalább három dimenzióját kell figyelembe vennünk: közjogi, politikai és pénzügyi. Nem kétséges, ezek mérésére egy összetett módszertan kialakítható, vagy más elemzésekben alkalmazott eljárások is áttemelhetők lennének jelen kutatásba (például Rodden, 2004). Úgy vélem azonban, hogy a hazai államszerkezet vizsgálatára jelen pillanatban a Lijphart által alkalmazott metódus is alkalmas – mely egy egyszerű tipológiához rendel matematikai értékeket –, lévén Magyarország jellemzése azzal könnyen elvégezhető. Világos ugyanakkor, hogy a lijpharti módszer teljesen érzéketlen a tagállamok, önkormányzatok politikai és gazdasági önállóságának vagy függésének kérdésére, az kizárólag közjogi alapokon áll, így érvényessége ebből a szempontból mindenképpen megkérdőjelezhető.

8. táblázat. A föderalizmus és a decentralizáció fokai, 1945–1996
(Lijphart, 1999: 189.)

Föderális, decentralizált állam (5,0)	pl.: Egyesült Államok, Kanada, Németország
Föderális, centralizált állam (4,0)	pl.: Venezuela, Ausztria, India
Félföderális állam (3,0)	pl.: Izrael, Hollandia, Belgium
Unitárius, decentralizált állam (2,0)	pl.: Dánia, Finnország, Japán, Norvégia
Unitárius, centralizált állam (1,0)	pl.: Görögország, Írország, Portugália

Magyarország a közjogi hatalommegosztást vizsgáló modellben unitárius, decentralizált államnak tekinthető, az 1990-ben elfogadott önkormányzati törvény meglehetősen erős jogosítványokat ad a helyhatóságoknak.

9. táblázat. A föderalizmus és a decentralizáció indexe Magyarországon

Vizsgált időszak	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Indexérték	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0

7. Törvényhozás

Lijphart modelljében a hatalommegosztás a parlament esetében is megjelenik: a szerző szerint a konszenzusos rendszerekben általában két kamara között oszlik meg a törvényhozói jogkör, míg a többségi demokráciákat az egykamarás parlament vagy a két ház közötti aránytalan hatalommegosztás jellemzi. Szerzőnk indikátora a bikameralizmust – például a parlamenti hatalommegosztást – egy 1-től 4-ig terjedő skálán méri, amely a kamarák számán, a felsőház hatalmán és a rekrutáció módján alapul. Utóbbi esetében a különbség a kongruens és inkongruens kétkamarás parlamentek között húzódik, vagyis abban az esetben, ha a két ház tagjai nagyjából megegyező módon – tehát közvetlen választás útján – nyerik el felhatalmazásukat, kongruens törvényhozásról beszélünk, míg ellenkező esetben – például delegáláskor – inkongruensről. Az inkongruens parlamentben a hatalommegosztás magasabb foka valósulhat meg, mivel abban eltérő, gyakran a pártpolitikai célokkal ellentétes érdekek jelennek meg. Másfél kamarás parlamentről Lijphart az alsóház tagjaiból rekrutálódó kvázi felsőház megjelenése esetén beszél.

10. táblázat. A lijpharti bikameralizmus-index (Lijphart, 1999: 212.)

Erős bikameralizmus: szimmetrikus, inkongruens (4,0)	pl.: Németország
Közepesen erős bikameralizmus: szimmetrikus, kongruens (3,0)	pl.: Olaszország
Közepesen erős bikameralizmus: aszimmetrikus, inkongruens (3,0)	pl.: Kanada
Közepesen gyenge bikameralizmus (2,5)	pl.: Egyesült Királyság
Gyenge bikameralizmus: aszimmetrikus, kongruens (2,0)	pl.: Ausztria
Másfél kamarás parlament (1,5)	pl.: Norvégia
Unikameralizmus (1,0)	pl.: Finnország

A klasszifikáció leggyengébb pontja a szubjektivitás: nem egyértelmű, hogy a felsőháznak milyen jogosítványokat kell birtokolnia ahhoz, hogy szimmetrikus kétkamarás parlamentről beszéljünk. A rekrutációs eljárásból sem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket: előfordulhat, hogy az azonos szelekciós mechanizmus ellenére két ellentétes politikai tábor szerez többsé-

get az egyes kamarákban. Egy ilyen szituációban nyilván megnő a felsőház szerepe. Mindenesetre jelen vizsgálat érvényességét nem befolyásolják az operacionalizálás említett gyenge pontjai, lévén a magyar törvényhozás 1945 óta egykamarás.

11. táblázat. Bikameralizmus Magyarországon

Vizsgált időszak	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Bikameralizmus	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0

8. Alkotmány

A föderális szerkezet, a koalíciós partner vagy a felsőház mellett a speciális többséggel módosítható alaptörvény szintjén korlátja lehet a parlamenti majoritás hatalmának. Lijphart az alkotmányt – pontosabban az alkotmánymódosítási eljárást – a vertikális hatalommegosztáshoz köti két okból is: egyrészt logikailag a föderális államszerkezet garanciája a tartományok jogainak csak hozzájárulásukkal módosítható alaptörvényben való rögzítése, másrészt a szerző faktoranalízise szerint statisztikailag a kérdéskör a második dimenzióba illeszthető be. Lijphart érvelése kétségtelenül helytálló: a konszenzuális demokráciákban valóban bevett gyakorlat a kisebbségi vagy a tartományi vétőjog biztosítása. Az alaptörvényt védő mechanizmusok kiterjedtsége szerint merev vagy rugalmas alkotmányokról beszélhetünk, előbbi a többségi, utóbbi pedig a konszenzuális demokráciákat jellemzi. A *Patterns of Democracy* az alkotmányos merevség mérésére egy négyfokozatú skálát használ, mely meglehetősen rendszertelenül vonja be az analízisbe a népszavazás intézményét. Ennek okán a hazai vizsgálat során én a megegyező logika mentén működő, ugyanakkor cizelláltabb, egy 1-től 9,5-ig terjedő skálát alkalmazó Lorenz-indexet használom majd (Lorenz, 2005). Ugyanakkor az említett metódust egyetlen ponton indokoltnak vélem módosítani: Astrid Lorenz eljárása ugyan alapos, de érzéketlen a parlamenti erőviszonyokra, s a minősített eljárási szabályok esetében figyelmen kívül hagyja – feltehetően a realitások okán -, hogy egy párt kezében koncentrálódik-e a mandátumok 2/3-nál, 3/5-nél etc. nagyobb aránya. Az alkalmazott kiegészítő szabály tehát a következő: amennyiben egy párt a minősített többséget meghaladó parlamenti mandátumaránytal bír, továbbá az alkotmánymódosítás nem kötött a felsőház, népszavazás vagy egyéb intézmény jóváhagyásához, úgy az index értéke egyet mutat, vagyis az alkotmány flexibilis.

12. táblázat. Az alkotmányos merevség indexe³

Vizsgált időszak	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Alkotmányos merevség	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	1,0

9. Bírói felülvizsgálat

Lijphart elméletében az alkotmánybíráskodás a jogosult szervezet hatalmának erőssége szerint illeszkedik a demokráciák típusaihoz: az ideáltipikus többségi rendszerben a parlament hatalmát nem korlátozza az általa alkotott jogszabályok felülvizsgálatára jogosult testület, míg a konszenzuális modellben erős, centralizált alkotmánybíróság örökdik az alaptörvény betartatása fölött. Az alkotmánybírói hatalmat nem egyszerű feladat vizsgálni. Annak leírására manapság bevett terminus az úgynevezett diszkréciós zóna, mely a testülethez delegált jogkörök és az általa hozott ítéleteket opponálni jogosult kontrollintézmények jogköreinek különbözeteként adható meg (Stone Sweet, 2002). A zóna mérésére azonban módszertan nem áll a rendelkezésünkre, így a vizsgálat során követjük Lijphart kvázi kvalitatív eljárását, amely során az alkotmánybírói hatalom mértéke szerint egy négyfokú skálán helyezte el az egyes politikai rendszereket. A módszer objektivitása vitathatatlanul megkérdőjelezhető, ugyanakkor e kérdés vizsgálatára bevett kvantitatív eljárás nem áll rendelkezésünkre.

13. táblázat. Az alkotmánybírói hatalom foka (Lijphart, 1999: 226.)

Erős bírói felülvizsgálat (4,0)	pl.: Németország, India, USA
Közepesen erős bírói felülvizsgálat (3,0)	pl.: Ausztria, Spanyolország, Ausztrália
Gyenge bírói felülvizsgálat (2,0)	pl.: Belgium, Franciaország, Dánia
Nincs bírói felülvizsgálat (1,0)	pl.: Egyesült Királyság, Izrael, Új-Zéland

A hazai testület 2010 előtti hatalmát egyértelműen erősnek kell minősítenünk, Andrew Roberts a közép-európai demokráciákat vizsgálva egyenesen arra jut, hogy a lengyel és a magyar grémium a világ legerősebb alkotmánybíróiságai közé tartozik (Roberts, 2006). Kérdéses ugyanakkor, hogy miként értelmezzük a testület és a törvényhozás viszonyában az elmúlt egy évben beállt változást: magánál a hatáskörszűkítésnél jelentősebb nővum, hogy a rendszerváltozás óta első ízben fordult elő, hogy a parlamenti többség – az AB működését szabályozó joganyag módosítása révén – egyértelműen a testület fölé kerekedett, ráadásul a bírák választása során sem korlátozza már a kormánytöbbséget konszenzuskényszer. A közjogi változások és az újszerű politikai, hatalmi helyzet okán tehát indokolt a testület hatalmát a második Orbán-kormány idején gyengének minősíteni.

14. táblázat. Alkotmánybírói hatalom Magyarországon

Vizsgált időpont	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Alkotmánybírói hatalom	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	2,0

Amennyiben elfogadjuk, hogy a magyar alkotmánybíróság hatalma az elmúlt bő egy évben jelentősen csökkent, úgy hazánkban a kontinentális neo-konstitucionalista trendekkel (Shapiro–Stone Sweet, 1994) merőben ellentétes folyamatok figyelhetők meg.

10. Jegybank

A központi bank függetlensége a lijpharti modellben a vertikális hatalommegosztás dimenziójának utolsó változója. A szerző megítélése szerint a konszenzuális demokráciákban inkább a jegybanki függetlenség, míg a többségi rendszerekben az intézményre gyakorolt erős kormányzati befolyás jellemző. Bár logikailag a jegybanki önállóság a horizontális hatalommegosztás kérdéséhez kötődik, Lijphart a statisztikai összefüggések okán mégis inkább a második dimenzióban látta indokoltnak elhelyezni az intézményt. A központi bankok függetlenségének kvantitatív mérését nehezíti, hogy azt nem csupán a jogszabályi környezet határozza meg, hanem különféle gyakorlati tényezők is. Lijphart analízisében a vizsgálatot a 16 változóval operáló Cukierman–Webb–Neyapti-index segítségével végzi el, amely meglehetősen kimerítő elemzésre ad lehetőséget (Cukierman–Webb–Neyapti, 1992). Ugyanakkor a módszer – megítélésem szerint indokolatlanul – túlhangsúlyozza az állami kölcsönzés kérdését, holott egyes országokban ez eleve tiltott. Magam tehát az eredeti módszertan 16 változója közül csupán az első nyolcat használom fel, melyek főként a kormány, a parlament és a bank közötti hatalommegosztásra fókuszálnak.

15. táblázat. Jegybanki függetlenség Magyarországon (saját számítások)

Vizsgált időszak	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Jegybanki függetlenség	0,51	0,51	0,51	0,57	0,57	0,57

A jegybank és a kormány viszonyában csak a 2001-es jegybanktörvény eredményezett némi változást, az egyes ciklusok között jelentős különbség nem figyelhető meg. Bod Péter Ákos lemondatása tekinthető az egyetlen sikeres kormányzati beavatkozásnak az elmúlt 20 évből, a bank függetlenségét jól jelzi, hogy Simor András még a kétharmados kormánytöbbséggel szemben is meg tudta őrizni pozícióját – melyben persze nagy szerepe volt az EKB védőhálójának. Megjegyzendő azonban, hogy a Monetáris Tanács vizsgálata esetében árnyaltabb következtetésekre juthatnánk, 2004-es feltöltése, majd 2011-ben a külső tagok delegálási jogának parlamenti bizottsághoz rendelése egyértelműen a kormányzati beavatkozás szándékát és részleges sikerét jelzi. Ráadásul az alapkamat mértékéről e testület dönt, így a kérdés korántsem elhanyagolható.

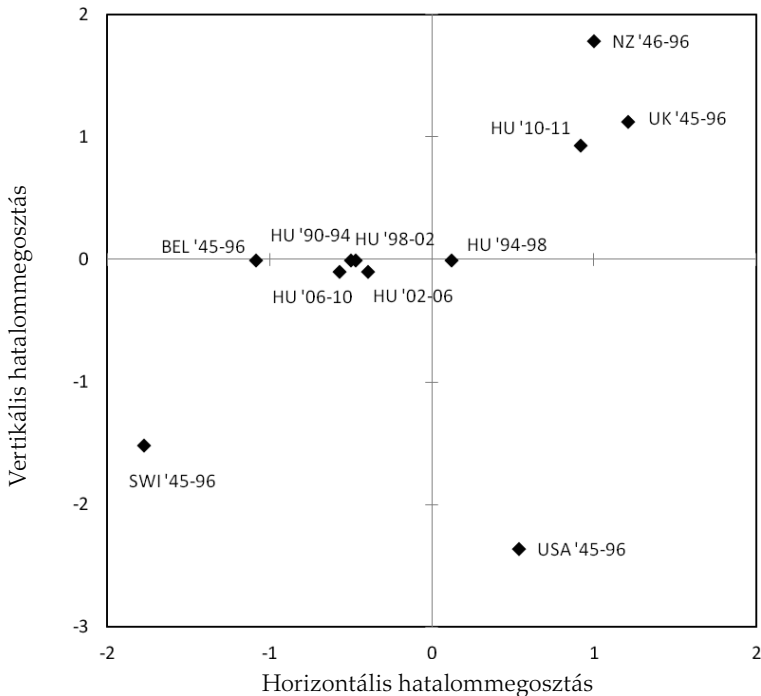
Összefoglalás

Vizsgálatunk végére érve nem marad más hátra, mint az adatok összegzése és a négy vizsgált kabinet elhelyezése a többségi és konszenzuális demokráciák kétdimenziós térképén. Hűen követve a lijpharti módszertant a horizontális hatalommegosztás esetében egy -2-től +2-ig terjedő, míg a vertikális dimenzió esetében egy -3-tól +2-ig terjedő skálán standardizáltam a változók eredményeit. Minél magasabb az indexérték, annál közelebb van a vizsgált ciklus az adott dimenzióban a többségi berendezkedéshez, így a vertikális hatalommegosztás intézményi változói esetében mért értékek, valamint a korporativizmus indexértéke és az effektív pártok száma esetében értelemszerűen a skálareciprokokat kellett alkalmaznom.

16. táblázat. A vizsgált ciklusok és a hatalommegosztás dimenzióinak indexértékei

	HU '90-94	HU '94-98	HU '94-98	HU '98-02	HU '02-06	HU '10-11
Horizontális hatalommegosztás	-0,5	0,12	-0,47	-0,39	-0,57	0,92
Vertikális hatalommegosztás	-0,01	-0,01	-0,01	-0,1	-0,1	0,93

2. ábra A többségi és konszenzuális demokráciák kétdimenziós térképe

A kétdimenziós térképen feltüntettem a konszenzuális és a westminsteri demokráciák ideáltípusához legközelebb álló országok, valamint az Egyesült Államok eredeti módszertannal meghatározott helyzetét. Az ábrán világosan látszik, hazánk 1990 és 1994, valamint 1998 és 2006 között inkább konszenzuális demokráciaként írható le. A Horn-kormány idején hajszállal ugyan, de a horizontális tengely másik oldalára került az ország, amit a választás jelentős aránytalansága és a szocialista párt abszolút mandátumtöbbsége magyaráz. A második Orbán-kormány értékei azonban meglepő és jelentős fordulatról árulkodnak: mindkét tengelyen messze került az ország a konszenzuális demokráciától, s megközelíti az Egyesült Királyság és Új-Zéland 1996 előtti pozícióit. Sőt, amennyiben a két ország elhelyezkedését nem a lijpharti adatsor, hanem a 2010-es állapotok szerint határoztuk volna meg, úgy az új-zélandi választási rendszer arányosítása és az ezzel járó koalíciós kormányzás, valamint a brit devolúció és a KON-LIB koalíció következtében hazánk közelebb állna az ideáltipikus westminsteri demokráciához, mint a két angolszász állam.

KONKLÚZIÓK

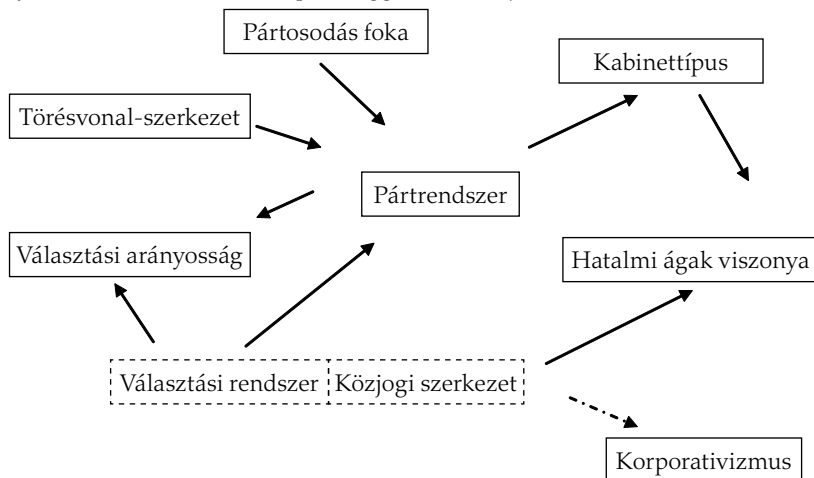
Először is meg kell állapítanunk, hogy a lijpharti teória komparatív módszertana néhány ponton nem állja ki a generikus alkalmazhatóság próbáját. Négy változó esetében új indikátorra volt szükségünk, a területi hatalommegosztás és az alkotmánybírói hatalom mérésének „kvázikvalitatív” módszertana pedig kétségeket ébreszthet az eredmények objektivitását illetően. Az operacionális javítására tett erőfeszítések eredményei természetesen vitathatóak, ugyanakkor lehetőséget teremtenek a modell általános, dinamikus alkalmazására.

Másodszor fel kell tennünk a kérdést: vajon 2011-ben mennyire releváns a lijpharti elmélet? Vitathatatlan ugyanis, hogy mára az új-zélandi politikai rendszer teljesen, az angol demokrácia pedig részben elvesztette fő westminsteri jellemvonásait. Megállapítható ugyanakkor, hogy – Richard Rose prognózisa ellenére (Rose, 2000) – a konszenzuális államok egyelőre nem változtatnak politikai berendezkedésükön: Svájcban a varázsformula módosítva ugyan, de továbbra is érvényben maradt, Ausztriában pedig a Szabadságpárt megerősödése által indukált turbulens politikai folyamatok után 2007-ben ismét összeállt a nagykoalíció a Gusenbauer-kabinet mögött.

Harmadszor a hazai rendszer vizsgálatának eredményeit illetően választ kell találnunk egy roppant fontos kérdésre: vajon mi az oka Magyarország „westminsteri kirándulásának”? Nem világos ugyanis, hogy a kormányzattól független körülmények tehetőek-e felelőssé a jelentős változásért vagy pedig az Orbán-kabinet stratégiája révén módosult ilyen mértékben a hazai politikai rendszer jellege. Az alábbiakban az általam relevánsabbnak gondolt első di-

menzióban szereplő változók egymásra gyakorolt hatásainak oksági térképét igyekeztem felrajzolni.

3. ábra. A horizontális hatalommegosztás dimenziójának kauzális térképe. Az alkotmánymérnöki beavatkozás terepét szaggatott vonal jelöli.

Ebből kitűnik, hogy a modell centrumában a pártrendszer áll, az alkotmánymérnöki szándékok érvényesítésének tere korlátozott. Állításom szerint tehát nincs szó modellváltásról. Az alkotmánybíróság hatalmának gyengítése ugyan a többségi demokráciák irányába lökte az országot, a lépés mögött azonban inkább gazdaságpolitikai okok, s nem a demokráciareformeri szándék sejthető. Véleményem szerint a westminsteri kirándulásért a 2010. évi parlamenti választás eredménye, a politikai rendszer érzékelhető változásáért pedig az erre épülő, kooperatívnak cseppet sem nevezhető kormányzati politizálás a felelős.

Egy kérdésre még adós maradtam a válasszal: írásom címében miért csupán westminsteri kirándulásról, s miért nem fordulatról beszéltek? Egyszerűen azért, mert úgy vélem, a kétharmados jogalkotási tárgykörök megtartásával – sőt, szélesítésével – 2014 után valószínűleg visszatér majd a magyar demokrácia a konszenzusos keretek közé. Amennyiben persze a leendő, e tanulmány írásakor még nem ismert választási rendszerünk az arányosság rovására jelentős teret enged a többségi elv érvényesülésének, úgy könnyen lehet, hogy a jövőbeni magyar kormányok minősített törvényhozási többséggel felvértezve, független intézmények által nem kontrollálva irányíthatják majd hazánkat. Ahogy egy jó westminsteri demokráciában szokás. Kérdés persze, hogy egy ilyen rendszer alapjai – a szerves politikai és társadalmi fejlődés, a politikai elit kooperatív viselkedése, bizonyos kikezdehetetlen közjogi alapok – adottak-e a Kárpát-medencében.

JEGYZETEK

- ¹ A hiányzó adatokat helyenként interpoláltam. A Jelle Visser által szerkesztett adatbázis – melyen többek között az OECD vonatkozó statisztikai is alapulnak – az APEH és a KSH adatainak felhasználásával készült.
- ² 1990 és 1999 között Érdekegyeztető Tanács, 1999 és 2002 között Országos Munkaügyi Tanács, 2002 és 2011 között Országos Érdekegyeztető Tanács, 2011-től pedig Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács.
- ³ Minél magasabb a Lorenz-index állása, annál merevebb egy ország alkotmánya. Astrid Lorenz analízise szerint a legkevésbé flexibilis alkotmánnyal Belgium, míg a leginkább rugalmas alap-törvénnyel az Egyesült Királyság és Új-Zéland rendelkezik.

IRODALOM

- Andeweg, Rudy (2000): Consociational Democracy. *Annual Review of Political Science*, Vol. 3., No. 1., 509–536.
- Armington, Klaus (2002): The Effects of Negotiation Democracy: A Comparative Analysis. *European Journal of Political Research*, Vol. 41., No. 1., 81–105.
- Armington, Klaus–Careja, Romana (2008): Institutional Change and Stability in Postcommunist Countries, 1990–2002. *European Journal of Political Research*, Vol. 47., No. 4., 436–466.
- Blondel, Jean (1968): Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies. *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 1., No. 2., 180–203.
- Bormann, Nils-Christian (2010): Patterns of Democracy and Its Critics. *Living Reviews in Democracy*, Vol. 2., No. 1., 1–14.
- Crepaz, Markus M. L.–Lijphart, Arend (1991): Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages. *British Journal of Political Science*, Vol. 21., No. 2., 235–246.
- Crepaz, Markus M. L.–Lijphart, Arend (1995): Linking and Integrating Corporatism and Consensus Democracy: Theory, Concepts and Evidence. *British Journal of Political Science*, Vol. 25., No. 2., 281–288.
- Cukierman, Alex–Webb, Steven–Neyapti, Bilin (1992): Measuring the Independence of Central Banks and Its Effect on Policy Outcomes. *The World Bank Economic Review*, Vol. 6., No. 3., 353–398.
- Enyedi Zsolt–Benoit, Kenneth (2011): Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal–jobb dimenzióban. In: Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert: *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest.
- Fortin, Jessica (2008): Patterns of Democracy? Counterevidence from Nineteen Post-Communist Countries. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, Vol. 2., No. 2., 198–220.
- Gallagher, Michael (1991): Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems. *Electoral Studies*, Vol. 10., No. 1., 33–51.

- Karpov, Alexander (2008): Measurement of Disproportionality in Proportional Systems. *Mathematical and Computer Modelling*, Vol. 48., No. 9-10., 1421–1438.
- Kenworthy, Lane (2003): Quantitative Indicators of Corporatism. *International Journal of Sociology*, Vol. 33., No. 3., 10–44.
- Laakso, Markku–Taagepera, Rein (1979): Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies*, Vol. 12., No. 1., 3–27. 1979. Vol. 12. No. 1. 3-27. o.
- Lane, Jan-Erik–Ersson, Svante (1997): The Institutions of Konkordanz and Corporatism: How closely are they connected? *Swiss Political Science Review*, Vol. 3., No. 1., 1–29.
- Lijphart, Arend (1981): Consociational Theory: Problems and Prospects. A Reply. *Comparative Politics*, Vol. 13., No. 3., 355–360.
- Lijphart, Arend (2003): Debate: Measurement Validity and Institutional Engineering – Reflections on Rein Taagepera’s Meta-Study. *Political Studies*, Vol. 51., No. 1., 20–25.
- Lijphart, Arend (1994): Democracies: Forms, Performance and Constitutional Engineering. *European Journal of Political Research*, Vol. 25., No. 1., 1–17.
- Lijphart, Arend (1984): *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. Yale University Press, New Haven.
- Lijphart, Arend (1977): *Democracy in Plural Societies: A comparative exploration*. Yale University Press, New Haven.
- Lijphart, Arend (2003): Measurement Validity and Institutional Engineering – Reflections on Rein Taagepera’s Meta-Study. *Political Studies*, Vol. 51., No. 1., 20–25.
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. Yale University Press, New Haven.
- Lijphart, Arend (1968): *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. University of California Press, Berkeley.
- Lijphart, Arend (1968): Typologies of Democratic Systems. *Comparative Political Studies*, Vol. 1., No. 1., 3–44.
- Loosemore, John–Hanby, J. Victor (1971): The Theoretical Limits of Maximum Distortion: Some Analytic Expressions for Electoral Systems. *British Journal of Political Science*, Vol. 1., No. 4., 467–477.
- Lorenz, Astrid (2005): How to Measure Constitutional Rigidity? Four Concepts and Two Alternatives. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 17., No. 3., 339–361.
- Neyapti, Bilin (2001): Central Bank Independence and Economic Performance in Eastern Europe. *Economic Systems*, Vol. 25., No. 4., 381–399.
- Rae, Douglas W. (1967): *The Political Consequences of Electoral Laws*. Yale University Press, New Haven.
- Roberts, Andrew (2006): What Kind of Democracy Is Emerging in Eastern Europe? *Post-Soviet Affairs*, Vol. 22., No. 1., 37–64.
- Rodden, Jonathan (2004): Comparative Federalism and Decentralization: On Meaning and Measurement. *Comparative Politics*, Vol. 36., No. 4., 481–500.
- Rose, Richard (2000): The End of Consensus in Austria and Switzerland. *Journal of Democracy*, Vol. 11., No. 2., 26–40.

- Sartori, Giovanni (1994): *Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. New York University Press, New York.
- Sartori, Giovanni (1976): *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schmitter, Philippe C. (1982): Reflections on Where the Praxis of Neocorporatism May Be Going. in Lehbruch, Gerhard - Schmitter, Philippe: *Patterns of Corporatist Policy-Making*. Sage, London.
- Schmitter, Philippe, C. (1974): Still the Century of Corporatism? *The Review of Politics*, Vol. 36., No. 1., 85–131.
- Shapiro, Martin–Stone Sweet, Alec (1994): The New Constitutional Politics of Europe. *Comparative Political Studies*, Vol. 26., No. 4., 397–420.
- Siaroff, Alan (1999): Corporatism in 24 Industrial Democracies: Meaning and Measurement. *European Journal of Political Research*, Vol. 36., No. 1., 175–205.
- Siaroff, Alan (2003): Varietas of Parliamentarianism in the Advanced Industrial Democracies. *International Political Science Review*, Vol. 24., No. 4., 445–464.
- Smith, Gordon (1976): The Functional Properties of the Referendum. *European Journal of the Political Research*, Vol. 4., No. 1., 1–23.
- Steiner, Jürg (1987): Consociational Democracy as a Policy Recommendation. The Case of South Africa. *Comparative Politics*, Vol. 19., No. 3., 361–372.
- Strom, Kaare (1997): Democracy, accountability and coalition bargaining. *European Journal of Political Research*, Vol. 31., No. 1., 47–62.
- Stone Sweet, Alec (2002): Constitutional Courts and Parliamentary Democracy. *West European Politics*, Vol. 25., No. 1., 77–100.
- Stone Sweet, Alec (2009): Constitutionalism, Legal Pluralism, and International Regimes. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, Vol. 16., No. 2., 621–645.
- Taagepera, Rein (2003): Arend Lijphart's Dimensions of Democracy: Logical Connections and Institutional Design. *Political Studies*, Vol. 51., No. 1., 1–19.
- Taagepera, Rein (1999): Supplementing the effective number of parties. *Electoral Studies*, Vol. 18., No. 4., 497–504.
- Tatu Vanhanen (1990): *The Process of Democratization. A Comparative Study of 147 States, 1980–88*. Crane Russak, New York.
- Vatter, Adrian (2005): Bicameralism and Policy Performance: The Effects of Cameral Structure in Comparative Perspective. *Journal of Legislative Studies*, Vol. 11., No. 2., 194–215.
- Vatter, Adrian (2000): Consensus and Direct Democracy: Conceptual and Empirical Linkages. *European Journal of Political Research*, Vol. 38., No. 1., 171–192.
- Vatter, Adrian (2009): Lijphart expanded: three dimensions of democracy in advanced OECD countries? *European Political Science Review*, Vol. 1., No. 1., 125–154.
- Vatter, Adrian–Bernauer, Julian (2009): The Missing Dimension of Democracy: Institutional Patterns in 25 EU Member States between 1997 and 2006. *European Union Politics*, Vol. 10., No. 3., 335–359.

KLUBTAGSÁGOK AZ EU-BAN

A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai*

Koller Boglárka

(Zsigmond Király Főiskola, Nemzetközi és Politikai Tanulmányok Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A differenciált integráció egyike korunk integrációelméleti írásai jolly joker fogalmának. Bár már a Római Szerződés is tartalmazott erre vonatkozó utalást, a differenciált integráció csak az utóbbi tíz évben vált az európai egységfolyamat új irányvonalává. A tanulmány a koncepció politikai, jogi, és tudományos értelmezéseinek bemutatásán túl, vizsgálja a Lisszaboni Szerződés erre vonatkozó rendelkezéseit, és amellett érvel, hogy ez a szerződés mérföldkőnek tekinthető a differenciált integráció gyakorlati megvalósulásában. A differenciált integráció újraértelmezi az integrációelméletek eddig használt teóriáit az integrációs folyamat, és a végcél megítélésének tekintetében is. Következésképpen, a differenciált integráció az Európai Unió öndefiníciója, illetőleg továbbfejlődése szempontjából is új ötletekkel és irányokkal szolgál.

Kulcsszavak: Európai Unió ■ európai integráció ■ differenciált integráció ■ flexibilitás ■ többsebességű Európa

*„Sose szeretnék olyan klubhoz tartozni,
amelyik engem elfogadna tagnak.”*

(Az Annie Hall című filmből, 1977)

Woody Allen világhírű filmjében elhangzott mondat találóan definiálta a klubtagság lényegét: az exkluzivitást. Mindaddig, amíg sóvárgóan, kívülről szemléljük a klubot, és az abba bebocsátást nyert tagokat, azt kívánjuk bárcsak mi is odatartozhatnánk. Amint azonban mi magunk is érdemessé válunk a klubtagság megszerzésére, rögtön nem olyan vonzó már a bebocsátás lehetősége, és a klubtagság megszerzése. A tagság tükröt tart elénk: olyan klubokba, körökbe kíváncozunk, amelyeket az adott helyzetben szebbnek, jobbnak, előremutatóbbnak találunk a saját közösségeinknél. Bizonyos szempontból az uniós tagság is egyfajta „klubtagságnak” tekinthető, amelynek megszerzéséért az európai nemzetállamok jelentős erőfeszítéseket tettek, ám ma mégis úgy tűnik,

* A tanulmány az OTKA „A többszintű kormányzás új formái az Európai Unióban és Magyarországon” négy éves kutatási program támogatásával íródott. (OTKA ID: 81553)

hogya a teljes jogú tagságot élvező tagok lakosságának jelentős hányada nem óhajtja a tagságot. De milyen tagságokról beszélhetünk az Unióban? Míg a nyolcvanas évekig az Európai Közösség tagjai és a kívülállók között húzódott a választóvonal, addig ma már a teljes jogú tagság is csupán egy, a számos egymás mellett létező, egymást átfedő tagság között: az eurózóna, a schengeni övezet, az Európai Gazdasági Térség, a Balti Stratégia, az Európai Duna Régió Stratégia vagy a most formálódó fiskális unió más és más együttműködési köröket jelentenek.

Az Európai Unió jelenlegi gazdasági és pénzügyi krízise és válságkezelése szintén ráirányították a figyelmet a differenciált integrációra. A Lisszaboni Szerződés módosítására tett javaslatok tisztán megmutatták: az EU és a tagállamok vezetői, élükön az ún. „Merkozy tandemmel”¹ már nem az egyre szorosabban integrált Unióban, hanem egy újfajta, differenciáltabb integrációban gondolkodnak, ahol különbséget kell tenni a centrumban lévő és a perifériára szorult tagállamok között. E különbségtételnek talán az egyik legszimbolikussabb megnyilvánulása volt, amikor a 2011 októberében tartott uniós csúcson Herman Van Rompuy udvariasan megkérte az eurózónához nem tartozó tagállamok miniszterelnökeit, köztük a brit David Cameront és az éppen elnöklő Lengyelország miniszterelnökét Donald Tuskot is, hogy hagyják el az üléstermet, azért, hogy a tizenhét eurózónához tartozó tagállam miniszterelnökei végre rátérhessenek az érdemi kérdések megtárgyalására.²

E tanulmány a differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásait vizsgálja, abból az alapfeltételezésből kiindulva, hogy az európai integráció jövőbeni útját egyedül a differenciált megközelítés határozhatja meg. Bár erre vonatkozó utalást már a Római Szerződés is tartalmazott, a differenciált integráció csak az utóbbi tíz évben vált az európai egységfolyamat új irányvonalává. A tanulmány, ennek alátámasztására, bemutatja a koncepció evolúcióját, különös tekintettel a különböző politikai, jogi, és tudományos értelmezésekre. A tanulmány második része a Lisszaboni Szerződésnek a megerősített együttműködésre vonatkozó rendelkezéseit elemzi, és amellet érvel, hogy a szerződés mérföldkőnek tekinthető a differenciált integráció gyakorlati megvalósulásában. A harmadik fejezet a szakirodalomban használt legjelentősebb terminológiákat értelmezi. A negyedik fejezet az Unió gazdasági és pénzügyi válságkezelésében egyre inkább előtérbe kerülő differenciált megközelítést mutatja be. A differenciált integráció olyan új iránya az egységfolyamatnak, amely újraértelmezi az integrációelméletek eddig használt teóriáit, így a neofunkcionalista, kormányközi és az úgynevezett hibrid elméleteket az integráció folyamatának és végcéljának megítélésében is. Következésképpen a differenciált integráció az Európai Unió öndefiníciója és továbbfejlődése szempontjából is új ötletekkel és irányokkal szolgál. Ehhez kapcsolódva, a tanulmány végső fejezete a differenciált integráció lehetséges „integráló” és „dezintegráló” ha-

tásait veszi számba az Európai Unió határain belül és kívül is, elemezve a formálódó új „klubokat”.

A KONCEPCIÓ EVOLÚCIÓJA

A definíció szerint a differenciált integráció olyan integrációt jelent, amelyben államok (tagállamok vagy külső államok) és/vagy regionális és helyi közösségek vesznek részt, ezért az Európai Unión belül és kívül különböző politikai és jogi kötelezettségvállalások keletkezését, és különböző politikai közösségek létrejöttét eredményezi.³

Bár a differenciált integráció lehetőségével már régóta foglalkoznak az integrációelméleti teoretikusok, valójában a 2004-ben és 2007-ben lezajlott utolsó két bővítési hullám óta övezi a kérdést kitüntetett figyelem. A szerzők nagy többsége ugyanis amellett érvel, hogy az új évezredben túlságon nagyra nőtt és túlságosan heterogénné vált huszonné tagú Európai Unió más utat nem választhat magának csak a differenciált integrációt. Ahogy Jan-Emmanuel De Neve egyik tanulmányában rámutat, az európai integráció egyre inkább egy hagymára hasonlít, „vizuális megjelenítése a többszintű európai kormányzásnak, amely nem csak a különböző politikai területek közötti szegmentációt, és az egyes kormányzási szintek együttes létezését jelenti, hanem az egyes európai államok csoportjait is.” (De Neve, 2007: 504.). Vagyis az európai integráció differenciáltabbá válik, nemcsak a döntéshozatali szintek és szakpolitikai területek szerint, hanem tagállami csoportosulások szerint, következőképpen területileg is.

A differenciált integráció története egészen az 1950-es évekig, az európai integráció létrejöttéig vezethető vissza. Az alapítóatyák, Jean Monnet és Robert Schuman egy olyan szupranacionális Európában gondolkodtak, amelyben minden tagállam azonos mértékben és súllyal vesz részt, ennek ellenére már a Római Szerződésben is találunk utalást a koncepcióra – éppen egy olyan együttműködésre, a Benelux Unióra hivatkozva, amely az alakulóban lévő európai egységfolyamat számára akkoriban több szempontból is modellként szolgált: „E szerződés rendelkezései nem zárják ki a Belgium és Luxemburg, valamint a Belgium, Luxemburg és Hollandia közötti regionális uniók fennállását és megvalósítását annyiban, amennyiben e regionális uniók célkitűzései e szerződés alkalmazásával nem valósulnak meg.”⁴ Mindazonáltal az ötvenes, hatvanas években megvalósult gyors gazdasági integráció, és az EGK kezdeti sikerei nem abba az irányba hatottak, hogy az alapító tagállamok behatóbban foglalkozzanak a differenciált integráció lehetőségeivel.

Ebben az időben a közös Európa koncepciója nem a megkülönböztetés, hanem az egységesülés irányába fejlődött. A hetvenes években azonban a differenciált integráció kérdése a politikai és tudományos diskurzusok középpontjába került. Akkor, amikor a tagállamok az olajválság negatív gazdasági

és társadalmi hatásaival küzdöttek, immár három újdonsült tag – az Egyesült Királyság, Írország és Dánia – részvételével. E megváltozott helyzetben a differenciált integráció lehetősége az európai politikusok beszédeiben és javaslataiban is kiemelt hangsúllyal szerepelt. Willy Brandt német kancellár 1974-ben, az Organisation Française du Mouvement Européen nevű szervezetben, Párizsban arról a beszél, hogy a kilenctagú Európai Közösségben meg kell teremteni annak a lehetőségét, hogy a mélyebb integrációt óhajtó tagállamok egymás között szorosabb együttműködést valósíthassanak meg.⁵

Egy évvel később a belga kormányfő, Leo Tindemans azonban hangsúlyozta, hogy a differenciált együttműködésnek mindenképpen nyitva kell állnia a későbbiekben azon tagállamok előtt, amelyek éppen akkor nem képesek, vagy nem akarnak részt venni az együttműködésben: „Jelenleg lehetetlen olyan hiteles cselekvési programot benyújtani, amelyben az egyes tagállamok minden lépcsőfokot ugyanúgy teljesítenek. A tagállamok eltérő gazdasági és pénzügyi helyzetéből fakadóan csak eltérő teljesítés lehetséges; az egységhez mindenáron történő ragaszkodás, éppen hogy ellehetetleníti az előrehaladást, és Európa felmorzsolódik. Ezért meg kell teremteni a lehetőségét annak, hogy azon tagállamoknak, amelyek képesek előre haladni, kötelességük legyen megtenni azt, valamint azon tagállamok, amelyek valamely ok miatt nem tudnak, amely okot a Tanács a Bizottság javaslata alapján elismert, megtehessék... Ez azonban nem az á la carte Európát jeleneti: minden tagállamnak szerződéses kötelezettsége a végső, közös célkitűzés teljesítése, csak a teljesítés ütemezése lehet eltérő.”⁶ Bár a hetvenes években a Tindemans-jelentés gondolatait még nem ültették át a gyakorlatba, a politikusok gyakran hivatkoztak a belga kormányfőre, valahányszor felmerült a differenciált megközelítés szükségessége.

A differenciált integráció az Európai Közösség elsődleges joganyagában először az Egységes Európai Okmány 8C cikkében jelenet meg, a belső piacra vonatkozóan: „A Bizottság ... a célkitűzések megvalósítására irányuló javaslatainak kialakításánál figyelembe veszi azoknak az erőfeszítéseknek a mértékét, amelyeket a különböző fejlettségi szintű gazdaságoknak a belső piac létrehozása során meg kell tenniük, és megfelelő rendelkezéseket javasolhat. Ha az ilyen rendelkezések eltéréseként jelennek meg, azoknak ideiglenes jellegűeknek kell lenniük, és a közös piac működését csak a lehető legkisebb mértékben zavarhatják.”⁷ Az Egységes Európai Okmány 100A cikke továbbá annak a lehetőségét is megteremtette, ha egy tagállam úgy dönt, hogy kimarad egy együttműködésből, „nemzeti rendelkezést” alkalmaz. Bár ekkor még máshogy hívták, ez valójában a későbbi „opt-out” lehetőségének első megfogalmazása volt (Ehlermann, 1995: 9).

A Maastrichti Szerződésben tovább folytatódott a jogi koncepció evolúciója. A mediterrán országokkal ekkorra már tizenkettőre növekedett taglétszám, valamint a küszöbön álló újabb bővítések egyre inkább igényelték a differenciált megközelítés alkalmazását.

A Gazdasági és Monetáris Unió a differenciált integráció leginkább ismert esete. A Maastrichti Szerződés rögzítette a GMU megvalósításának három fázisát, valamint deklarálta az eurózónához történő csatlakozás konvergenciakritériumait, az azonban már a GMU-ról tartott kormányközi konferencián kiderült, hogy a tagállamok érdekei és motivációi között jelentős különbségek vannak, amely előrevetítette, hogy a GMU célkitűzéseit nem minden tagállam és nem azonos időben lesz képes teljesíteni. E feltételezés a Maastrichti Szerződés hatályba lépése után beigazolódott, ugyanis a kilencvenes évek első felében a GMU megvalósításában elkötelezett tagállamok közül is szinte valamennyi nehézségekkel küszködött a konvergenciakritériumok teljesítésében, még maga Németország is. (Arató–Koller, 2009: 185–190.) A Maastrichti Szerződés GMU-ról szóló cikke a differenciált megközelítés szükségességét deklarálták. A Maastrichti Szerződés 109. cikke rögzítette, hogy azon országok, amelyek nem tudják teljesíteni a konvergenciakritériumokat, derogációt kaphatnak.⁸ A Maastrichti Szerződés rögzítette a derogáció feltételeit, ugyanakkor azt is, hogy a GMU megvalósítása az Európai Unió közös célkitűzése, amely folyamatot egyetlen tagállam sem akadályozhatja. Következésképpen, a konvergenciakritériumok nem teljesítéséből adódó derogációt csak átmenetinek kell tekinteni. Ez a megközelítés az úgynevezett többsebességű integráció koncepciójába illeszkedik, amelynek tartalmát a következő fejezetben ismertetjük.

A Gazdasági és Monetáris Unió kapcsán a Maastrichti Szerződés azonban egy másik típusú differenciált együttműködésre, az úgynevezett *à la carte* Európa-típusú derogációra is példákat szolgáltatott. A szerződéshez csatolt jegyzőkönyv szerint az EU két tagállama, az Egyesült Királyság és Dánia úgy döntött, hogy nem valósítják meg a GMU-t, nem azért, mert nem képesek rá, hanem mert úgy döntöttek, hogy nem vesznek részt az együttműködésben. A brit és dán opt-out, vagyis a kimaradás azonban már nem csupán átmeneti megkülönböztetést jelentett az együttműködésben résztvevő és kimaradó tagállamok között, hanem egy tartós, állandósult megkülönböztetést. Az európai integráció történetében *opt-out* elsőként a Maastrichti Szerződésben került sor, nem csupán a GMU, hanem a Szociális Politikáról szóló Jegyzőkönyv kapcsán is, az Egyesült Királyság ugyanis e területen sem kívánta mélyíteni az integrációt. Ezen kívül a második pillérben is találhatunk hivatkozást a differenciált integrációra.

Maastricht után a differenciált integráció kérdése a politikusok vitáinak központi témájává avanszált. 1994-ben két német politikus, Wolfgang Schäuble és Karl Lamers javasolták az úgynevezett mag-Európa megkülönböztetését az Unión belül. Az Európai Unió magállamai azok az államok, amelyek az Unió jövőbeli fejlődési irányát meghatározhatják. Helmut Kohl német kancellár 1996-ban többsebességű Európáról beszélt: „Nem szabad megengedni, hogy a leglassabb hajó határozza meg a konvoj sebességét. Attól még, hogy egyes tagok nem állnak készen, vagy nem képesek bizonyos lépések megtételére az integrációban, másoktól nem kell elvenni a lehetőséget, hogy előrehaladjanak

és magasabb szintű együttműködést valósítsanak meg, amely együttműködésnek azonban nyitva kell állnia a többiek előtt is.”⁹

Az akkori brit miniszterelnökhöz, John Majorhoz ezzel szemben inkább az á la carte Európa koncepciója állt közel, egy olyan integrációé, ahol a tagállamok szabadon kiválaszthatják a nekik tetsző együttműködési területeket, és eldönthetik, hogy mely integrációkban vesznek részt. Az akkori francia miniszterelnök Eduard Balladur ugyanakkor az európai integrációhoz szorosabban, illetve gyengébben kötődő tagállamok csoportjaiban, úgynevezett koncentrikus körökben gondolkodott.

Az 1990-es években nemcsak a politikusok, hanem az integráció teoretikusai és jogászai is elkezdtek behatóbban foglalkozni a differenciált integráció lehetőségeivel. A differenciált integráció koncepciójának jogi evolúciójában a következő lépcsőfokot az Amszterdami Szerződés jelentette. Az úgynevezett megerősített együttműködésre vonatkozó rendelkezéseket a szerződés VI a. címének K. 15. cikke tartalmazta. Ennek értelmében a tagállamok egymás között megerősített együttműködést valósíthatnak meg, ha az alábbi feltételek teljesülnek: az együttműködés az Unió célkitűzéseivel, és érdekeivel összhangban áll, tiszteletben tartja a szerződéses alapelveket és az intézményes kereteket, a tagállamok többségét érinti, nem sérti a már elért uniós vívmányokat, nem sérti az együttműködésen kívül álló tagállamok érdekeit, és nyitott marad számukra abban az esetben, ha később csatlakozni szeretnének. És végül, de nem utolsó sorban az Amszterdami Szerződés világosan deklarálta, hogy a megerősített együttműködés „csak végső eszközként kerül alkalmazásra akkor, ha az említett szerződések célkitűzéseit az azokban előírt megfelelő eljárások alkalmazásával nem lehet elérni”.¹⁰

Az Amszterdami Szerződés rögzítette továbbá a schengeni vívmányoknak az uniós aquis-ba történő beillesztését, azzal a magyarázattal, hogy „az Európai Unió egyes tagállamai által 1985. június 14-én, illetve 1990. június 19-én Schengenben aláírt, a közös határokon történő ellenőrzések fokozatos megszüntetéséről szóló megállapodások, valamint az ezekhez kapcsolódó megállapodások és az e megállapodások alapján elfogadott szabályok célja az európai integráció elmélyítése, és különösen annak lehetővé tétele, hogy az Európai Unió még gyorsabban a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térséggé válhasson.”¹¹ E lépés mérföldkőnek tekinthető a differenciált integráció megvalósításában, hiszen egy eredetileg az integráción kívülről indult együttműködés vált az *acquis communautaire* részévé. Az együttműködési területeket tekintve, az Amszterdami Szerződés a megerősített együttműködést az első és harmadik pillérben engedélyezi. (Arató, 2002: 109–140.) Később, a Nizzai Szerződés hatályba lépésével lehetőség nyílt a differenciált együttműködésre a második pillérben is.

A Nizzai Szerződés – amely a keleti bővítés elől elhárította a legfőbb akadályt, és alkalmassá tette az uniós intézményrendszert a nagyszámú újdonsült

tag befogadására – további előrelépést jelentett a megerősített együttműködés kodifikálásában. A Nizzai Szerződés a VII. címének 43. cikkében felsorolta mindazon feltételeket, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy a tagállamok egymás között megerősített együttműködést valósíthassanak meg. Ilyen feltétellel, hogy az együttműködés nem érintheti „azokat a területeket, amelyek a Közösség kizárólagos hatáskörébe tartoznak”; továbbá nem befolyásolhatja hátrányosan „a belső piacot...”, a gazdasági és társadalmi kohéziót, nem érinti a schengeni vívmányoknak az Európai Unió keretébe történő beillesztését sem.”¹²

Az új évezred kezdetén a koncepció evolúciója tekintetében a stafétabotot ismét a politikusok vették át. Az Európai Unió jövőjéről, az ún. finalité politique-ről történő elképzeléseknek ugyanis kihagyhatatlan elemévé vált a differenciált megközelítés. Joschka Fischer német külügyminiszter 2000 májusában a berlini Humboldt Egyetemen tartott előadásában Európa jövője kapcsán egy úgynevezett mag-Európa, vagy gravitációs centrum létrejöttéről beszélt. Fischer úgy látta, hogy a politikai uniót több lépésben kell megvalósítani, először azon országok körében, akik leginkább elkötelezettek. Ennek megfelelően olyan többsebességű Európa mellett érvelt, ahol lesznek éllovas és lassabban haladó tagállamok: „A kérdést, hogy mely tagállamok vesznek ebben részt, az alapító tagok, az eurózóna tagállamai vagy a tagállamok egy másik csoportja, lehetetlen ma még megválaszolni. Egy dolog azonban bizonyos, amikor egy gravitációs centrum létrejöttéről gondolkodunk: ez az avantgárd csoport soha sem lehet kirekesztő; nyitva kell állnia valamennyi tagállam előtt, akik részt kívánnak benne venni a jövőben. Azon tagállamok előtt, amelyek szeretnének, de nem képesek, meg kell teremteni a lehetőséget, hogy egyre közelebb kerüljenek az együttműködéshez. Az átláthatóság és a nyitottság elengedhetetlen feltételei a projekt megvalósíthatóságnak. E feltételek érvényesülése a tagjelöltek miatt különösen fontos. Történeti abszurditás, és teljesen ostoba dolog lenne, most amikor végre Európa újraegyesül, szétbomlasztani Európát. A gravitációs centrum érdeke a bővítés és vonzónak kell maradnia a többi tag számára is.”¹³ Jacques Chirac ugyan nem tudott azonosulni Fischer azon javasla- taival, amelyek egy föderatív Európa jövőképét vázolták fel, de az Unió „élcsapatának” gondolata, vagyis egy többsebességű Európa tetszett Chiracnak is, és még ugyanebben az évben amellel érvelt, hogy ez lehet az EU továbbfej- lődésnek jövőbeni útja, amelyben természetesen Franciaországnak tevékeny szerepet képzelt el.

Ahogy az e példák is mutatják, a többsebességű, mag-Európa- vagy gravitációs centrum-koncepciók az integrációs és tagállami politikusok beszé- deinek központi témái maradtak. A jogi koncepció továbbfejlődése azonban Nizza után kissé megtorpant. Az alkotmányozási folyamat körüli mizéria és az Alkotmányos Szerződés kudarca miatt majdnem tíz évet kellett arra várni, hogy a differenciált integráció az Európai Unió alapszerződésében újra meg- jelenhessen.

A LISSZABONI SZERZŐDÉS

A jogi koncepció evolúciójaként a Lisszaboni Szerződés fontos lépcsőfokot jelent.¹⁴ A Lisszaboni Szerződés 20. és 326–334. cikkei rögzítik a megerősített együttműködés feltételeit, hasonlóan ahhoz, ahogy azt a Nizzai Szerződés is deklarálta, vagyis: „A megerősített együttműködéseknek összeegyeztethetőeknek kell lenniük a Szerződésekkel és az Unió jogával... Az ilyen együttműködés nem befolyásolhatja hátrányosan a belső piacot, valamint a gazdasági, társadalmi és területi kohéziót. Nem jelenthet megkülönböztetést vagy akadályt a tagállamok közötti kereskedelemben, és nem torzíthatja a tagállamok közötti versenyt.”¹⁵ A megerősített együttműködés, mint végső lehetőség kizárta a Lisszaboni Szerződés szövegében is szerepel, azonban, ahogyan arra az egyik szerzőpáros rámutatott, azzal, hogy a szerződés kimondja, hogy a Tanács dönthet róla, hogy mi minősül ilyen „végső lehetőségnek”, ez már nem számít annyira szigorú feltételnek (Tekin–Wessels, 2008: 28.): „Megerősített együttműködésre felhatalmazást adó határozatot a Tanács végső lehetőségként akkor fogadhat el, ha megállapította, hogy az együttműködés célkitűzései az Unió egésze által ésszerű határidőn belül nem érhetőek el, és ha abban legalább kilenc tagállam részt vesz.”¹⁶

A Lisszaboni Szerződés mindazonáltal leginkább azért jelent előrelépést, mert megkönnyítette a megerősített együttműködés végrehajtását. A Lisszaboni Szerződés szerint: „Azoknak a tagállamoknak, amelyek egymás között megerősített együttműködést kívánnak létrehozni... , kérelmet kell a Bizottság elé terjeszteniük, amelyben meghatározzák a javasolt megerősített együttműködés hatókörét és célkitűzéseit. A Bizottság ilyen értelmű javaslatot terjeszthet a Tanács elé. Ha a Bizottság nem nyújt be javaslatot, az érintett tagállamokat tájékoztatja ennek okairól... A megerősített együttműködés folytatására vonatkozó felhatalmazást a Bizottság javaslata alapján és az Európai Parlament egyetértését követően a Tanács adja meg.”¹⁷

A Lisszaboni Szerződés szerint, a fenti feltételek figyelembevételével (tehát nem érintve a belső piacra vonatkozó rendelkezéseket, és nem veszélyeztetve a kohéziót, valamint a tagállamok közötti kereskedelmet és versenyt), minden egyéb politikai területen lehet megerősített együttműködést kezdeményezni, az eljárás vonatkozásában azonban eltérések lehetnek. Például a közös kül-, és biztonságpolitika területén kezdeményezett megerősített együttműködési javaslatot nemcsak a Bizottságnak kell véleményezésre benyújtani, hanem az EU külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjéhez is továbbítani kell, aki szintén „véleményt nyilvánít arról, hogy a tervezett megerősített együttműködés összhangban van-e az Unió közös kül- és biztonságpolitikájával. A kérelmet tájékoztatásul az Európai Parlamentnek is meg kell küldeni. A megerősített együttműködés folytatására vonatkozó felhatalmazást a Tanács egyhangúlag elfogadott határozatban adja meg.”¹⁸

A Lisszaboni Szerződés növelte az Európai Parlament hatáskörét a megerősített együttműködésről szóló döntési eljárásban, azáltal, hogy minden esetben előírja az Európai Parlament jóváhagyását. (Tekin–Wessels, 2008: 29.) Ezekén túl egy ún. vészfék mechanizmust is beépített a szövegbe, azzal, hogy a rendőrségi és igazságügyi együttműködés büntetőügyekben területeken lehetőség van a megerősített együttműködés tagállami vétőjára is.

A Lisszaboni Szerződés deklarálta a megerősített együttműködés lényeges feltételét, a nyitottságot. „A megerősített együttműködés annak létrehozásakor valamennyi tagállam számára nyitva áll, feltéve, hogy azok megfelelnek az együttműködésre felhatalmazó határozatban megállapított részvételi feltételeknek. Az együttműködés bármely későbbi időpontban is nyitva áll mindazon tagállamok számára, amelyek e feltételek mellett, az annak keretében már elfogadott jogi aktusoknak is megfelelnek.”¹⁹

A „klubhoz” történő későbbi csatlakozást is szabályozta a Lisszaboni Szerződés: bármely tagállam, amely egy már működő megerősített együttműködésben részt kíván venni, „ezt a szándékát bejelenti a Tanácsnak és a Bizottságnak. A Bizottság a bejelentés kézhezvételétől számított négy hónapon belül megerősíti az érintett tagállam részvételét. Adott esetben megállapítja, hogy a részvételi feltételek teljesültek, és elfogadja azokat az átmeneti intézkedéseket, amelyek a megerősített együttműködés keretében már elfogadott jogi aktusok alkalmazása szempontjából szükségesek. Ha azonban a Bizottság úgy ítéli meg, hogy a részvételi feltételek nem teljesültek, megjelöli azokat a rendelkezéseket, amelyeket a feltételek teljesítéséhez el kell fogadni, és a részvételi kérelem újbóli vizsgálatára határidőt állapít meg. E határidő lejártá után a kérelmet újra megvizsgálja. ...Ha a Bizottság úgy ítéli meg, hogy a részvételi feltételek még mindig nem teljesültek, az érintett tagállam az ügyet a Tanács elé utalhatja, amely dönt a kérelemről.” A közös kül-, és biztonságpolitika területén annyiban más a „csatlakozási eljárás”, hogy az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjének is be kell nyújtani a csatlakozási szándékot, valamint a Tanács a részvételi feltételek teljesüléséről vele konzultál, és csak utána hoz döntést.²⁰

A Lisszaboni Szerződésben a fentiekén túl is találunk hivatkozást a differenciált együttműködésre, az állandó strukturált együttműködésről szóló bekezdésekben: „Azok a magasabb követelményeket kielégítő katonai képességekkel rendelkező tagállamok, amelyek a legnagyobb követelményeket támasztó missziókra tekintettel ezen a területen szigorúbb kötelezettségeket vállaltak, az Unió keretein belül állandó strukturált együttműködést alakítanak ki.”²¹

Mindezekkel együtt, csupán a szerződést tanulmányozva, nem könnyű eldönteni, hogy a differenciált integráció evolúciójában a Lisszaboni Szerződést hogyan értékeljük. Valóban mérföldkőnek, vagy csupán egy újabb lépcsőfoknak tekinthető a differenciált integráció kodifikálásában? A választ a koncepció

ció gyakorlati megvalósításából olvashatjuk ki. Ennek ellenére ugyanis, hogy a Nizzai Szerződés hatályba lépése óta már adott volt a lehetőség a tagállamoknak, hogy az uniós szerződésre hivatkozva, bizonyos (szigorú) feltételek teljesülése mellett, megerősített együttműködést valósítsanak meg, erre a Nizzai Szerződés hatályba lépését követő mintegy tíz évben nem került sor.

Ez részben annak köszönhető, hogy a Nizzai Szerződés alapján nehezen volt körvonalazható, hogy mely területeken érdemes megerősített együttműködést kezdeményezni. A belső piachoz tartozó területek, beleértve a közös agrárpolitikát, a közlekedéspolitikát, versenypolitikát, és a kohéziós politikát az úgynevezett érinthetetlen területek közé tartoztak, így e területeken nem lehetett megerősített együttműködésben gondolkodni. Az, hogy a szociális politika vagy a környezetvédelem is idesorolandók-e, kérdéses, hiszen mind a két terület erősen kötődik a belső piachoz. (Král, 2008: 4.). A megerősített együttműködésben olyan fajsúlyos területek, mint a gazdasági és monetáris unió fiskális és gazdaságpolitikai aspektusai, vagy a közös kül-, és biztonságpolitika, valamint a rendőrségi és igazságügyi együttműködés büntetőügyekben vagy olyan szűkebb, marginális területek, mint a közegészségügy, turizmus válhatnak potenciális célterületekké (Ehlermann, 1995: 25–26.).

A megerősített együttműködés első megvalósulása a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése után történt, miután 2010 júniusában az Európai Parlament jóváhagyta tizennégy tagállam kezdeményezését a nemzetközi válásokra vonatkozó jogharmonizációra. Az európai integráció történetének legelsőként megvalósult, precedens értékű megerősített együttműködése tehát egy marginális területen történt, amely azonban a polgárok mindennapjait érinti, és évente mintegy 170 000 házasság felbontását teszi egyszerűbbé. Az egységes belső piacon egyre nagyobb fokú egyéni mobilitás miatt a határon átnyúló válási viták is egyre gyakoribbá váltak, így a kérdés rendezésének igénye egyre inkább előtérbe került. 2006-ban például Franco Frattini, az akkor igazságügyi és belügyi biztos javaslatot tett a nemzetközi válásokban alkalmazott jogharmonizációra, de akkor ez a kezdeményezés néhány tagállam ellenállása miatt nem valósulhatott meg. Svédország azért nem támogatta a kezdeményezést, mert attól tartott, hogy a svéd liberális válási jog kerülhet veszélybe. Viviane Reding, igazságügyi és alapjogi biztos azonban fontosnak tartotta az előrelépést, ezért azt javasolta, hogy kezdetben csak néhány állam valósítsa meg az együttműködést.

2008-ban nyolc ország kezdeményezte a jogharmonizációt a nemzetközi válások területén. Erre vonatkozó javaslatukat hivatalosan benyújtották az Európai Bizottságnak. Az eljárás alatt további tagállamok is csatlakoztak a kezdeményezéshez, Görögország pedig az eljárás alatt esett ki a résztvevő tagállamok köréből. Végül tizennégy tagállam (Ausztria, Franciaország, Magyarország, Olaszország, Luxemburg, Románia, Szlovénia, Spanyolország, Belgium, Németország, Litvánia, Lettország, Bulgária és Portugália) úgy döntött, hogy

megerősített együttműködést valósít meg a nemzetközi válások szabályozásának területén. Miután az Európai Parlament jóváhagyta, a Tanács döntött a megerősített együttműködés megvalósításáról.

A nemzetközi válásokra vonatkozó jogharmonizáció esetében tizennégy tagállam kezdeményezésére az uniós keretrendszeren belül létrejött egy ún. *mini acquis*, amely a korábbi terminológiát használva, valahol a változó geometriájú és a többsebességes koncepciók között helyezkedik el. Változó geometriájú integráció, mert vannak olyan országok, mint Svédország, Málta, az Egyesült Királyság vagy Hollandia, amelyek minden valószínűség szerint tartósan kimaradnak ebből az együttműködésből. Ugyanakkor a többsebességes integrációba is besorolható, hiszen az együttműködés gyakorlati hasznosságát látva, elképzelhető, hogy új tagállamok is élnek majd a csatlakozás lehetőségével.

A megerősített együttműködés fenti megvalósításán túl, a Lisszaboni Szerződésben egyéb példákat is találhatunk a differenciált integrációra, ezek azonban már inkább a korábban ismertetett *à la carte* Európa-típus alá tartoznak. Bár az Alapjogi Charta nem került be a Lisszaboni Szerződés főszövegébe, a szerződés mégis jogerőssé tette. Három tagállam, az Egyesült Királyság, Lengyelország, Csehország, ugyan különböző okokból, de úgy döntött, hogy nem fogadják el a Charta kötelező érvényét.

TIPOLÓGIA

A differenciált integráció fogalmát mostanáig szándékosan egy átfogó, valamennyi differenciált együttműködésre vonatkozó terminusként használtam, e ponton azonban szükségszerű az egyes típusok bemutatása. Az uniós jogi dokumentumokat, politikai beszédeket és integrációs elméleteket olvasva azonban valódi terminológiai káosz tárulhat elénk. *Flexibilis integráció*, mag-Európa koncepciója, *à la carte* Európa, többsebességes, valamint változó geometriájú integráció, megerősített együttműködés, gravitációs centrum, európai élcsapat, koncentrikus körök Európája stb. – csak néhány a differenciált integrációra használt fogalmak közül.

Az eddigi legátfogóbb kategorizáció Alexander C. Stubb nevéhez kötődik, aki három változó, az idő, a tér és az együttműködési terület alapján vázolta fel a differenciált integráció három fő típusát. E tanulmány is e három kategóriát használja a későbbiekben az egyes típusok megkülönböztetésére. A differenciált integráció egyik fő típusa az ún. *többsebességes integráció* azt jelenti, hogy a tagállamok egy csoportja, az ún. magállamok határozzák és valósítják meg elsőként a közös célkitűzéseket, azt feltételezve, hogy az egymás között megvalósított szorosabb együttműködéshez később majd a többi tagállam is csatlakozik. A második típus, az ún. *változó geometriájú integrációban* ezzel

szemben a magállamok szorosabb együttműködése tartósan elérhetetlen marad az abban részt nem vevő tagállamok számára, s így az egyes tagállamok csoportjai között állandósult szeparációt eredményez. A harmadik, egy kulináris metaforára építő, az úgynevezett *à la carte Európa*-koncepció megengedi a tagállamok számára, hogy ahogyan az étteremben az étlapról, szabadon válasszanak, melyik együttműködésben kívánnak részt venni, oly módon, hogy a közös célkitűzések egy minimális szintjét ezért valamennyien elfogadják (Stubb, 1996: 287–288.). Stubb később részletezte és továbbfejlesztette a kategóriáit, és arra a következtetésre jutott, hogy a differenciált integráció típusai gyakran átfedik egymás, ezért is nehéz az egyes, használatban lévő fogalmak definiálása. (Stubb, 1997: 44.). Kenneth Dyson és Angelos Sepos is három fő ismérvt, a tér, az idő és a funkció alapján határozta meg a differenciált integráció fogalmát, hangsúlyozva, hogy az olyannyira komplex és multidimenzionális jelenség, hogy a fogalom konceptualizációjához szükségszerű a multidiszciplináris megközelítés. (Dyson és Sepos, 2010: 5.).

Egy másik, sokat hivatkozott szerző, Alkuin Kölliker az integrációs elméletek szemszögéből vizsgálta a differenciált integrációt. Szerinte az 1980-as években, a megerősödött intézményi flexibilitás következtében jött létre. Nézete szerint, a megerősített együttműködés centripetális hatással van az együttműködésben részt nem vevő tagállamokra, aminek következtében e tagállamok is egyre közelebb kerülnek az együttműködéshez, majd egy idő után maguk is résztvevőjévé válnak. Mindazonáltal, ahogy Kölliker is hangsúlyozta, a centripetális hatás érvényesülése nagymértékben függ attól, hogy milyen területen jön létre az együttműködés. (Kölliker, 2001: 147.). Kölliker teóriáját továbbfejlesztve, de Neve szerint két útja van annak, hogy az együttműködésen kívül maradó tagállamokat is bevonják. Létezik egy úgynevezett csalogató hatás, amely azt jelenti, hogy az együttműködésből éppen kimaradt tagállamok úgy vélik, hogy érdekükben áll részeseivé válni a magasabb szintű kooperációnak, ezért mindent megtesznek azért, hogy ők is mihamarabb tagjaivá váljanak. De létezhet egy kényszerítő hatás is, amely azt jelenti, hogy a kívül maradt tagállamok attól tartanak, hogy ha nem közelednek az együttműködéshez, akkor ez a későbbiekben előnytelen lesz számukra, és a félelem arra motiválja őket, hogy mindent megtegyenek, hogy részesévé váljanak az együttműködésnek (De Neve, 2007: 511–12).

A szerzők többsége (Ld. Philippart és Edwards, 1999; Tekin és Wessels, 2008, Andersen és Sitter, 2006) a differenciált integrációt az uniós szerződések alapján magyarázták, fontos azonban megemlíteni, hogy a differenciált integráció egy sokkal tágabb kontextusban is értelmezhető. Matej Avbelj a differenciált integráció három különböző típusát különbözteti meg. Elsőként említi az unió elsődleges jogforrásaiban meglévő, szerződéses alapokon nyugvó, differenciált együttműködési formákat, amelyek főként szerződéses opt-outokat, biztonsági klauzulákat, külön jegyzőkönyvekben rögzített derogációkat jelen-

tenek. A második típusba az EU másodlagos jogforrásai szintjén létező, minimális harmonizációra vonatkozó jogi eszközöket, értelmezési és derogatív klauzulákat sorol. És végül a differenciált integráció harmadik, véleményem szerint legizgalmasabb és legérdekesebb típusa alá mindazon jogi és szabályozási rezsimek és együttműködések tartoznak, amelyek először az uniós kereteken kívül születtek, és csak később váltak az *aquis communautaire* részévé (Avbelj, 2008). Úgy vélem, hogy éppen e harmadik típus az, amelyet a tudományos vizsgálódás középpontjába kell állítani, hiszen a differenciált integráció e típusának elterjedése jelentős hatással lehet arra, hogy milyen irányba fejlődik az Unió.

Dyson és Sepos, a differenciált integráció jelenségének politikai, jogi, és társadalmi-gazdasági dimenzióit is magában foglaló értelmezését nyújtják. Az említett szerzők mellett érvelnek, hogy a differenciált integrációra egyrészt, mint egy átfogó „tervezési alapelvre”, megközelítésre, másrészt, mint a politikai menedzsment eszközére kell tekintenünk, amely a kollektív cselekvés klaszszikus problémáinak megoldását szolgálhatja. (Dyson és Sepos, 2010: 3.). Úgy vélem, hogy e meghatározás egyszerre holisztikus és leszűkítő, ezért kissé el-lentmondásos is, hiszen a differenciált megközelítést egyrészt átfogó tervezési alapelvként értelmezi, másrészt szűkebb értelemben, az európai integrációs politikák menedzselési eszközének tekinti.

Nézetem szerint a differenciált integrációra leginkább mint jelenségre, az európai integrációt átformáló, alakító logikára érdemes tekinteni. A differenciált integráció elterjedése ugyanis átértelmezi az európai uniós tagság jelentését, a tagállamok közötti kapcsolatokat, új utakat jelöl ki a közösségi politikák továbbfejlődésének, és alapjaiban értelmezi át az uniós intézmények jövőbeni szerepvállalását is.

KÉTSEBESSÉGES VAGY KÉT UNIÓ?

Az eurózána válságának elmélyülése, és a válságkezelés anomáliái a 2011-es év végén azt eredményezték, hogy differenciált integráció ismét a politikusok beszédeinek és vitáinak központi témájává vált. Némi túlzással élve, talán az is mondható, hogy Joschka Fischer 2000-ben elhangzott nagyhatású beszéde vízióinak továbbgondolása tíz éves agónia és erőtlenség után újrafolytatódik. Sarkozy, Merkel és Barroso az Európai Unió jövője kapcsán mindig megemlítik a differenciált integráció lehetőségét.

Nikolas Sarkozy 2011. november 8-án, a Strasbourgi Egyetemen, a következőket mondta:

„Senki sem hiheti el, hogy a föderáció – a totális integráció – elképzelhető harminchárom, harmincnégy, harmincöt tagállam esetén. De akkor mit is tehetünk? Először is, őszintén szólva, az egységes pénz egy csodálatos ötlet, de

elég furcsa, hogy mielőtt létrehoztuk, nem foglalkoztunk a gazdaságok konvergenciájával... Nem lesz többé közös pénz egy sokkal magasabb fokú gazdasági integráció és konvergencia megvalósítása nélkül. Ez az irány, amely felé haladunk. De vajon ugyanolyan szabályok érvényesülnek majd mind a huszonhét tagállamban? Nem. Határozottan nem. ...Két sebességfokozata lesz az európai integrációnak: az egyes fokozat, amely a magasabb szintű integráció megvalósítását jelenti, és egy kettes fokozat, amely a konföderációhoz hasonlít, és lazább együttműködést jelent az Európai Unión belül.”²²

Sarkozy beszéde nemcsak amiatt érdekes, hogy szokatlan módon, francia elnökként a föderáció megvalósításának lehetőségéről beszélt, hanem leginkább amiatt, mert egy olyan Európát vizionált, ahol az első fokozatba kapcsoló tagállamok exkluzív, zárt belső kört alakítanak ki maguk között, amelyhez a külső, periférián maradt államok csak lazán kapcsolódnának. Így valójában nem kétsebességes, hanem két külön Európáról beszélt. A Sarkozy által emlegetett föderáció, vagy másképp szólva „totális integráció” fogalma persze még igencsak képlékeny, és mint azt az európai integráció eddigi története megmutatta, várható, hogy az Unió legerősebb tagállamának, Németországnak jelentős beleszólása lesz abba, hogy a belső körös Európa hogyan formálódjon. Mindazonáltal Sarkozy ötlete az EU-ban kialakítandó „két Európáról”, amely az eddigi fogalomrendszerrel élve nem a többsebességes integráció, hanem az egymás mellett külön létező tagállami csoportok megvalósítása, a mag-Európából kimaradó tagállamok számára, így Magyarország számára is számos negatív következménnyel járhat. Azt jelentheti ugyanis, hogy míg az Unió vezető tagállamai saját maguk között továbbra is igyekeznek az egységes Európát, és további szakpolitikákra kiterjedő mélyítését megvalósítani, addig a külső, perifériára szorult országok csupán egy lazább integrációnak lesznek részesei, és bizonyos együttműködési körökből tartósan kimaradnak. Nemcsak a kisebb gazdasági erővel bíró, nem eurózána tagállamoknak, de az uniós döntéshozóknak sem szimpatikus Sarkozy két-európás terve, vagyis a változó geometria állandósulása, ugyanis ez az egységfolyamat eredeti célkitűzéseinek a megvalósítását áshatja alá. Az Európai Bizottság elnöke, Barroso, a fent említett Sarkozy-beszéd után, éppen erre hívta fel a figyelmet: „Egy olyan unió, amelynek különböző részei eltérő célkitűzések megvalósításán dolgoznak, egy unió, amelynek egy integrált belső, és egy leszakadó külső perifériája létezik, egy unió, amelyet egy egészségtelen hatalmi erőegyensúly alakít, és valójában egy direktorium irányít... Éppen ezért abszurd lenne, ha a közös projektünk legbensőbb vívmányára – a gazdasági és monetáris unió, amely az euróövezetbe ágyazódott, ilyen legbensőbb vívmány – úgy tekintenénk, mint az Európai Unió egészéből történő „opt-out”-ra.”²³

További kérdéseket vet fel az is, hogy vajon az európai integráció történetében sokszor, és jelenleg is az integráció motorjának számító német–francia-tengely vajon meddig lesz a differenciált integrációt kezdeményező, irányító

szerepben? Az eurózóna válságkezelése ugyanis egy sokkal tágabb, globális gazdasági, pénzügyi kontextusban zajlik, amelynek az IMF az egyik fő szervezeti irányítója. Ennek megfelelően ma már sokan nem is a Merkozy duónak, hanem a német kancellár, és az IMF vezér, Christine Lagarde nevéből összeálló *Mergarde* kettős kezdeményező, irányító szerepének tulajdonítanak igazán jelentőséget.

Angela Merkel az euró krízisének megoldását egy magasabb szintű integráció megvalósításában látja. Merkel ennek megfelelően kezdeményezte a költségvetési fegyelem betartásának érdekében a Lisszaboni Szerződés módosítását, és automatikus szankciók bevezetését a költségvetési fegyelem megsértésének esetére. A differenciált integráció gyakorlati megvalósulásként 2011. december 9-én az eurózóna tizenhét tagállama és hat nem eurózóna tag megállapodott arról, hogy uniós kereteken kívüli kormányközi szerződést kötnek a fiskális szabályokról és a költségvetési fegyelem betartásáról. Az unió huszonhárom tagállama rögtön kifejezte elkötelezettségét a szorosabb integráció megvalósításának irányában. A nemzeti szuverenitás jelentős feladásával járó lépés megtételére azonban négy teljes jogú tag – Nagy-Britannia, Csehország, Svédország és Magyarország – ekkor még nem állt készen. Közülük Nagy-Britannia vétóval jelezte, hogy egyáltalán nem kíván a fiskális paktumban részt venni, míg a másik három tagállam parlamenti döntéstől tette függővé a részvételt, és azóta Magyarországon és Svédországban is zöld utat kapott a paktum. Mostanra tehát huszonöt tagállam vállalja, hogy államháztartása szerkezeti hiányát a bruttó hazai termékhez (GDP) képest legfeljebb 0,5 százalékon tartja, ellenkező esetben automatikus kiigazítási mechanizmusok lépnek életbe. Mindazonáltal mivel olyan országok is aláírják a szerződést, amelyek nem eurózóna tagok, rájuk e szigorú szabályok csak az eurózónához történő csatlakozásuk után lesznek kötelezőek. A fiskális unióról szóló kormányközi szerződés aláírói tehát két különböző tagállami kört jelentenek. A kimaradás jövőbeni negatív hatásait elkerülendő azonban, a nem eurózóna tagok nagy része is úgy látta, hogy érdemes részt venni ebben a kormányközi szerződésben.

A várhatóan 2013. január elsején életbe lépő szerződés, mivel kormányközi formában jött létre, számos problémát vet fel. Nem világos ugyanis, az integráció intézményeinek, az Európai Bizottságnak, a Tanácsnak, az Európai Bíróságnak a részvétele a kormányközi együttműködésben, hiszen ezen intézmények működését az uniós szerződések szabályozzák, amely szabályok mind a huszonhét tagállamra vonatkoznak.

A fiskális paktum brit vétója külön kategóriába esik, hiszen az Amszterdami Szerződés hatályba lépése előtt még lehetséges opt-out-tal élve²⁴, Nagy-Britannia már a monetáris unió megvalósításából is kimaradt, így a szigetország a csupán eddig is alkalmazott „à la carte”-módszert választotta. Ennek ellenére David Cameron vétója éles vitákhoz vezetett. A brit ellenzéki képvi-

selők a miniszterelnököt egyenesen hazája elszigetelésével vádolták meg. Cameron, a differenciált integráció igazi szószólójaként e vádakra csak úgy reagált: „Európának számtalan szobája létezik.” Nagy-Britannia továbbra is a NATO tagja és az egységes piac része marad. A kimaradás csupán a klubon belül létező egyik klubból történő távolmaradást jelenti, semmi többet.²⁵

ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS A *FINALITÉ POLITIQUE*

Az Európai Unióban jelenleg a differenciált integráció számos formája létezik, és úgy tűnik, hogy az európai egységfolyamat is egyre inkább a differenciált integráció keretei között zajlik. Azt azonban jelenleg még csak találgatni lehet, hogy a differenciált integráció végső soron hogyan formálja át az Európai Uniót, milyen hatással lesz a tagállamok közötti kapcsolatokra, a közösségi szakpolitikák továbbfejlődésére, és az integrációs intézmények szerepére. A tekintetben is leginkább csupán jóslatokba bocsátkozhatunk, hogy a differenciált együttműködési formák elterjedése vajon milyen hatással lehet az Európai Unió önértelmezésére és a legitimitációjára? Bár, ahogy erre a tanulmány korábbi fejezete rámutatott számos kísérlet történt a differenciált integráció konceptualizációjára és egyes típusainak meghatározására, úgy vélem, e tekintetben még mindig az út elején járunk. Ebben a részben, azokat a fő kérdéseket és dilemmákat vázolom fel, amelyekről úgy gondolom, hogy az Európai Unió jövőjéhez szorosan kapcsolódnak, és elméleti továbbgondolásra is érdemesek.

A differenciált integráció természetének meghatározásához az integráció-elméletek jelenthetik a kiindulási alapot. Vajon hol a helye a differenciált integrációnak ezen elméletek között? Vajon a differenciált integráció maga is egy új integrációelmélet? – ahogy azt néhány szerző állítja. De Neve szerint „minden európai integrációs elméletet újra kell értelmezni és a differenciált integráció folyamatának fényében egy új, megfelelő elméletet kell alkotni.” (De Neve, 2007: 515.)

A neofunkcionalizmus központi fogalma a spillover (Haas, 1958; Lindberg 1963), amely azt jelenti, hogy az integráció folyamatának indulásakor közösségi szintre emelt szakpolitikák a közösségek működése során automatikusan magukkal hozzák más szakterületek közösségi szintre emelkedését. A spillovernek több formája is létezhet – funkcionális, politikai, intézményi, földrajzi (Tranholm–Mikkelsen, 1991: 4–6.) –, melyek alapján magyarázni lehet azt, hogy a tagállamok egy csoportja miért kezdeményezi a szorosabb együttműködést egy szakpolitikai területen, azt azonban a neofunkcionalista elméletek alapján már nem lehet megmondani, hogy a spillover miért csak a tagállamok egy bizonyos csoportjában, és bizonyos szakpolitikai területeken érvényesül, és máshol nem. (Dyson és Sepos, 2010: 17).

A kormányközi elméletek alapján, amelyek hangsúlyozzák, hogy a tagállamok a saját nemzeti érdekeik mentén cselekszenek (Hoffman, 1966; Taylor 1982) könnyen értelmezhető, hogy egy tagállam miért motivált arra, hogy részt vegyen egy differenciált együttműködésben, és miért dönthet úgy, hogy kimarad egy másikból. A kormányközi iskolák külön alirányzatát, a liberális kormányköziséget képviselő Andrew Moravcsik szerint az uniós döntéshozatal két szakaszra bontható: az elsőben, ahogyan azt a funkcionalisták is vallják, gazdasági és társadalmi igény keletkezik az integrációra egy bizonyos területen. Második lépésként a megvalósítás, vagyis a tényleges döntéshozatal már kormányközi alkufolyamat során valósul meg. Nézete szerint „nincs az az intézményi közvetítés, politikai vállalkozás, szupranacionális vagy egyéb, amely segítene túljutni a nemzeti érdekek ellentétein és ambivalenciáin.” (Moravcsik–Nikolaidis, 82.) Éppen ez utóbbi tézis, amely mostanra megkérdőjeleződött, hiszen a differenciált integráció elterjedésével, lehetségessé, és a Lisszaboni Szerződés óta jogilag is egyszerűbbé, átláthatóbbá, és kivitelezhetőbbé vált, hogy a tagállamok egy csoportja szorosabb együttműködést valósítson meg egymás között. Mindazonáltal, a kormányközi elméletek nem nyújtanak elégséges magyarázatot arra, hogy az együttműködésből történő kimaradás által keletkezett negatív externáliák miért nem motiválják őket a részvételre, vagy későbbi csatlakozásra. (Dyson és Sepos, 2010: 17–19.).

A kilencvenes évektől egyre népszerűbb úgynevezett hibrid elméletek²⁶ közül talán az MLG- (multi-level governance), vagyis a többszintű kormányzás-elméletek (Hooghe és Marks, 2008; Kaiser, 2007; Ágh, 2011) alkalmazhatók leginkább a differenciált integráció jelenségének magyarázatára, hiszen ezen elméletek eleve egy többszintű politikai közösség, valamint horizontális és vertikális irányban is többszintű kormányzási struktúrák együttes létezését feltételezik. Az MLG-teóriák nem adnak azonban elégséges magyarázatot arra, hogy egy tagállamot mi motivál arra, hogy részt vegyen, vagy kimaradjon a differenciált integrációból. Mindazonáltal azzal, hogy az MLG-elméletek hangsúlyozzák a tagállamok alatti, regionális szereplők és helyi önkormányzatok jelentőségét is a politikaformálásban, kiindulópontot jelenthetnek a differenciált integráció mindezidáig inkább tagállam fókuszú elméleti megközelítései átértelmezéséhez, továbbfejlesztéséhez. Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a jövőben a helyi és regionális közösségek és az uniós állampolgárok maguk is lehetnek a differenciált integráció kezdeményezői, amely szintén új kontextusba helyezi a koncepció értelmezését. Elég itt a Lisszaboni Szerződés 11. cikkére hivatkozni, amely kimondja, hogy „Legalább egymillió uniós polgár, akik egyben a tagállamok egy jelentős számának állampolgárai, kezdeményezheti, hogy az Európai Bizottság – hatáskörén belül – terjesszen elő megfelelő javaslatot azokban az ügyekben, amelyekben a polgárok megítélése szerint a Szerződések végrehajtásához uniós jogi aktus elfogadására van szükség.”²⁷

Hasonló hozzáadott értéke lehet a konstruktivista (Risse, 2004), valamint

az institucionalista elméleteknek (Pierson, 1996) is. A konstruktivista elméletek magyarázatai szerint a differenciált integráció természetes következménye az unión belül formálódó különböző kollektív identitásoknak. Azt azonban már kevésbé lehet ezen elméletek alapján magyarázni, hogy a differenciált integráció mely formái iránt nyitottak, s melyektől zárkóznak el az európai polgárok. Az institucionalista elméletek jelentősége abban rejlik, hogy a differenciált integráció folyamatában megfelelő jelentőséget tulajdonítanak az uniós intézményeknek, mint a politikaformálás aktorainak, következésképpen a differenciált integráció kezdeményezői és megvalósítói lehetnek. Az uniós intézményi és jogi kereteken kívül született szabályozási és jogi rezsimok keletkezésére azonban az institutionalisták nem szolgálhatnak megfelelő magyarázattal.

A fentiek alapján tehát kijelenthető, hogy a differenciált integráció jelenségének magyarázatához a rendelkezésünkre álló integrációelméletek egyes megközelítései ugyan fontos hozzáadott értéket képviselnek, ugyanakkor ezek az elméletek csak korlátozott mértékben alkalmazhatók a differenciált integrációs formák keletkezésének és működésének a megértéséhez. Következésképpen, a differenciált integráció, egy olyan jelenség, amely egészen új elméleti magyarázatot kíván.

Az integrációelméleti iskolák teóriái végső soron két csoportba sorolhatók: az egyik csoport vizsgálódásának középpontjában az integráció folyamata és a közös intézmények fejlődése áll, a másik csoport ezzel szemben az integráció végkimenetelét, végső formáját magyarázza. A differenciált integrációt is e két szempontból érdemes megközelíteni: egyrészt az integráció folyamata, másrészt a végkimenetele felől (Wiener és Diez, 2004: 3.).

Az integráció folyamatát vizsgálva, a differenciált integráció úgy értelmezhető, mint egy funkcionális hajtómű, amelynek működtetése a nagyobb fokú hatékonyság elérése irányába hat, és ezáltal hozzájárul ahhoz, hogy az összes tagállam között szorosabb kötelék, és egy magasabb fokú integráció jöjjön létre (Kölliker, 2001; De Neve, 2007). Ezen érvelésbe illeszkedően a differenciált integrációt a politikai menedzsment olyan új eszközünek lehet tekinteni (Dyson, és Sepos, 2010) amely arra szolgál, hogy segítsen túllépni az integráció folyamatában időről időre jelentkező ponthelyzeteken, úgy, hogy egyes tagállamok számára lehetőséget teremtsen, hogy rövidtávon egymás között magasabb szintű integrációt valósítsanak meg.

Mindazonáltal, a differenciált integrációnak nem csak pozitív, az európai integrációt erősítő hatásai lehetnek. A differenciált integráció fékezheti is az integráció folyamatát, és az európai egységfolyamat gátjává is válhat. Az opt-out-ok története a Szociális Chartától kezdve a Gazdasági és Monetáris Unión keresztül az Alapjogi Chartáig mind erre példák. E kimaradások, távolmaradások annak a szimbólumai, hogy a differenciált megközelítés, centrifugális hatásokat eredményez, melyek gyengíthetik az integrációt (Tekin és Wessels,

2008: 25.). Véleményem szerint a differenciált integráció elterjedésére úgy kell tekintenünk, hogy valójában elemzésünk tárgya változott meg. Az Európai Unió, amelyre Jacques Delors kifejezésével élve eddig is egy semmihez sem hasonlítható, csak önmagában értelmezhető politikai rendszerként, ún. UPO-ként (Unidentified Political Object) tekintettünk (Arató–Koller, 2009: 15.), az utóbbi időben még inkább differenciálttá vált, ezért az eddigi elméleti magyarázatok sokszor már nem állják meg a helyüket.

A differenciált megközelítés elterjedésének a hatását az integrációs folyamatra, olyan szabályozási és jogi rezsimek vizsgálatán keresztül is érdemes értelmezni, amelyek az uniós keretrendszeren kívül születtek, és csak később váltak az *aquis communautaire* részévé. A schengeni övezet arra példa, amikor az európai integrációs kereteken kívülről érkező kezdeményezés, és megvalósítása hozzájárult ahhoz, hogy a résztvevő államok között magasabb szintű integráció valósuljon meg, amely később a kezdetben kívülálló államok számára is vonzó klubbá tette az övezetet, és ők is csatlakozni kívántak hozzá. Az Amszterdami Szerződés később jogilag is közösségi vívmánnyá tette az együttműködést, azzal, hogy a schengeni *aquis*-t beemelte az uniós szerződésbe. Mindazonáltal, még a schengeni sikertörténetben is számos esetleges és ad hoc megoldás volt jelen a stratégia kalkulációk és döntések mellett (Gaisbauer, 2010: 2.). Következésképpen, ha a differenciált integráció további elterjedését anticipáljuk, akkor számtalan ismeretlen változóra kell számítani, és semmiképpen sem lehet biztosra venni a differenciált integráció pozitív hatásait.

Vajon milyen hatással lehet a differenciált integráció az európai egyesülés végkimenetelére, hogyan befolyásolja a *finalité politique*-ot? Úgy gondolom, hogy e tekintetben a területiális dimenzióknak különös jelentősége van. A differenciált együttműködés létrejötté ugyanis automatikusan határkijelölést is jelent. Azzal, hogy az Unión belül (és kívül is) az együttműködés különböző körei jönnek létre, az is együtt jár, hogy a „mi” és „ők” kategóriái, nemcsak a „tagállam–nem tagállam” relációban, hanem az összes együttműködési formában kialakulnak. Így például, míg hazánk az EU teljes jogú tagja, és a schengeni övezetbe is csatlakozott, addig az eurózána történéseit valószínűleg még jó ideig csak kívülállóként szemléli, ugyanakkor a magyar parlament 2012. február 20-i döntése alapján csatlakozik a fiskális paktumhoz. Arra is van példa, hogy nem uniós tag is élvezheti némely uniós vívmány előnyeit: Norvégia az Európai Gazdasági Térség tagjaként élhet az egységes belső piac nyújtotta lehetőségekkel.

A differenciált integráció terjedése ugyanakkor a közös európai identitásformálás szempontjából veszélyeket rejt magában, hiszen az, hogy ki tartozik a közösséghez és ki nem, már nem olyan könnyen és egyértelműen megválaszolható. A teljes jogú tagság mellett, ugyanis különböző „klubtagságok” jönnek létre, amelyek exkluzivitása, és értéke nagymértékben különbözhet. A differenciált integráció tehát törésvonalak keletkezését eredményezheti az unión

belül, és az unió külső kapcsolatrendszerében is. Külön problémát vet fel az a kérdés, hogy az unión belül és kívül formálódó együttműködési körök, mennyiben felelnek meg az adott területen élők kollektív identitásának? Nagy kérdés tehát, hogy a differenciált integráció felülről, vagyis az uniós és tagállami döntéshozók által kezdeményezett megvalósítása, konstruálása, hogyan érhet össze az alulról, az európai uniós polgárok felől érkező igényekkel? Az európai integráció jövője és az Unió legitimitása szempontjából ugyanis meghatározó, hogy a keletkező törésvonalakhoz hogyan viszonyulnak az egyének.

A differenciált integráció nem csak az unió határain belül valósulhat meg. Az Európai Szomszédságpolitika, az unión kívül megvalósult változó geometriájú integrációra példa. A 2003-ban útjára indított politika célkitűzése, hogy az uniós vívmányok egy részéből a szomszédos államok is részesüljenek, anélkül, hogy beleszólásuk legyen annak kialakításába. Az Európai Szomszédságpolitika létrehozta a „szomszédok” köztes kategóriáját, amely azt jelzi, hogy ezen országok gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai értelemben is az EU-hoz kötődnek, de mégsem teljes mértékben részei az EU-nak. Egyszerűbben fogalmazva: „e partnerországok majdnem olyanok, mint mi, de mégsem teljesen”. Az Európai Szomszédságpolitika széleskörű kötelezettségvállalást kíván meg a résztvevő tagállamoktól arra, hogy az „európai utat kövessék”, úgy hogy nem kínál fel nekik teljes jogú tagságot. „Az Európai Szomszédságpolitika legalább annyira az európai identitásról szól, mint a szomszédos államokkal történő kapcsolatépítésről.” (Ifversen és Kølvræ, 2007: 3.). Hasonlóan, a sokat kritizált, a posztsovjeti államokkal kialakított Keleti Partnerség az európai értékek, normák, Kelet felé történő exportját jelenti, anélkül, hogy ezek az államok maguk is alakítanák a kapcsolatot. A nyugat-balkáni államokkal kötött ún. Stabilizációs és Társulási Megállapodások azonban már a differenciált együttműködés egy másik típusát jelentik, hiszen tartalmazznak hivatkozást a jövőbeni tagságra, így egy lépcsőfokot jelentenek a teljes jogú tagság elérésé felé vezető úton. E megállapodások tehát a többsebességű Európa megvalósulásai az unió határain kívül.

Az EU új keletű találmányai, az ún. funkcionális makrorégiók is a differenciált integráció példáinak tekinthetők. A funkcionális makrorégió egy adott területi egységet jelöl, uniós és nem uniós államok részvételét feltételezi, valamint különböző politikákban és a döntéshozatali szinteken történő együttműködést jelent. A funkcionális makrorégió célkitűzése éppen az, hogy a közös európai projektben csalódott egyéneket újra Európa és az egységfolyamat mellé állítsa, nemzeti, regionális, helyi szinten is aktivizálja őket. A Balti Stratégia mintájára, 2009-ben életre hívott, eredetileg hét ország által aláírt, s mostanra tizennégy tagállamot számláló Európai Duna Régió Stratégia (EDRS) a Duna régió területi, gazdasági és kulturális kohéziójának erősítését, és egy új fejlesztési térség, funkcionális makrorégió életre keltését célozza meg. A Duna Stratégia létrehozásának ötlete tehát az integrációs intézményeken kívülről, tag-

állami kezdeményezésre indult, azonban hamar bekerült az uniós prioritások közé. A magyar elnökségi félév alatt 2011. április 13-án az Általános Ügyek Tanácsa elfogadta az Európai Duna Régió Stratégiát, amelyet 2011. június 24-én az Európai Tanács is jóváhagyott. A Duna Stratégia tehát ma már uniós stratégia, amely az EU 2020 részét is képezi, és deklarálta az EU gazdasági, társadalmi és területi kohéziójának az erősítéséhez hivatott hozzájárulni. Az Európai Duna Régió Stratégia a térbeliség új koncepcióját jeleníti meg az Európai Unióban. A Duna völgyében megvalósuló szorosabb régiós, lokális együttműködés azonban nem állhat önmagában. Az európai uniós együttműködésbe beleágyazva, a közös európai projekt egyik erősítőjeként, és az európai uniós identitás egy új elemeként értelmezhető. Következésképpen magát az Unió öndefinícióját is érinti. Gondoljunk csak bele: az 1950-es években az észak-nyugati pólusú integráció fokozatosan vett fel mediterrán, illetve északi arculatot, amely tovább bővíthet egy közép-, és dél-kelet európai értelmezéssel, amennyiben az EDRS megvalósításának konkrét eredményei is láthatóvá válnak.

Amennyiben a differenciált integráció valóban elterjed, a bővítés fogalmát sem lehet majd az eddigi értelemben használni. Az egymást átfedő funkcionális együttműködési körök és területileg is különböző tagállami csoportosulások létezésével a bővítés új kontextusba kerül. Az európai integráció történetéből ismert valamennyi bővítési hullám kihívást jelentett az Európai Közösségnek. Az újonnan érkező tagállamok befogadása ugyanis hosszú és nehézségekkel terhelt folyamat mind az új, mind a régi tagállamok számára. Hiszen a korábban a közösségen kívülinek tekintett egyének egyik napról a másikra uniós állampolgárokká válnak, vagyis a közösség tagjaivá avanszálnak. A korábbi kívülállók befogadása, amellet, hogy nyilvánvaló előnyökkel szolgálhat az egész közösségre nézve, áldozatokat is jelent mind a két oldalon. Egy új érában, a differenciált integráció korszakában azonban a bővítés is már csak többes számban létezik majd: az EU-hoz történő csatlakozás csak az egyik formája, hiszen más „klubokhoz” – az eurózónához, a fiskális unióhoz, a Prümi Szerződéshez vagy az Európai Duna Régió Stratégiához – is lehet csatlakozni, amelyek mindegyike különböző értékű tagságot jelent. Továbbá, amennyiben egy ilyen klub a mélyítés mellett kötelezi el magát, ez növelheti a klub exkluzivitását és a tagság értékét, amely azzal is jár, hogy zártabbá válik és a kívülállók számára nehezebb lesz a csatlakozás.

Végül, de nem utolsó sorban arról is érdemes szót ejteni, hogy a differenciált integráció elterjedése az EU-ban, vajon milyen veszélyeket és lehetőségeket jelenthet-e hazánk Magyarország számára? A fiskális paktumról szóló kormányközi szerződés, mint a differenciált integráció legújabb keletű megvalósulása azt mutatta meg, hogy Magyarországnak, az unióban meglévő gazdasági ereje és mérete okán sem érdeke az, hogy az „à la carte” vagy a változó geometriájú típusú megoldásokat válassza. Ezek ugyanis azzal a következménnyel járhatnak, hogy egy uniós vagy azon kívüli együttműködés, legyen az

szakpolitikai, mint a fiskális unió, vagy területi, mint az Európai Duna Régió Stratégia tartósan elérhetetlen marad a benne részt nem vevő tagállamok számára. A differenciált integráció időbeli perspektíváját tekintve, hazánk az átmeneti és a külső tagok számára is nagyfokú nyitottsággal bír, a többsebességű típusba tartozó differenciált együttműködési formákban és nem a tagállamok tartós megkülönböztetésében érdekelt.

A differenciált integráció elterjedése következtében, területileg is egyre inkább fragmentálódó unióban, Magyarország számára lehetőséget jelenthet az, hogy közvetlen környezetével, a szomszédos államokkal, nem csupán tagállami hanem szub-állami, vagyis régiós és helyi szinten is szorosabb kapcsolatokat alakítson ki. 1989/90 után ugyanis a kelet-közép-európai országok szubregionális együttműködése bár felmerült, mint lehetséges együttműködési keret, de a megvalósított összefogás, és együttes érdekérvényesítés nem volt igazán sikeres.²⁸ A térség államai történelmi okok miatt, valamint az uniós tagság mihamarabbi megszerzéséért és a külföldi befektetőkért folytatott verseny miatt is riválisokként és nem együttműködő partnerekként tekintettek egymásra. (Greskovics, 2010: 142.; Koller, 2011: 7–29.) A megvalósítás kezdeti stádiumában lévő Európai Duna Régió Stratégia arra lehet egy esély, hogy ez megváltozzon.

KONKLÚZIÓ

Ma már a differenciált integrációnak széleskörű szakirodalma létezik, számos nyitott kérdés kering azonban még a koncepció meghatározása körül. Politikusok, jogászok, integrációelméleti teoretikusok sokat tettek azért, hogy a fogalmat definiálják. Ők általában az uniós szerződések rendelkezéseiből kiindulva magyarázták a fogalom tartalmát, igen kevés írás szól azonban a differenciált integráció megjelenéséről az unió másodlagos jogforrásaiban, és még kevesebb foglalkozik az uniós keretrendszeren kívül formálódó differenciált együttműködésekkel, így a makrorégiókkal. A Lisszaboni Szerződés, ahogy az ebből a tanulmányból is kiderült, mérföldkövet jelent a jogi konceptualizációban, hiszen világosan definiálta a megerősített együttműködés feltételrendszerét és a kezdeményezés, valamint a végrehajtás módját is. Ahhoz azonban, hogy a differenciált integráció valódi tartalmát meg lehessen érteni, elengedhetetlen a koncepció elméleti továbbgondolása. Újra kell értelmezni és értékelni a nagy integrációelméleti iskolák téziseit, hiszen azok a differenciált integráció térhódításával már csak kiegészítésekkel és módosításokkal alkalmasak az integrációs történések magyarázatára. Végül, a differenciált együttműködési formák elterjedése minden esetben a résztvevők és a kimaradók közötti határok kijelölését is jelenti, amely a gravitációs centrumok húzóerejének következtében az egész európai egységfolyamatot erősítheti, de új törésvonalak keletkezésének a veszélyét is magában hordozza.

JEGYZETEK

- ¹ Angela Merkel német kancellár és Nicolas Sarkozy francia elnök párosát nevezte el így az európai sajtó.
- ² Ld.: Az Unió a görög válság szorításában. *HVG*, 2011. november 12.
- ³ A szakirodalomban használatos még a differenciált tagság (differentiated membership) fogalom is, amely az egyes együttműködési körökön belül az uniós tagállamok eltérő szerepvállalását jelenti.
- ⁴ 233. cikk, Szerződés az Európai Gazdasági Közösség Létrehozásáról, 1957.
- ⁵ Willy Brandt beszéde az Organisation Francaise du Mouvement Européen nevű szervezet előtt. Párizs, 1974. nov. 19.
- ⁶ The Tindemans Report on European Union, in Bulletin of the European Communities. 1976, No Supplement 1. 11–35.
- ⁷ 8C cikk, Egységes Európai Okmány. *Az Európai Közösség Hivatalos Lapja*, L 169, 1987. június 29.
- ⁸ 109. Cikk, Az Európai Közösséget Létrehozó Szerződés (konszolidált verzió). *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C 325, 2002. december 24.
- ⁹ Helmut Kohlt idézi Cach Bill (2007). *The German question*. European Foundation.
- ¹⁰ K15 cikk, Amszterdami Szerződés, Az Európai Unióról Szóló Szerződés, Az Európai Közösségeket Létrehozó Szerződések és Egyes Kapcsolódó Okmányok. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C 340, 1997. november 10.
- ¹¹ Jegyzőkönyv a schengeni vívmányoknak az Európai Unió keretébe történő beillesztéséről, Amszterdami Szerződés, Az Európai Unióról Szóló Szerződés, Az Európai Közösségeket Létrehozó Szerződések és Egyes Kapcsolódó Okmányok. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja* C 340, 1997. november 10.
- ¹² Az Európai Unióról Szóló Szerződés és az Európai Közösséget Létrehozó Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C 321 E/1, 2006. december 29.
- ¹³ Fischer, Joschka: Vom Staatenverbund zur Föderation – Gedanken über die Finalität der europäischen Integration Rede am 12. Mai 2000 in der Humboldt Universität in Berlin. *Auswärtiges Amt*.
- ¹⁴ 20. és 326–334. cikk Az Európai Unióról Szóló Szerződés és Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja* C 83, 2010. március 30.
- ¹⁵ 326. cikk, I. m.
- ¹⁶ 20. cikk, I. m.
- ¹⁷ 329. cikk, I. m.
- ¹⁸ 329. cikk, I. m.
- ¹⁹ 328. cikk, I. m.
- ²⁰ 331. cikk, I. m.
- ²¹ 42. cikk, I. m.
- ²² Nicolas Sarkozy beszéde 2011. november 8-án, a Strassbourgi Egyetemen. The future of the EU Two-speed Europe, or two Europes? *Economist*, 2011. november 9. (saját fordítás)

- ²³ José Manuel Barroso válasza Nicolas Sarkozynek 2011. november 9-én. The future of the EU Two-speed Europe, or two Europes? *Economist*, 2011. november 9 (saját fordítás)
- ²⁴ Ez a később csatlakozott tagállamok számára nem volt lehetséges, vagyis ők már uniós csatlakozásukkal vállalták, hogy részt vesznek a gazdasági és monetáris unióban.
- ²⁵ David Cameront idézi Jonathan Freedland: The two-speed Europe is here, with UK alone in the slow lane. *The Guardian*, 2011. december 9. <http://www.guardian.co.uk/world/2011/dec/09/jonathan-freedland-two-speed-europe>
- ²⁶ A szakirodalom hibrid vagy szinkretikus elméleteknek nevezi az olyan integrációelméleti teóriákat, melyek a régi nagy elméleteket ötvözik, a közöttük feszülő alapvető ellentéteket inkább egymást kiegészítő magyarázatokká transzformálják. Ld.: O'Neill, 1996, 81–83.
- ²⁷ 11. cikk, I. m.
- ²⁸ Ilyen volt az ún. *Közép-európai Kezdeményezés*, mely Olaszországon, Ausztrián és Jugoszlávián kívül eleinte csak Magyarországot foglalta magában, de 1989-ben csatlakozott hozzá Lengyelország és Csehország is. Szubregionális együttműködés volt az 1991 óta működő *Visegrádi Együttműködés* is, amely Magyarország, Lengyelország és Csehország tagságával indult, majd több régiós ország is csatlakozott hozzá.

IRODALOM

- Ágh Attila (2011): A közpolitika változó paradigmája: az érdekcsoportoktól a többszintű kormányzásig. *Politikatudományi Szemle*, 2011/1., XX. évfolyam, 31–51.
- Andersen, S. S.–Sitter, N. (2006): Differentiated Integration: What is it and How Much Can the EU Accommodate? *Journal of European Integration*, 28 (4), 313–330.
- Arató Krisztina–Koller Boglárka (2009): *Európa utazása. Integrációtörténet*. Gondolat, Budapest.
- Arató Krisztina (2002): Az európai integrációs folyamat rejtett oldala: a differenciált együttműködés. In: Szabó Máté (ed.): *Demokrácia és politikatudomány a 21. Században*. Rejtjel, Budapest, 109–141.
- Avbelj Matej (2008): Revisiting Flexible Integration in Times of Post-enlargement and Lustration of EU Constitutionalism. In: *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, Vol. 4., No. 4.
- Bill, Cash (2007): *The German question*. European Foundation, April 2007.
- Boele-Woelki, Kathrina (2008): To be or not to be: enhanced cooperation in international divorce law within the European Union. *Victoria University of Wellington Law Review*, 39(4), 779–792.
- De la Serre, F.–Wallace, Hellene (1997): Flexibility and Enhanced Cooperation in the European Union: Placebo rather than Panacea. *Notre Europe' Research and Policy Paper*, No. 2., September 1997.
- De Neve, Jan-Emmanuel (2007): The European Onion? How differentiated integration is reshaping the EU? *European Integration*, Vol. 29., No. 4., September 2007, 503–521.
- Dinan, Desmond (2004): *Europe Recast: A History of European Integration*. Palgrave Macmillan.
- Dyson, Kenneth–Sepos, Angelos (2010): *Which Europe? The Politics of Differentiated Integration*. Palgrave Macmillan.

- Ehlermann, Claus-Dieter (1995): Increased Differentiation or Stronger Unity. *EUI Working Paper*, PSC No. 95/21.
- Gaisbauer, Helmut P. (2010): Main stages of differentiated integration in JHA: a theory of clubs perspective. *Fifth Pan-European Conference on EU Politics*. Porto, Portugal 23-26 June 2010.
- Goetz, Klaus H (2009): Time and Differentiated Integration. *EUSA Eleventh Biannual International Conference*, Los Angeles, California, 23–25 April 2009
- Greskovics Béla (2010): Central Europe. In: Dyson, Kenneth–Sepos, Angelos (eds): *Which Europe? The Politics of Differentiated Integration*. Palgrave Macmillan, 142–155.
- Haas, Ernst B. (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950–57*. Stanford University.
- Hix, Simon (2006): *The Political System of the EU*. Basingstoke, Palgrave.
- Hoffman, S. (1966): Obstinate or obsolete? The fate of the nation-state and the case of Western Europe. *Daedalus*, Vol. 95., No. 4., 862–916.
- Hooghe, Liesbet and Marks, Gary (2008): „A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus” *British Journal of Political Science* 39, 1-23, Cambridge University Press.
- Hooghe, Liesbet and Marks, Gary (2001): *Multi-level Governance and European Integration*. Rowman and Littlefield Publishers, Oxford.
- Ifversen, Jan–Kolvrå, Christoffer (2007): European Neighbourhood Policy as Identity Politics. *EUSA Tenth Biennial International Conference*. Montreal, Canada, May 17–19, 2007.
- Kaiser Tamás (2007): Az európai régiók a többszintű kormányzás rendszerében. In: Garaczi Imre (ed.): *Mi a Nyugat? Atlantizmus és integráció*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 71–87.
- Koller Boglárka (2011): Trajectories of identity formation in the post-enlargement era. The Hungarian example. *Jagiellońskie Forum Europejskie* [Jagiellonian European Forum], 2011, No. 20., 7–29.
- Kölliker, Alkuin (2001): Bringing Together or Driving Apart the Union? Towards a Theory of Differentiated Integration. *West European Politics*, 24 (4): 125–151.
- Král, David (2008): Multi-speed Europe and the Lisbon Treat. Threat or opportunities? *EUROPEUM Institute for European Policy*, 2008.
- Lindberg, L. N. (1963): *The Political Dynamics of European Integration*. Oxford University Press.
- Moravcsik, A.–Nikolaidis, K. (1999): Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence and Institutions. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37.
- Moravcsik, Andrew (1993): Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 30, No. 4, 473–524.
- O’Neill, Michael (1996): *The Politics of European Integration*. Routledge, London–New York.
- Phillippart, Eric–Edwards, Geoffrey (1999): The provisions of closer cooperation in the Treaty of Amsterdam: The politics of flexibility in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37., No. 1., 87–101.
- Pierson, Paul (1996): The Path to European Integration: A Historical Institutionalist Analysis. *Comparative Political Studies*, Vol. 29., No. 2.
- Risse, Thomas (2004): Social Constructivism and European Integration. In: Wiener, Antje–Diez, Thomas (eds.): *European Integration Theory*. Oxford, Oxford University Press, 159–175.

- Spyros, Economides (2008): The Politics of Differentiated Integration: the case of the Balkans. *GreeSE Paper No 18 Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, LSE, Sept 2008.
- Stubb, Alexander C. (1996): A Categorization of Differentiated Integration. *Journal of Common Market Studies*, 34: 283–295.
- Stubb, Alexander C. (1997): The 1996 Intergovernmental Conference and the management of flexible Integration. *Journal of European Public Policy*, 4:1 March, 37–55.
- Stubb, Alexander C. (2002): *Negotiating Flexibility in the European Union*. Amsterdam, Integration, Boulder, Lynne Rienner.
- Taylor, P. (1982): Intergovernmentalism in the European Communities in the 1970s: Patterns and Perspectives. *International Organisation*, Vol. 36., No. 4., 741–66.
- Tekin, Funda–Wessels, Wolfgang (2008): Flexibility within the Lisbon Treaty: Trademark or empty promise?. *EIPASCOPE*, 2008/1., 25–31.
- Tranholm-Mikkelsen, Jeppe (1991): Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the light of the Dynamism of the EC. *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 20., No. 1., 4–6.
- Wiener, Antje–Diez, Thomas (2004): *European Integration Theory*. Oxford, Oxford University Press.
- Zielonka, Jan (2001): How new enlarged borders will reshape the European Union. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 39., No. 1., 507–36.

AZ EURÓPAI UNIÓ KÜLPOLITIKÁJÁRA VONATKOZÓ ELMÉLETEK

Juhász Krisztina

(gyakornok, Szegedi Tudományegyetem, Politológiai Tanszék)

Összefoglaló

Jelen tanulmány célja, hogy áttekintse az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikájára (Common Foreign and Security Policy – CFSP) vonatkozó fontosabb – sokszor egymásnak ellentmondó, egymással versengő – elméleti irányzatokat, megvizsgálva azok kialakulásának történelmi, illetve politikai kontextusát. Az Európai Unió külső tevékenységével kapcsolatos diskurzus már csak azért is nélkülözhetetlen, mert az európai biztonság – és védelempolitika (European Security and Defence Policy – ESDP) 1999-es elindítását követően, az EU számos katonai és polgári műveletet indított. Az ezekből levonható tapasztalatok megvitatása, a CFSP és az ESDP intézményrendszerének, döntéshozatali mechanizmusának és eszközrendszerének tökéletesítése, ezáltal hatékonyságának fokozása elengedhetetlen az Európai Unió nemzetközi szerepvállalásának és tekintélyének növelése érdekében. A globális világrendre jellemző új biztonsági kockázatok – többek között a nemzetközi terrorizmus, a tömegpusztító fegyverek terjedése, a bukkott államok problémája – miatt újra kell gondolni a biztonság fogalmát, át kell értékelni a CFSP és az ESDP cél- és eszközrendszerét annak érdekében, hogy az új biztonsági kihívásokat kezelni tudja az EU. Mindez pedig elképzelhetetlen a megfelelő külpolitikai modellek, elméletek kialakítása hiányában.

Kulcsszavak: civil hatalom ■ katonai hatalom ■ normatív hatalom ■ kooperatív biztonság ■ külpolitikai hiánylista

A CIVIL HATALOM KONCEPCIÓJA

Az Európai Unió nemzetközi szerepvállalására vonatkozó egyik legismertebb elméleti konstrukció, a civil hatalom koncepciója, 1973-ból Francois Duchéné-től származik, aki abból a megállapításból indult ki, hogy az Európai Közösség 1973-as bővülése egészen más nemzetközi környezetben zajlott le, mint amit az alapító atyák elképzelték az ötvenes években. Az alapító államok politikai vezetése két dologra alapozta az integrációt: az egyik, hogy az államok közötti gazdasági rivalizáció helyett a nemzetközi kooperációt preferálják, illetve a másik, miszerint az egyre fokozódó hidegháborúban a szovjet fenyegetéssel szemben csak a kollektív védelemre támaszkodhatnak. Az 1970-es évekre azonban változás következett be: a nyugati kollektív védelem és a Nyugat gaz-

dasági sikere lecsökkentette a Szovjetunióval szembeni félelmet, ugyanakkor az integráció eredményezte gyors gazdasági növekedésnek ára is volt. Az egymással együttműködő nyugati országok és társadalmak között látványosan nőtt a kölcsönös függőség mértéke, azaz politikai és gazdasági viszonyaik – beleértve a negatív folyamatokat is – egyre inkább hatással voltak egymásra. Ez a kölcsönös függőség sok esetben az érintett társadalmak közötti feszültségekhez, intoleranciához vezetett, annak ellenére, hogy a nacionalizmust a nyugati országok hivatalos politikája folyamatosan ostorozta. A nemzetközi biztonsági helyzet is változó képet mutatott: azon tendencia, hogy az USA tartózkodik az eurázsiai ügyekbe való közvetlen belebonyolódástól, az enyhülés évei és a Távol-Kelet nemzetközi súlyának fokozódása olyan új kérdések voltak, amelyek gondolkodóba ejtették az európai integráción belüli államokat, hogyan is érvényesíthetnék legsikeresebben érdekeiket. Ebben a megváltozott nemzetközi gazdasági és biztonsági helyzetben került sor az EK első bővítésére, amelynek során Nagy-Britannia, Írország és Dánia csatlakozott az integrációhoz 1973. január 1-jével. Nagy-Britannia belépésével véget ért Nyugat-Európa majd két évtizedes kettéosztottsága, valamint lehetővé és egyszersmind szükségessé vált a közös piacon túllépő gazdasági és politikai unió kialakítása.

Az Európai Közösség megváltozott külső és belső feltételei miatt Duchéne szorgalmazta az európai integráció előtt álló külpolitikai alternatívák számba vételét és vizsgálatát, amelyek közül ő hármat emelt ki: az európai szuperhatalom elképzelését, a semleges közösség elméletét és végül az európai civil hatalom koncepcióját (Duchéne, 1973: 7).

Az európai szuperhatalom víziója nem volt elképzelhetetlen a hidegháborúban egymással szembenálló szuperhatalmak korában, ráadásul ez a szcenárió bizonyos tagállamok számára – amelyek korábban a világpolitika meghatározó szereplői voltak – rendkívül vonzó külpolitikai alternatíva volt. A szuperhatalmi reményeket ráadásul hatásos statisztikákkal is alá lehetett támasztani, ugyanis a kibővült Európai Közösség a világ lakosságának közel tíz százalékát, a világkereskedelem harminc százalékát és a megtakarítások negyven százalékát tudhatta magáénak. A szuperhatalmi státusz szubjektív feltételét az adta, hogy bár a nyugat-európai gazdasági struktúrák és politikai attitűdök sok tekintetben megváltoztak a II. világháborút követően, azonban az államok hagyományos hatalmi és presztízspolitikája tovább élt, különösen a nukleáris hatalommal bíró Franciaországban és Nagy-Britanniában. Duchéne azonban megjelölte azokat a követelményeket is, amelyek szerinte a szuperhatalmi státus elengedhetetlen velejárói. Az európai szuperhatalomnak saját nukleáris fegyverekkel kell rendelkeznie, de ezt Franciaország és Nagy-Britannia sem egyenként, sem összefogva nem képes biztosítani, ugyanis a másik hét – atomhatalommal nem bíró – tagállam szemszögéből nézve ezek az országok nem képesek helyettesíteni a nukleáris, gazdasági és politikai értelemben is messze nagyobb erőt, az Egyesült Államokat. A szuperhatalmi státushoz elenged-

hetetlen továbbá egy európai haderő megléte is, amely azonban egy szupranacionális jellegű európai föderációt feltételezne, amely csak igen távoli célkitűzés lehetett. Az európai szuperállam kialakulása előtt tehát leküzdhetetlennek tűnő akadályok álltak (Duchéne, 1973: 8–13.).

A második lehetőség, a semleges közösség elképzelése elsősorban a politikai baloldal számára volt vonzó alternatíva. Maga Duchéne az Európai Közöség esetében nem tartotta járható útnak, ugyanis egy olyan nemzetközi szereplő, amelyik a világ népességének tíz százalékát, a világkereskedelem harminc százalékát és a megtakarítások negyven százalékát adja, nem tartja magát távol a nagyobb nemzetközi konfliktusoktól. Ráadásul a semleges Európa azt is feltételezné, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunó garantálja, hogy csapatait távol tartja a demilitarizált Európától. Duchéne következtetése, hogy míg Nyugat-Európa egyes – integráción kívüli – államai esetében elképzelhető a semlegesség, az Európai Közöség számára nem jelent valós alternatívát (Duchéne, 1973: 14–15).

A harmadik – Duchéne által preferált – utat az jelentené, ha az európai közösség civil hatalomként funkcionálna. A két világháború ugyanis aláásta Európa hagyományos katonai és politikai hatalmát, amelynek következtében a tisztán katonai eszközök alkalmazása vesztett korábbi jelentőségéből, és egyre inkább a befolyásszerzés és a cselekvés civil formái kerültek előtérbe. Ezek közül az egyik, és talán a legfontosabb, a gazdasági eszközök alkalmazása, amelyet alátámasztott az is, hogy az Európai Közöség volt a világ negyedik gazdasági centruma az 1970-es években. A nyugat-európai katonai potenciál csökkenésének azonban nem csak objektív okai voltak, hanem a jelenség olyan szubjektív, pszichológiai gyökerekkel is rendelkezett, miszerint az urbanizált európai polgárság a jogokon és értékeken alapuló demokratikus és civil megoldásokat preferálta a klasszikus hatalmi politikával szemben. Ezért az EK érdeke az, hogy alapvetően a gazdasági hatalmára támaszkodva „domesztikálja” az államok közötti viszonyokat, mégpedig mind a saját tagállamai közötti, mind a harmadik államokkal fennálló kapcsolatokat. Duchéne a nemzetközi kapcsolatok domesztikálása alatt azt érti, hogy a nemzetközi problémákat tárgyalásokon és szerződéseken alapuló politikával, és az ezekből fakadó közös felelősségvállalással kell kezelni. Ennek kapcsán hívja fel a figyelmet az EK-n belüli kohézió növelésének és a tagállamok közös cselekvésének szükségességére. Kiemelten kezeli továbbá a védelmi területen történő kooperáció kérdését, ugyanis ennek hiányában az a veszély fenyeget, hogy a tagállamok kizárólag saját, egyéni érdekeiket követve, egyéni politikákat alkalmaznak ezen a területen, amely alááshatja az Európai Közöség jövőjét. Az EK feladata tehát az, hogy egy olyan nemzetközi erővé váljon, amelynek célja a polgári és demokratikus standardok terjesztése a nemzetközi politikában, és mindezt csak úgy tudja hatékonyan végrehajtani, ha tagállamai elkötelezettek az egymással és a harmadik országokkal való kooperáció iránt (Duchéne, 1973: 18–21.).

Richard Whitman 2002-es tanulmányában amellet érvel, hogy annak el- lenére, hogy 1992-ben létrejött az Európai Unió közös kül- és biztonságpoliti- kája, és ennek keretében 1999-ben elindult az európai biztonság- és védelem- politika kialakítása, ma is van jogosultsága az EU esetében civil hatalomról beszélni. Hans Maullra hivatkozva megállapítja: az európai katonai képességek csak maradék eszközök az EU kezében, hogy szükség esetén a nemzetközi in- terakció egyéb, civil eszközeit védelmezzék. (Maull, 2005: 781.)

Whitman szerint az EU-nak alapvetően négyféle eszköz van a kezében, hogy harmadik államokkal, vagy államok csoportjával szemben érvényesítse külpolitikai célkitűzéseit.

Az *informális eszköztár* stratégiai jelentőségű informális eszközöket, illetve speciális informális eszközöket ölel fel. A stratégiai jelentőségű eszközök közé tartozik a Maastrichti Szerződés által bevezetett együttes fellépés és közös ál- láspon, valamint az Amszterdami Szerződésben szereplő közös stratégia in- tézménye. Ezen eszközök segítségével az Európai Unió világosan meg tudja fogalmazni egy bizonyos nemzetközi kérdésben vagy egy bizonyos állammal, régióval kapcsolatban kialakított állásponját. A speciális informális eszközök közé tartoznak a közös kül- és biztonságpolitika körében megfogalmazott nyi- latkozatok. Sok esetben a nyilatkozattétel hiányának is üzenetértéke van az EU részéről. Ez jele lehet például annak, hogy a tagállamok valamely nemzet- közti kérdésben nem tudtak közös véleményre jutni, és ezért nem fogalmaznak meg ezzel kapcsolatosan közös nyilatkozatot.¹

Az *eljárás eszközrendszer* keretében az Európai Unió a harmadik országok- kal vagy országcsoportokkal bilaterális vagy multilaterális megállapodásokon keresztül intézményesíti kapcsolatát. Ez az EU által tradicionálisan alkalmaz- ott megoldás nyíltan demonstrálja az EU nemzetközi viszonyok szabályozá- sára és intézményesítésére (azaz domesztikálására, civilizálására) irányuló tö- rekvését. Az EU által megkötött két- és többoldalú nemzetközi megállapodá- sok különböző jogi formát, megoldást ölthetnek, amelyet az alapszerződések tartalmaznak.² Fontos megjegyezni, hogy a Lisszaboni Szerződést megelőző- en az Európai Unió nem rendelkezett nemzetközi jogalanyisággal, így nem köthetett önállóan nemzetközi szerződéseket sem. Nemzetközi jogalanyisá- ggal és az ebből eredő szerződéskötési képességgel csak az EU első pillére, az Európai Közösség rendelkezett. Ezen változtatott a Lisszaboni Szerződés, ami- kor megszüntette az unió pilléres struktúráját, és az Európai Unió egészét nemzetközi jogalanyisággal ruházta fel. Az unió által megkötött megállapo- dások keretében működő politikai párbeszéd szintén különböző szinteken, il- letve fórumokon zajlik, többek között társulási vagy együttműködési tanácson, miniszteri találkozókon, az EU soros elnökségét betöltő országgal vagy a Bi- zottság elnökével folytatott találkozókon.

A *transzfer vagy átvitel* kifejezéssel fémjelzett eszközcsoport azokat a pénz- ügyi, gazdasági és technikai támogatásokat jelenti, amelyeket az EU nyújt har-

madik országoknak, és ennek révén próbálja meg külpolitikai célkitűzéseit érvényesíteni. Ki kell emelni a negatív transzfer vagy más néven az EU által alkalmazott gazdasági, pénzügyi szankciók intézményét (például embargó elrendelése egy adott ország bizonyos termékeivel kapcsolatban), amely szintén hatékony eszköz az EU kezében harmadik országok külpolitikájának befolyásolására.

Az unió számára az egyik legkézenfekvőbb eszköz külpolitikájának érvényesítésére a *fizikális jelenlét, a képviselet biztosítása* harmadik országokban vagy nemzetközi szervezetekben – ezt Whitman nyílt, vagy nyilvánvaló eszköznek nevezi (Whitman, 2002: 18.). Az EU fizikai jelenléte, illetve képviselete ölthet állandó jelleget, például korábban a Bizottság delegációi vagy jelenleg az európai külügyi szolgálat révén, emellett az unió bizonyos időszakokra vonatkozóan is biztosíthatja a jelenlétét, többek között különleges megbízottak (például a közel-keleti, a koszovói, afganisztáni különleges megbízott) útján. Az EU képviseletében kiemelkedő szerepet tölt be az Amszterdami Szerződés által létrehozott új poszt, a kül- és biztonságpolitikai főképviseelői tisztség³ (Whitman, 2002: 14–18.).

HEDLEY BULL ÉS A KATONAI HATALOM ELMÉLETE

A hetvenes évek elején megfogalmazott civil hatalom koncepciójának egyik legismertebb kritikusa Hedley Bull, aki 1982-ben megjelent cikkében reflektált a – többek között – Francois Duchéne, Sir Andrew Shonfield, Joseph Nye és Robert Keohane által hangsúlyozott civil hatalom, illetve gazdasági hatalom teóriájára. Kiindulásként megállapította, hogy az 1960-as évek vége és az 1970-es évek eleje, a szuperhatalmi versengés enyhülésének szakasza, valamint az Egyesült Államok délkelet-ázsiai fiaskója alátámasztani látszottak azokat a Bull által progresszivistának és idealistának titulált értelmezéseket, amelyek a klasszikus hatalmi politika háttérbe szorulását, a gazdasági interdependencia fokozódását és ezzel összefüggésben a nemzetközi viszonyokban a gazdasági és nem katonai/civil eszközök fontosságát hangsúlyozták. Bull azonban az Európai Közösség sebezhetőségére és kiszolgáltatottságára figyelmeztet, amely szerinte abból adódik, hogy Nyugat-Európa megfelelő katonai potenciál hiányában nem képes önmaga szavatolni biztonságát, hanem a II. világháború vége óta ebben az Egyesült Államokra támaszkodik. Bull három érvet sorolt fel amellett, hogy Nyugat-Európa országainak miért kellene jóval önállóbbnak lenniük a biztonságpolitika terén. Az első ok az USA és Nyugat-Európa között több területen is tapasztalható komoly érdekellentét. Amíg Nyugat-Európa a nukleáris béke és a détenté fenntartásában, valamint a harmadik világ országaival való együttműködésben volt érdekelt, addig a Reagan vezette Egyesült Államok elkötelezte magát a Szovjetunióval való versengés mellett, és ez a hozzáállás aláásta az enyhülés folyamatát, valamint a fegyverkorlátozásra irá-

nyuló törekvéseket. Nyugat-Európának nem állt érdekében a hidegháborús fegyverkezési verseny fokozása, mert ez a szovjet katonai túlerő további fokozódását eredményezte volna a kontinensen. Bull szerint ahhoz, hogy Európa érvényesíteni tudja az Egyesült Államokétól eltérő érdekeit, a pusztán diplomáciai és gazdasági eszközök nem elégségesek, elengedhetetlen, hogy csökkenjen Nyugat-Európa országainak az USA-tól való függősége a védelmi kérdésekben.

A második ok, amiért hatékony, saját európai katonai erőre van szükség: a továbbra is fennálló szovjet fenyegetés. Bull szerint ugyan egyesek azt állítják, hogy már nem tapasztalható a Nyugat-Európára nyomást gyakorló korábbi fenyegetés, míg mások ugyan nem vitatják ennek meglétét, de véleményük szerint a térség biztonsági érdekeit jobban szolgálja, ha beletörődnek, hozzászoknak a fenyegetettség gondolatához, és nem próbálnak ellenállni annak. Bull írásában azonban arra figyelmeztetett, hogy ha pillanatnyilag nem is tapasztalható a Szovjetunió részéről olyan szándék, miszerint befolyási övezetét nyugat felé bővítené, ennek egyedüli oka, hogy Európa – az Egyesült Államok segítségével – megfelelő defenzív politikát folytat. Abban a pillanatban azonban, ahogy Európa védelmi képességei csökkennének, a szovjet külpolitika nagy valószínűséggel megváltozna.

Az ütőképes európai katonai potenciál mellett szóló harmadik érv úgy fogalmazható meg, hogy erre Nyugat-Európa „regenerációja” (Bull, 1982: 136.) érdekében van szükség. Minden egyes közösség legelső feladata, hogy saját biztonságáról gondoskodjon, és bár erre Európa közvetlenül a háború utáni időszakban nem volt képes, az 1980-as évekre a megfelelő katonai erő hiánya nem az objektív akadályokban rejlik, hanem az Európában uralkodó gondolkodásmódban, miszerint a védelmi kiadások növelése egyszerű pazarlás (Bull, 1982: 152–157).

Bull egy hét pontból álló stratégiát vázolt fel az európai katonai hatalom kialakítása érdekében: 1. Nyugat-Európa országainak megfelelő nukleáris elrettentő erőt kell kialakítaniuk annak érdekében, hogy átvegyék az Egyesült Államoktól a Szovjetunió semlegesítésének funkcióját. Ehhez bázisként szolgálhat a francia és a brit nukleáris potenciál, illetve Nagy-Britannia és Franciaország együttműködése a nukleáris haderő fejlesztésében. Szükséges továbbá az európai kontroll kiépítése és megerősítése azon nukleáris fegyverek használatára fölött, amelyeket az Egyesült Államok Nyugat-Európába telepített⁴. 2. Európának nem csak a nukleáris fegyverkezés területén vannak lemaradásai, hanem komoly erőfeszítéseket kellene tennie a hagyományos fegyverek számának és minőségének növelése érdekében is. Ehhez azonban elengedhetetlen volna, hogy megváltozzon az európai gondolkodás a védelmi kérdésekben. Ha Nyugat-Európa nagyobb szerepet vállalna a saját védelme biztosításában – ahogyan azt az Egyesült Államok régóta kéri számon rajta –, az azzal a következménnyel is járna, hogy Európa hangja hangosabban hallatszódna

a NATO döntéshozatali mechanizmusában. Ennek érdekében az Európai Közösség kilenc tagállamának ki kellene dolgoznia a közös európai védelmi politika alapvonalait, valamint egy európai védelmi stratégiát, hasonlóan a külpolitika területén kialakított együttműködéshez, az Európai Politikai Együttműködéshez. 3. Nyugat-Európa katonai hatalma elképzelhetetlen a Német Szövetségi Köztársaság nagyobb szerepvállalása nélkül, mind a nukleáris erők ellenőrzése, mind a konvencionális fegyvernemek mennyiségi és minőségi fokozása, mind a politikai és stratégiai döntéshozatal területén. Ehhez annullálni kellene az 1954-es párizsi szerződés NSZK-ra vonatkozó diszkriminatív, fegyverzetellenőrzésre vonatkozó rendelkezéseit. 4. Az európai katonai stratégia és ezen keresztül az európai katonai hatalom kiépítéséhez szükség volna Franciaország nagyobb mértékű lojalitására és elkötelezettségére az európai ügyekben. Bull szerint azonban kérdéses, hogy Franciaország elfogadja-e az európai ellenőrzést nukleáris fegyverei fölött, főleg, ha abban a Német Szövetségi Köztársaság is részt venne. 5. Hasonlóan a francia hozzáállás megváltozásához, a brit Európa-politikában is gyökeres fordulatokra volna szükség. Nagy-Britannia számára a legnagyobb dilemmát az jelenti, hogy folytassa-e a korábbi, az Egyesült Államok irányába mutató külpolitikai orientációt, vagy változtatva ezen, a jövőben európai szomszédait tekintse elsődleges partnereknek. Bull rámutat arra, hogy számos tényező hátráltatja Angliát abban, hogy az utóbbi scenáriót érvényesítse. Egyrészt Nagy-Britannia jelenti az Egyesült Államok számára a fő szövetségést Nyugat-Európában, amiből a szigetországnak számos előnye származik, másrészt az idősebb brit generációban történelmi tapasztalatokból gyökerező félelem él, hogy ha az USA visszahúzódik a térségből, előáll az az 1941 előtti meglehetősen kényelmetlen szituáció, hogy Nagy-Britannia magára marad Európában. Harmadrészt még azok körében is, akik elkötelezettek a brit EK-tagság iránt, él az a feltevés, hogy Nagy-Britannia nem egyenrangú Franciaországgal és az NSZK-val az európai ügyek meghatározásában. Ugyanakkor az is világos Anglia számára, hogy a brit külpolitikai érdekeknek megfelelő európai békét és enyhülést, valamint a harmadik világgal való együttműködését a reagani külpolitika számos eleme veszélyezteti. Bull szerint Nagy-Britanniának felül kellene vizsgálnia eddigi transzatlanti külpolitikai és védelmi orientációját, és hozzá kellene járulnia a közös európai külpolitikai és védelmi identitás kialakításához. 6. A kialakítandó nyugat-európai védelmi együttműködésnek kiemelt figyelmet kell fordítania Moszkvára és annak befolyási övezetére. A Szovjetunió ugyanis örömmel fogadná a csökkenő amerikai jelenlétet Európában, de ellenérzéssel viseltetne egy valós katonai képességeken nyugvó Nyugat-Európával szemben, főleg ha az inkorporálja a Német Szövetségi Köztársaságot is. Mindez veszélybe sodorhatja az Európa érdekeit szolgáló enyhülési folyamat eredményeit. Nyugat-Európa katonai erejének fokozását úgy kell tehát realizálni, hogy az ne keltesen a Szovjetunióban aggodalmat, és ne veszélyeztesse a détenté eredményeit. Ez első-

sorban úgy érhető el, ha az EK folytatja a keleti blokk országaival folytatott kereskedelmi párbeszédet és a fegyverkorlátozás területén történő együttműködést. 7. Végül Európának tisztában kell lennie azzal a potenciális következménnyel – tudniillik, hogy az USA meggondolatlanul, idő előtt megszünteti katonai jelenlétét Európában –, amely az Egyesült Államokkal való relációban következhet be, amennyiben elsősorban saját katonai erejére támaszkodva kívánja szavatolni biztonságát. Mivel Európának hosszú távon szüksége van az Egyesült Államok stratégiai szövetségére, ezért meg kell győznie az USA-t arról, hogy továbbra is érdekében áll az európai jelenlét fenntartása. (Bull, 1982: 157–162.).

A CIVIL HATALOM KONCEPCIÓJÁNAK TOVÁBBI KRITIKUSAI

Karen E. Smith a civil hatalom versus katonai hatalom-vitával összefüggésben azon az állásponton van, hogy az Európai Unióról ma már semmiképpen nem lehet civil hatalomként beszélni, hanem inkább – hasonlóan a legtöbb nemzetközi szereplőhöz – úgy érdemes kezelni, mint amelyik a civil hatalom és a katonai hatalom két ideáltípusa között helyezkedik el. Igazából nem is az a fontos, hogy miként tudjuk definiálni, hanem az, hogy mit tesz – vagy éppen nem tesz – az Európai Unió a nemzetközi politikában (Smith, Karen E, 2005: 63.).

Smith foglalkozik a civil hatalom meghatározásával, és álláspontja szerint a definíciónak négy fogalmi eleme van:

- civil célok követése (többek között ilyen a demokrácia, a szabadság és a jogállamiság terjesztése, a nemzetközi együttműködés elősegítése, szolidaritás a nemzetközi kapcsolatokban, a globális környezeti problémákért való felelősségvállalás);
- civil eszközök, erőforrások használata a fenti célok érdekében;
- a rábeszélés és a meggyőzés politikájának preferálása;
- civil kontroll érvényesülése a kül- és biztonságpolitika fölött.

A négy fogalmi elem kombinálásával előállítható az ideáltipikus civil hatalom fogalma, amely szerint a civil hatalom a nemzetközi kapcsolatok olyan szereplője, amely a célkitűzéseit úgy próbálja meg érvényesíteni, hogy ennek során civil eszközöket alkalmaz mások meggyőzése érdekében, és amelynek külpolitikai döntéshozatali mechanizmusa demokratikus kontroll alatt működik (Smith, Karen E, 2005: 68–69.). Az Európai Unióra napjainkban már nem vonatkoztatható a civil hatalom megjelölés, hiszen az EU az 1990-es évek végétől kezdve kiépítette saját védelmi, katonai dimenzióját az európai biztonsági és védelmi politika keretében. Bár a civil hatalom elméletének ma is sok híve van – többek között Whitman –, akik szerint azáltal, hogy az Európai Unió szert tett bizonyos katonai képességekre és eszközökre még nem jelenti azt, hogy ezzel megszűnt civil hatalomnak lenni. A petersbergi feladatok – úgy

mint a béketeremtés, békefenntartás, humanitárius feladatok – ráadásul szerintük nem tekinthetők katonai eszközöknek. A katonai megoldások használata csupán egy eszköz az EU kezében, amiket csak kivételesen alkalmaz. Ezzel a megközelítéssel kapcsolatban azonban Smith felhívja a figyelmet arra, hogy ha a civil hatalom definíciójából kihagyjuk a tisztán civil eszközök használatának fogalmi elemét, ezzel lehetetlenné válik, hogy megkülönböztessük egymástól a nemzetközi viszonyok civil és katonai szereplőit. Ilyen módon soha nem lehetne az EU-ról mint katonai hatalomról beszélni, mert bár vannak katonai képességei, de civil eszközöket is használ külpolitikájának érvényesítése során. Az európai civil hatalom mai teoretikusai azért is ragaszkodnak a civil hatalom koncepciójához, mert szerintük az Európai Unió civil célkitűzéseket követ, még akkor is, ha ezek megvalósítása során, adott esetben, katonai eszközöket használ fel. Smith szerint azonban ezzel az argumentációval is probléma van, hiszen egyrészt nem áll rendelkezésünkre a civil célkitűzéseknek egy tiszta és világos meghatározása, másrészt azt sem lehet egyértelműen állítani, hogy az EU kizárólag ilyen célokat követne. Problémás az EU külpolitikai döntéshozatalának demokratikus ellenőrzése is, hiszen az Európai Parlamentnek – az Európai Unió egyetlen demokratikus legitimitással rendelkező intézményének – az alapszerződések nem biztosítanak megfelelő hatásköröket a közös kül- és biztonságpolitika, illetve az ennek keretén belül működő biztonság- és védelempolitika hatékony kontrolljára. Ebből kifolyólag az uniós polgárok rálátása is igen korlátozott ezekre a politikaterületekre (Smith, Karen E, 2005:70–77.). Az európai civil hatalom-elképzeléshez való makacs ragaszkodás azzal indokolható, hogy a teoretikusok többsége így kíván különbséget tenni az Európai Unió és az Egyesült Államok között. Elsősorban nem azt kell az EU-val kapcsolatos külpolitikai elemzések tárgyává tenni, hogy mi is az Európai Unió: civil, katonai vagy éppen normatív hatalom, hanem azt, hogy mit tesz vagy éppen nem tesz a nemzetközi kapcsolataiban. Azt kell megvizsgálni, hogy az Európai Uniónak milyen hatása van a nemzetközi politika alakulására és a többi nemzetközi szereplőre, elsősorban az államokra. Az Európai Unió tevékenységének megítélése kapcsán elsősorban két kérdésre kell koncentrálni: az igazságosság és a rend követelményére a nemzetközi kapcsolatokban. Hogyan értelmezi az EU az igazságosság és a rend fogalmát, hogyan választ szükség esetén a két követelmény között, hogyan egyensúlyoz közöttük, vagy éppen hogyan próbálja meg kombinálni azokat? Andrew Hurrell megjegyzi, hogy a legtöbb nyugati állam számára az igazságosság egyet jelent az emberi jogok védelmével, a demokráciával és a politikai önrendelkezéssel. Azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy sokan azok közül, akik a globális liberális rend értékeit ünneplik, igen érzékenyek az államon belül megvalósuló demokrácia kérdésével kapcsolatban, azonban a nemzetközi intézmények döntéshozatali mechanizmusainak demokratizálását, a javak globális újraelosztását, így a globális gazdasági és szociális jogokat már nem tartják olyan

fontosnak. (Hurrel, 2003: 42.). Az unió nemzetközi szerepvállalása kapcsán azonban nem elég pusztán azt vizsgálni, hogy az Európai Unió milyen eszközökkel, hatékonysággal és mennyire következetesen védi az emberi jogokat és a demokráciát, hanem górcső alá kell venni a rend koncepcióját is, amelynek központi eleme a nemzetközi viszonyok domesztikálása a joguralom elvének terjesztésével, de beleértendő a rend követelményébe a lator államok, a terrorizmus és a tömegpusztító fegyverek proliferációja elleni harc is. Miként értelmezi az Európai Unió a rend fogalmát, és mit tesz, vagy mit kellene tennie ennek megvalósítása érdekében? Használ-e vagy használnia kellene-e erőszakot a rend megteremtése kapcsán, azaz alkalmazhat-e katonai intervenciót más államokkal szemben, és ha igen, milyen körülmények között és milyen feltételekkel?

Hans W. Maull a nemzetközi viszonyok posztmodern szereplőjeként (Maull, 2005: 778.) emlegeti az Európai Uniót, amely az együttműködés és a stabilitás megtestesítője lehet a hidegháború után kialakuló új világrendben. Elismeri, hogy az Európai Unió jelentősége megnőtt a hidegháború utáni években, és ez elsősorban azon tevékenységének köszönhető, amit Duchéne az államok közötti kapcsolatok domesztikálásának nevezett. Ennek során egy olyan alternatív formáját dolgozta ki az államok közötti kormányzásnak, amelynek sikerült a háborút kiiktatnia Európában, és amely egy egyéni szabadságon, gazdasági prosperitáson, joguralmon alapuló demokratikus létformát alakított ki határain belül. Az integráció sikere az Európai Uniót egy posztmodern nemzetközi erővé tette. Distinkciót tesz a *posztmodern erő* (post-modern force) és a modern hatalom (modern power) fogalma között. Az EU mint posztmodern erő azáltal gyakorol befolyást környezetére, ami, és nem azáltal, amit tesz (Maul, 2005: 778).

Maull tehát tagadja az Európai Unió civil hatalmi jellegét, de nem abból a szempontból, ahogyan többek között Karen E. Smith is, tudniillik, hogy nem civil, hanem azért, mert az EU nem tekinthető hatalomnak, hanem erőnek.⁵ Egy civil hatalom attól tekinthető hatalomnak, ha három dologgal rendelkezik: 1) rendelkezik megfelelő mértékű hatalmi eszközök felett, 2) szándéka és kialakított stratégiája van a nemzetközi kapcsolatok átalakítására, 3) meghatározza azokat a speciális civil hatalmi eszközöket, amelyeket használni fog. Maull nem tartja kizártnak, hogy egy civil hatalom katonai eszközökkel rendelkezzen, és alkalmazza is azokat az egyéni vagy éppen a kollektív védelem biztosítása érdekében, illetve az emberi jogok védelme kapcsán alkalmazott humanitárius intervenciók során.⁶ A civil hatalmi lét tehát nem jelenti azt, hogy egy civil hatalom nem lenne képes vagy éppen nem lenne hajlandó katonai eszközöket alkalmazni, hanem sokkal inkább abban ragadható meg a lényege, hogy katonai erőket soha nem egyedül és önkényesen, hanem mindig kollektív módon, nemzetközi legitimitással, és kizárólag annak a központi célnak az érdekében alkalmaz, hogy civilizálja a nemzetközi politikát.

Maull számba veszi azokat a tényezőket, amelyekben az Európai Unió nemzetközi befolyása nyugszik. Ezek közül a legfontosabb az uniós tagság perspektívája, amely az államok béke, biztonság, prosperitás és stabilitás utáni vágyán alapszik. Arra is rámutat, hogy amilyen erős befolyást tud gyakorolni az EU a tagság ígéletén keresztül, annyira korlátozott is ez az eszköz, hiszen csak meghatározott földrajzi és kulturális határokon belül tudja érvényesíteni. Ráadásul az EU-tagság jövőbeni vonzereje igencsak kétséges, két okból is. Az egyik, hogy a további bővítések hatására a már EU tagállamok számára az uniós tagsággal járó előnyök csökkennek, míg az azzal járó költségek egyre csak nőnek, az újonnan csatlakozók pedig csak egyre szigorúbb feltételekkel nyerhetik el a tagságot. A másik ok, ami devalválja az EU-tagság értékét, hogy a bővítések eredményeképpen egyre nehezebbé válik az EU kormányzása, ami a politikáinak hatékonyságát is kedvezőtlenül befolyásolja. Az uniós tagság, mint az EU befolyásolási eszköze, elsősorban azon nyugszik, hogy mi az Európai Unió, és nem azon, hogy miként cselekszik. Mivel földrajzilag behatárolt az alkalmazásának köre, ezért elsősorban regionális és nem globális erővé teszi az Európai Uniót, bár egy olyan régióban válhat vezető erővé, amelybe olyan problémás területek is beletartoznak, mint a Balkán, a Mediterráneum és a Közel-Kelet (Maull, 2005: 782–783).

Az uniónak további eszközök is a rendelkezésére állnak, hogy befolyásolhassa a nemzetközi viszonyok szereplőit. Ide tartozik a társulás intézménye,⁷ a diplomácia, elsősorban a multilaterális diplomácia, a gazdasági és pénzügyi ösztönzők, vagy éppen az ilyen jellegű szankciók alkalmazása, valamint azok az emberi és intézményi források, amelyeket a konfliktusmegelőzés és a váltságokat követő helyreállítás, illetve államépítés során alkalmaz.

Az 1970-es évektől kezdve az Európai Unió a fent említett eszközök alkalmazásával igyekszik a nemzetközi kapcsolatokat civilizálni, mégpedig két módon: egyrészt az államokon belüli, másrészt az államok közötti interakciók átalakításával. Az államokon belüli viszonyok civilizálása egyet jelent a demokratikus berendezkedés kialakításával, amely magában foglalja a jogállamiság, a joguralom elvét, az emberi és polgári jogok tiszteletben tartását és a jó kormányzás követelményét. Az Európai Unió első lépése a demokratikus berendezkedés kialakítása érdekében az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet volt, ahol három kosárban tárgyalták meg a kommunista blokkba tartozó országokkal a konferencia témáit: az első kosárban a biztonsági kérdéseket, a másodikban a gazdasági együttműködés lehetőségeit, a harmadikban pedig az emberi és szabadságjogok, valamint a demokrácia követelményeit. Majd ezt követően számos uniós program részét képezte a demokrácia kiépítésének segítése a partnerországokban, többek között a PHARE, a TACIS programokét, illetve a Barcelonai Folyamatét. A legutóbbi években pedig a demokrácia és a jó kormányzás támogatása összekapcsolódott a törekeny, illetve a bukott államokban történő államépítéssel, amelyben az EU az összes többi

nemzetközi szereplőnél jobb teljesítményt mutat, annak ellenére, hogy számos esetben az unió tevékenysége is hagy kívánni valót maga után ezen a téren.

Az államok közötti kapcsolatok civilizálása során az EU egyrészt megpróbálja elősegíteni a regionális együttműködések, integrációk kialakítását a világ más részein, illetve ösztönözi az egyes régiók közötti kooperációt, másrészt az emberi jogok és a joguralom elvének univerzális érvényesülése és kikényszerítése érdekében vezető szerepet vállalt a Nemzetközi Büntetőbíróság (International Criminal Court, ICC) felállításában. Harmadrész támogatja a hatékony multilaterális kapcsolatok kialakítását elsősorban olyan témákban, mint az észak–déli szakadék, az arab–izraeli konfliktus, a fejlesztési és nemzetközi környezeti kérdések, valamint a leszerelések és a tömegpusztító fegyverek terjedésének problémája (Maull, 2005: 784–786.).

AZ EURÓPAI UNIÓ MINT NORMATÍV HATALOM

Ian Manners 2002-es tanulmányában amellett érvel, hogy annak ellenére, hogy 1999-ben az Európai Unió tagállamai a közös kül- és biztonságpolitika részeként létrehozták az európai biztonsági és védelmi politikát – amely a katonai hatalom koncepcióját támasztja alá első ránézésre –, az Európai Uniót leginkább a nemzetközi viszonyok normatív szereplőjeként, azaz normatív hatalomként érdemes értelmezni és kezelni (Manners, 2002: 235.). Habár a korábbi birodalmak és a mai nagyhatalmak is saját szabályaikat és értékeiket kívánták érvényre juttatni a nemzetközi politikában, mégsem tekinthetjük ezeket normatív hatalmakként. Az Európai Unió normatív jellege ettől eltér, és alapvetően két dologra vezethető vissza: a kialakulását övező történelmi kontextusra, valamint a sajátos politikai és jogi felépítésre. Egyrészt az Európai Közösség a II. világháború utáni hangulatban született meg, amelyben elítélték a világhódoltsághoz és a genocídiumhoz vezető nacionalizmust, és amelyben az alapító államok egy olyan együttműködési formát kerestek, amely Európában hosszú távon biztosítja a békét és a szabadságot. Másrészt az Európai Unió egy olyan sajátos keveréke a kormányzás nemzetközi és szupranacionális módjának, amely egyedülálló jelleget kölcsönöz számára a nemzetközi politikában. Ez a teljesen új, és a többi nemzetközi szereplőtől különböző hibrid entitás a tagállamai által elfogadott és követett olyan közös értékeken és elveken alapszik, mint a demokrácia, a jogállamiság, a szociális igazságosság és az emberi jogok tiszteletben tartása. Ezek az alapelvek képezik az EU külpolitikájának és fejlesztési politikájának fő célkitűzéseit is.

Manners egyfajta normatív alapot tulajdonít az Európai Uniónak, amely több mint ötven év nyilatkozatait, szerződéseit, politikai alapelveit és feltételeit, valamint gyakorlatát foglalja magában. Az integráció fennállása alatt létrejött hatalmas mennyiségű jogi és politikai dokumentum, valamint uniós gya-

korlat öt fő alapelve épül, amelyek együttesen képezik az EU közösségi és politikai vívmányainak alapját. Ez az öt princípium a béke, a szabadság, a demokrácia, a jogállamiság, valamint az alapvető emberi és szabadságjogok tiszteletben tartása. A fenti öt fő norma mellett megkülönböztethetünk négy kisebb jelentőségű elvet is, ezek a szociális szolidaritás, a diszkrimináció tilalma, a fenntartható fejlődés és a jó kormányzás követelménye (Manners, 2002: 242–244.). Azonban pusztán az, hogy az EU rendelkezik bizonyos normatív bázissal, még önmagában nem indokolja, hogy normatív hatalomként tekintünk rá. Ezeknek a normáknak az érvényesítése és terjesztése legitimálja azt, hogy az Európai Unió több, mint a tagállamainak az összessége. Manners az EU normáinak hat különböző terjesztési formáját gyűjti össze, illetve különbözteti meg.

Az első az uniós normák *járványszerű* vagy *fertőzésszerű terjedése*, ami alatt azt kell értenünk, hogy számos európai norma terjedése nem az EU tudatos magatartására vezethető vissza, hanem arra, hogy más országok bizonyos gyakorlatokat, szabályokat, politikákat átvesznek az Európai Uniótól. A normák – immár tudatos és szándékolt – *informális terjesztésének* eszközei azok a stratégiai jellegű nyilatkozatok (például a soros elnökség vagy a Bizottság elnöke részéről), amelyek valamely új politikát hirdetnek meg. A *procedurális vagy eljárások útján való normaterjesztés* az EU harmadik országokkal, illetve más nemzetközi szereplőkkel való kapcsolatainak intézményesítése során valósul meg, amely számos formát ölthet: például partnerségi megállapodások, régiók közötti együttműködési megállapodások, illetve az EU más nemzetközi szervezetekhez való csatlakozása útján, és ide sorolható a bővítési procedura is. A *transzfer* révén megvalósuló normaterjesztés esetében az EU árukereskedelmet folytat, segélyt vagy technikai támogatást nyújt harmadik országok részére, és ezen tevékenysége során az uniós normák és standardok is átadásra kerülhetnek. A *nyílt normaterjesztés* az Európai Unió harmadik országokban és nemzetközi szervezetekben való fizikai jelenlétéből adódik, amelyet több szereplő is biztosít: a Bizottság delegációi, a tagállamok nagykövetségei, illetve a külügyi és biztonságpolitikai főképviseelő munkáját segítő európai külügyi szolgálat. Végül az utolsó terjesztési módja az Európai Unió normáinak, értékeinek, gyakorlatainak, politikáinak az ún. *kulturális filter*, amely a harmadik országok és nemzetközi szervezetek politikai tanulási folyamatát, illetve a nemzetközi normák elfogadására való készségét próbálja befolyásolni, illetve elősegíteni (Manners, 2002:244–245).

A KOOPERATÍV BIZTONSÁG MODELLJE

Hans Georg Ehrhart szerint az 1970-es évektől kezdődően kialakult elméleti modellek nagy problémája, hogy egyrészt eljárt felettük az idő, másrészt túlzottan leegyszerűsítő, és ebből eredendően nem képesek a globális világtrend

kihívásaival szemben felvértezni az Európai Uniót (Ehrhart, 2002: 13.). Az egy-egy cél- és eszközrendszerre összpontosító civil, katonai és normatív hatalom koncepciójával szemben egy komplex elméleti modellt vázol fel, a kooperatív biztonság modelljét. A poszt-nemzetközi politikában⁸ ugyanis a korábbi hagyományos biztonsági dilemma⁹ helyett egy új biztonsági dilemmával kell szembesülnünk, amelynek a lényege, hogy az államoknak már egyre kevésbé kell számolniuk a többi állam fenyegetésével, azonban olyan nem állami szereplők jelentik a veszélyforrást, amelyek sokféle és egymással is versengő célokat követnek, és a kényszerítés számos eszközével képesek sakkban tartani az országokat. A hidegháború után kialakuló új nemzetközi rendben az erőszak nem elsősorban államok közötti háborúban nyilvánul meg, hanem úgynevezett alacsony intenzitású, államon belüli konfliktusok formájában. Az államon belüli konfliktusok elszaporodása pedig a törékeny, illetve a bukott államok jelenségével mutat korrelációt. Szintén a posztbipoláris világrend új veszélyforrásaként definiálható a nemzetközi terrorizmus, amelyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa 2001. szeptember 11-e után a nemzetközi békét és biztonságot érintő legkomolyabb fenyegetéseként határozott meg.¹⁰ Az új típusú biztonsági kihívásokkal szemben már nem lehet pusztán nemzeti szintű és hagyományos (alapvetően katonai) eszközökkel fellépni.

Az új biztonsági dilemma feloldására kínál megoldást a komplex eszközrendszerrel operáló kooperatív biztonság modellje, amely az alábbi öt elven alapul:

- *Normativizmus*: a katonai erő – amely a posztmodern korban az átfogó értelemben vett biztonság megőrzésének végső eszköze – használata a nemzetközi jognak megfelelően történik.
- *Alkalmasság*: a külpolitikának tekintettel kell lennie mind a biztonságpolitikai kihívásokra, mind az emberek elvárásaira, szükségleteire. Ezért a biztonságpolitikának egyaránt meg kell birkóznia a globalizációból, az interdependenciából, a bukott államok problémájából, a szuverenitás eróziójából, valamint a transznacionális fenyegetésekből származó kihívásokkal.
- *Komplexitás, átfogó szemlélet*: a globális világrend sokrétű kihívásai komplex eszközrendszer használatát igénylik, amely mind a civil, mind a katonai megoldásokat magába foglalja.
- *Többszintű megközelítés*: a poszt-nemzetközi politika eseményeit állami és nem állami szereplők alakítják. A komplex biztonsági kihívások pedig elengedhetetlenné, megkerülhetetlenné teszik mind a szub-, mind a szupranacionális nem állami szereplők tevékenységét.
- *Multilateralizmus*: az új biztonsági kihívásokkal szemben csak az állami és nem állami szereplők folyamatos, intenzív és hatékony multilaterális együttműködésével lehet eredményesen fellépni (Ehrhart, 2002: 19–20.).

Ehrhart szerint két érv sorakoztatható fel amellet, hogy az Európai Uniónak a kooperatív biztonság stratégiáját kell követnie a jövőben. Az első, mi-

szerint ez a komplex modell a politikák és eszközök széles skáláját alkalmazza, amely az új biztonsági kihívások átfogó megközelítését teszi lehetővé. A másik, hogy ez a modell megfelel az EU természetének, hiszen az Európai Unió az elsődleges példája a multilateralizmusnak, valamint az integráción, a jogon és az együttműködésen alapuló kollektív entitásnak, amellet, hogy a tagállamok megőrzik a katonai erő alkalmazásának jogát (Ehrhart, 2002: 20).

A TÖBBSZINTŰ (MULTI-LEVEL) ELEMZÉS ELMÉLETE

A közös kül- és biztonságpolitika többszintű elemzésének gondolata párhuzamosan fejlődött a többszintű kormányzás elméletének (multi-level governance theory) terjedésével. Maciej Wilga a Common Foreign and Security Policy (CFSP) komplex analitikus modelljében három elemzési szint – a nemzetközi rendszer, az európai rendszer és a nemzetállami külpolitikák rendszerének – együttes alkalmazását preferálja. Erre azért van szükség, mert a korábbi közös kül- és biztonságpolitikára reflektáló integrációs elméletek, a neorealizmus, a neofunkcionalizmus és a liberális kormányközi teória csak egy-egy okot vesz figyelembe a CFSP-elemzéseknél; a neorealista a nemzetközi rendszer struktúráját és az abból fakadó biztonsági kihívásokat, a neofunkcionalizmus az európai integrációs folyamatot, azon belül is a spillover jelenséget, a liberális kormányközi elmélet pedig a nemzetállamok külpolitikai érdekeit, céljait, prioritásait és érdekérvényesítő képességét veszi górcső alá, ezért monokauzális elméleteknek tekinthetők (Wilga, 2008: 5–6). A CFSP intézményi és funkcionális elemzése azonban csak komplex megközelítéssel végezhető hatékonyan, ezért egy olyan többszintű analitikus modell kialakítása szükséges, amely inkorporálja mindhárom fent említett elemzési szintet, és figyelembe veszi azokat a nemzetközi, európai és nemzeti okokat, tényezőket és folyamatokat, amelyek alakítólag hatnak az európai kül- és biztonságpolitikára.

HAZEL SMITH ÉS A KÜLPOLITIKAI HIÁNYLISTA¹¹ CÁFOLATA

Hazel Smith sorra veszi azokat az érveket, amelyeket a szkeptikusok annak az állításnak az alátámasztása érdekében szoktak hangoztatni, miszerint az Európai Unió – strukturális, intézményi és képességbeli hiányosságai miatt – nem rendelkezik önálló, a tagállamaitól elkülönülő külpolitikával.

- *Az Európai Unió nem szuverén szereplője a nemzetközi politikának:* ezen kritika szerint az EU huszonhét szuverén tagállam szervezete, amely maga sem szuverenitással, sem nemzetközi jogalanyisággal nem rendelkezik. Ami a szuverenitás kérdését illeti, az alapító szerződések keretében a tagállamok számos területen ruházták át az unióra a hatáskörüket, s

ennek eredményeképpen az EU szuverenitást gyakorol, még ha ez a tagállamoktól származó szuverenitás is. A nemzetközi jogalanyiség kérdése már nem zárható le ilyen röviden, ugyanis a Lisszaboni Szerződés hatályba lépéséig, azaz 2009. december 1-jéig, az Európai Unió valóban nem rendelkezett nemzetközi jogalanyisággal, csak annak az első pillére, az Európai Közösség. Ennek birtokában az Európai Közösség nemzetközi szerződéseket köthetett, és önállóan léphetett fel a harmadik országokkal és nemzetközi szervezetekkel való kapcsolatokban azokon a területeken, ahol hatáskörrel rendelkezett. A közös kül- és biztonságpolitika, illetve a bel- és igazságügyi együttműködés¹² területén tehát az unió nem rendelkezett nemzetközi szerződéskötési joggal. A Lisszaboni Szerződés egyrészt felszámolja a korábbi pilléres struktúrát, másrészt nemzetközi jogalanyisággal ruházza fel a továbbiakban egységes szerkezetű Európai Uniót. Ezzel megszűnik a megosztottság az unió korábbi első pilléres külkereskedelmi tevékenysége és a korábbi második pilléres kül- és biztonságpolitikai tevékenysége között. A jogi személyiség birtokában többek között az EU nemzetközi szerződéseket köthet, tagságot szerezhet más nemzetközi szervezetekben, illetve nemzetközi bírói fórumokon peres félként léphet fel.

- *Az EU a tagállamainak alárendelt entitás:* ez az EU külpolitikáját tagadó érv szoros kapcsolatban áll az előző argumentummal, és lényegében azt állítja, hogy az Európai Unió pusztán eszköz a tagállamok számára. Természetesen az EU nem a tagállamaitól független szereplője a nemzetközi viszonyoknak, de ebből még nem következik, hogy csupán azok eszközeként funkcionálna. Cselekvőképességét a külpolitika területén mi sem bizonyítja jobban, hogy immár huszonzét tagállam eltérő érdekeit kell közös nevezőre hoznia a közös fellépés érdekében, és ez a törekvése a nehézkes döntéshozatal ellenére általában sikeresnek tekinthető.
- *A centralizált döntéshozatali képesség és az egységes végrehajtás hiánya:* mivel az EU nem rendelkezik centralizált döntéshozatallal és egységes végrehajtó hatalommal – mint például az államok esetében a kormány és/vagy a köztársasági elnök –, ezért nem képes önálló külpolitika alakítására. Hazel Smith szerint azonban a kritikusok összekeverik a gyors és hatékony külpolitikai döntéshozatalt az önálló külpolitika alakításának képességével. Ha ugyanis a külpolitikai döntéshozatal gyorsaságát és hatékonyságát nézzük, ott valóban egy, az államokénál lassabb és nehezebb döntéshozatali mechanizmusról beszélhetünk, de ez még nem ok arra, hogy elvittassuk az uniós külpolitika létjogosultságát.
- *A katonai képességek hiánya:* mivel az EU nem rendelkezik saját katonai erővel, és lényegében a tagállamaira van utalva katonai képességek tekintetében, ezért nem alakíthat saját külpolitikát. Azonban számos állam

sem rendelkezik hatékony katonai erővel (például Costa Rica, Izland), de a legtöbb elemző elfogadja, hogy ezeknek az országoknak is van saját külpolitikája. A megfelelő katonai potenciál tehát nem feltétele az önálló külpolitikának.

- *Az elvárások és a képességek közötti szakadék*¹³: lényegében ez azt jelenti, hogy az Európai Unió politikai állásfoglalások sokaságát adja ki a nemzetközi eseményekkel összefüggésben, azonban csak igen kevés esetben képes hatékony cselekvésre, illetve fellépésre a nemzetközi viszonyok alakítása érdekében. Az elvárások és képességek közötti szakadék több okból is gyökerezhet, akár a tagállamok közötti érdekellentétből és az ebből fakadó nézeteltérésből, akár a megfelelő, rendelkezésre álló eszközök –különösképpen a katonai erő – hiányából. Azonban a külpolitikai célkitűzések, elvárások és azok elérése között nem csak az unió esetében beszélhetünk anomáliáról; nagyon sok esetben az államok is követnek olyan célokat, amelyek később nem hoznak eredményt vagy nem az eredeti elképzeléseknek megfelelőt hozzák. Példaként említhető az Egyesült Államoknak a koreai és a vietnami háború kapcsán megfogalmazott céljai és a majdani eredmények között tátongó űr.
- *A hatékonyság hiánya a nemzetközi válságokban*: ez lényegében az előző érv egy variációját jelenti, azzal az eltéréssel, hogy az ezt hangoztatók elismerik az EU-t fontos nemzetközi aktorként – főleg a nemzetközi kereskedelem és a fejlesztési politika területén –, de rámutatnak annak gyengeségeire, ami a nemzetközi válságok gyors és hatékony kezelését illeti, és ami korlátok közé szorítja az unió külpolitikai ambícióit. (Hazel, Smith, 2002: 1–7).

Ahogy a fenti elméletek illusztrálják, az európai integráción belüli külpolitikai kooperációs mechanizmus, az európai politikai együttműködés kialakulása óta (1970) egyre több olyan teória született, amely az Európai Unió nemzetközi szerepéről, szerepvállalásáról, feladatairól és külpolitikai eszközrendszeréről értekezik. Ahogy arra Gazdag Ferenc is rámutat, sok kutató úgy tartja, hogy nincs szükség külön az EU külpolitikájára vonatkozó elméleti konstrukciókra, mert a nemzetközi viszonyok elméletei révén megoldható az Európai Unió nemzetközi szerepének, tevékenységének vizsgálata. Az EU külpolitikájával foglalkozó szakemberek és koncepciók száma azonban az európai politikai együttműködés kialakítása, valamint a közös kül- és biztonságpolitika létrehozatala óta folyamatosan nő (Gazdag, 2005: 38.). Mivel az Európai Unió esetében a nemzetközi viszonyoknak egy teljesen egyedi, sajátos, sui generis szereplőjéről van szó – amely már nem nemzetközi szervezet és még nem állam –, ezért véleményem szerint van létjogosultsága az EU-ra vonatkozó külpolitikai elméleteknek. A globalizációra jellemző új biztonsági kihívások hatékony kezelése érdekében indokolt egy komplex, átfogó külpolitikai modell kidolgozása, amely hatékony multilaterális együttműködésre, a konfliktusok

megelőzésére, valamint a katonai és civil válságkezelésre helyezi a hangsúlyt. Az Európai Tanács által elfogadott európai biztonsági stratégia végrehajtásáról szóló 2008-as jelentés a posztbipoláris világrend összetett biztonsági kockázataira és fenyegetéseire tekintettel egy multipoláris világrend kialakítását tűzi ki célul, amelyben az Európai Uniónak központi szerep jutna elsősorban a konfliktusok megelőzése, a béketeremtés és a szegénység hosszú távú csökkentése terén. Az uniónak számos eszköz áll a fenti feladatok ellátására: politikai, diplomáciai, fejlesztési, humanitárius, gazdasági együttműködések, valamint a polgári és a katonai válságkezelési képességek. Ezek következetes, összehangolt és egymást kiegészítő alkalmazása, valamint az EU-nak a párbeszéd folytatására és a közvetítésre vonatkozó képességeinek bővítése elengedhetetlen az európai külpolitika sikere és ezáltal az unió nemzetközi szerepének növelése érdekében. A közös kül- és biztonságpolitika, valamint a keretei között működő biztonság- és védelempolitika területén történő együttműködés szorosabbá tételét, továbbá az unió nemzetközi súlyának növelését is próbálja előmozdítani a Lisszaboni Szerződés. Ezt a célt szolgálja többek között az EU nemzetközi jogalanyiségének megerősítése, a közös külügyi és biztonságpolitikai főképviseelő státuszának megerősítése, az európai külügyi szolgálat felállítása, valamint a védelempolitika területén alkalmazható strukturált együttműködés intézménye.

JEGYZETEK

- ¹ A Lisszaboni Szerződés szűkítette a közös kül- és biztonságpolitika területén elfogadható jogi aktusok körét, valamint a korábban alkalmazott általános iránymutatás, közös stratégia, együttes fellépés és közös álláspont helyett bevezette az általános iránymutatás és határozat intézményét.
- ² A Lisszaboni Szerződés részét képező, az Európai Unió működéséről szóló szerződés értelmében többek között társulási megállapodást (217. cikk), fejlesztési együttműködési megállapodást (209. cikk), gazdasági, pénzügyi és műszaki megállapodást (212. cikk) köthet.
- ³ A Lisszaboni Szerződés külügyi és biztonságpolitikai főképviseelőre módosította az elnevezést.
- ⁴ Bull példaként hozza fel az USA által a Német Szövetségi Köztársaság területére telepített Pershing II-es rakéták feletti ellenőrzés kérdését.
- ⁵ Maull foglalkozik a civil hatalom kérdésével is egy korábbi munkájára hivatkozva, amelyben Németország, Japán és az Egyesült Államok külpolitikáját hasonlította össze, és amelyben megalkotta a civil hatalom ideáltípusát. A civil hatalom igyekszik az államok közötti kapcsolatokat civilizálni (Duchéne szavaival élve domesztikálni) saját demokratikus belpolitikai elvei segítségével, ennek során kívánja átalakítani az anarchikus jellegű nemzetközi rendszert. Egy civil hatalom különleges karakterjegyekkel rendelkezik a külpolitikai kultúrája, hatalmi eszközei, értékei és érdekei, valamint stratégiái tekintetében. Át kívánja alakítani a nemzetközi kapcsot

latokat, jobbá, civilizáltabbá és ezzel párhuzamosan egyre kevésbé erőszakossá. Ennek során támogatja a nemzetközi jog, a nemzetközi rezsimek és szervezetek megerősödését, valamint az állami szuverenitás bizonyos elemeinek szupranacionális szervezetek részére történő átruházását.

- ⁶ Példaként hozza fel az általa civil hatalomként emlegetett Német Szövetségi Köztársaságot és Japánt. Nyugat-Európában az NSZK rendelkezett a hidegháború legnagyobb részében a legnagyobb hagyományos (tehát nem nukleáris) haderővel, és az 1980-as évektől kezdve Japán is félelmetes katonai erőre tett szert.
- ⁷ Az Európai Unió bővítésének fent említett nehézségei miatt a jövőben a társulás nagyobb szerephez juthat az EU eszköztárában.
- ⁸ A kifejezést James S. Rosenau használja 1990-ben megjelent, *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity* című munkájában.
- ⁹ A klasszikus értelemben vett biztonsági dilemma az államok közötti interakciókra épül, amely szerint egy állam tipikusan fegyverkezés útján próbálja meg saját biztonságát szavatolni, amely a többi államban félelmet szül, és kezdetét veszi a fegyverkezési körforgás, amelynek eredményeképpen a nemzetközi biztonság nemhogy fokozódna, de egyre nő az egymással szembeni bizalmatlanság és feszültség.
- ¹⁰ 1377. (2001) ENSZ BT határozat.
- ¹¹ A kifejezés Gazdag Ferencről származik.
- ¹² Az Amszterdami Szerződés értelmében a harmadik pillér, a bel- és igazságügyi együttműködés leszűkült, és elnevezése megváltozott büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködésre.
- ¹³ Christopher Hill fogalmazta meg és fejtette ki az EU céljai és a valós tevékenysége közötti szakadék elméletét.

IRODALOM

- Bull, Hedley: Civilian Power Europe: A Contradiction in Terms? *Journal of Common Market Studies*, 1982. Vol. 21, No. 2., 149–170.
- Duchéne, Françoise: The European Community and the Uncertainties of Interdependence. In: Max Kohnstamm–Wolfgang Hager (ed.): *A Nation Writ Large? Foreign-Policy Problems before the European Community*. Macmillan, London, 1973.
- Ehrhart, Hans-Georg: What model for CFSP? *Chaillot Papers*, No. 55., October 2002 Institute for Security Studies. <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/chai55e.pdf> (2011.06.24.)
- Gazdag, Ferenc: *Európai integráció és külpolitika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Hill, Christopher: The Capability-Expectation Gap, or Conceptualizing Europe's International Role. In: Simon Bulmer–Andrew Scott (eds.): *Economic and Political Integration in Europe: Internal Dynamics and Global Context*. Blackwell Publishers Oxford, 1995.
- Hurrell, Andrew: Order and Justice in International Relations: What is at Stake? In: Rosemary–Gaddis–Hurrell (eds.): *Order and Justice in International Relations*. Oxford, Oxford University Press, 2003.

- Johansson-Nogués, Elisabeth: The (Non-) Normative Power EU and the European Neighbourhood Policy: An Exceptional Policy for an Exceptional Actor? *European Political Economy Review*, No. 7 2007,181–194. <http://aei.pitt.edu/8366/1/johansson.pdf> (2011.06.15.)
- Krohn, Fabian: *The EU as an International Actor*. [www.atlantic-community.org/app/webroot/files/articlepdf/Fabian Krohn.pdf](http://www.atlantic-community.org/app/webroot/files/articlepdf/Fabian%20Krohn.pdf) (2011. 06. 01.)
- Manners, Ian: Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? *Journal of Common Market Studies*. 2002, Volume 40., Number 2. 235–258.
- Maull, Hans W.: Europe and the new balance of global order. *International Affairs*, 81., 2005. 775–799. <http://www.uni-trier.de/fileadmin/fb3/POL/Maull/pubs/EUIntAffairs.pdf> (2011.06.23.)
- Smith, Hazel: *European Union Foreign Policy. What it is and what it does?* Pluto Press, London, 2002.
- Smith, Karen E.: Beyond the civilian power debate. *LSE Research Online*, 2005. <http://eprints.lse.ac.uk/812/1/BeyondPDF.pdf> (2011.06.23.)
- Whitman, Richard: The Fall, and Rise, of Civilian Power Europe? *National Europe Centre Paper*, No. 16. <https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/41589/3/whitman.pdf> (2011.06.20.)
- Wilga, Maciej: The CFSP in synergetic theorising: Explaining the CFSP via a multi-causal and multi-level analytical model. *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series*, Vol. 8, No.7, May 2008. 1–22. <http://aei.pitt.edu/9063/1/WilgaCFSP08longEdi.pdf> (2011.06.30)
- Európai biztonsági stratégia. Biztonságos Európa egy jobb világban. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/QC7809568HUC.pdf (2011. 06. 30.)
- Jelentés az európai biztonsági stratégia végrehajtásáról. A biztonság megteremtése a változó világban. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/HU/reports/104644.pdf (2011. 06. 30.)

PÁRTOK ÉS NETWORKÖK

Jeskó József–Bakó Judit–Tóth Zoltán
A radikális jobboldal webes hálózatai
(*Jobbik: Egy network-párt természetrajza*)

A RADIKÁLIS JOBBOLDAL WEBES HÁLÓZATAI

(Jobbik: Egy network-párt természetrajza)

Jeskó József

(politikai elemző, Méltányosság Politikaelemző Központ)

Bakó Judit

(gyakornok, Méltányosság Politikaelemző Központ)

Tóth Zoltán

(informatikus, adatelemző, PREZI)

Összefoglaló

A tanulmányunk a radikális jobboldal webes hálózatait vizsgálja tematikus blokkok és a hálózat időbeli dinamikájának szempontjából. Noha a politikai erő és az általunk vizsgált network közel sem azonos egymással, a két jelenség között szoros összefüggés van. A tömbösödés jeleit mutató hazai társadalomban a két nagy – bal- és jobboldali – pillér mellett fokozatosan kialakult egy harmadik tömb, amely számos szubkulturális elemet beemelve, egy alulról építkező folyamat révén rendkívül színes és kiterjedt internetes hálózatot hozott létre az elmúlt évtizedben. Ennek vizsgálata az újszerű megközelítés mellett hasznos tanulsággal és adalékkal szolgálhat a Jobbik mint társadalmi-, illetve pártpolitikai jelenség megértéséhez.

Kulcsszavak: radikális jobboldal ■ hálózat kutatás ■ internet ■ szubkultúra ■ tömbösödés

A Jobbik felemelkedésére a hazai politológia számos magyarázatot adott: a párt ideológiájának, szociológiai hátterének és a sikerek mögött meghúzódó sajátos gazdasági-politikai folyamatoknak a szempontjából vizsgálva a jelenséget. Ezen magyarázatok azonban kiegészíthetők, illetve némileg pontosíthatók, ha a Jobbikot nemcsak a hagyományos pártértelmezési keretekben kívánjuk elhelyezni, illetve újszerű vizsgálati eszközöket és módszereket alkalmazunk a további értelmezéséhez. Jelen kutatásunkban arra vállalkozunk, hogy egy teljesen új, a hazai politológia által eddig kevésbé használt megközelítési mód, a hálózat kutatás segítségével mutassunk rá az eddig feltáratlan területekre. Kutatásunk alapanyagát a párthoz kapcsolódó internetes kapcsolati háló vizsgálata adta: egyfelől mert az ellenkultúrából induló, a mainstream tömegtájékoztatásból kizárt politikai erő szinte rá volt utalva az alternatív nyilvánosság

használatára, másfelől, mert a Jobbik felemelkedése egybeesik a hazai internet robbanásszerű fejlődésével, harmadrészt a világhálót leginkább használó generáció felülreprezentált a párt szavazóbázisában. A virtuális valóság vizsgálata természetesen korántsem ad teljes képet a Jobbikhoz kötődő valós hálózatról, azonban jól érzékelteti, hogy hogyan válhat meghatározóvá a szubkultúrából érkező párt a XXI. században. Kísérletünk nemcsak a radikális jobboldal hazai felfutása szempontjából érdekes, hanem igyekszik megvilágítani a politika világának és az internet virtuális valóságának kölcsönhatásaiból származó, merőben új jelenségeket is.

A JOBBIK SIKERÉNEK TITKA

Az újjáéledő európai extrémizmus magyarázatára a nyugati és a hazai politológiában is számos értelmezés született (Coffée, 2005: 205.; Mudde, 1999: 185.; illetve Mudde, 2005: 80.) Idehaza a Jobbik felbukkanása és látványos sikerei hívták fel a tudomány figyelmét is a kérdésre. Az utóbbi években a hazai szakma is kísérletet tett a radikálisok előretörésének értelmezésére. (Karácsony–Róna, 2010: 31.) Ezek az írások alapvetően öt magyarázatot adnak a mozgalom sikereire:

1. *Szociálpszichológiai:* a szélsőjobboldali kereslet-kínálat találkozása teremtette meg a Jobbik megerősödésének feltételeit (Krekó–Juhász–Molnár, 2009: 57). A jobboldali értékorientáció, előítéletesség, rendszerellenesség, jóléti sovinizmus és bizalmatlanság társadalmi növekedése egy olyan helyzetet teremtett, amely tulajdonképpen „megágyazott” a párt sikereinek. Ennek a jelenségnek erősödését tárta fel a Political Capital DEREK-indexe, amely az European Social Survey értékvizsgálatai alapján állított fel mutatószámot a radikalizálódás mérésére.
2. *Társadalmi:* a magyar társadalomban olyan feszültségek halmozódtak fel, amelyek kezelésére a korábbi politikai erők képtelenek voltak, elhanyagolták ezeket a kérdéseket (Copus–Clark–Reynaert, 2008). A cigány-magyar együttélés fokozódó feszültségei az elmúlt évtized végére jutottak el odáig, hogy az ebből táplálkozó társadalmi akarat politikai párttá manifesztálódjon.
3. *Generációs magyarázat:* némileg a befagyott pártrendszerre vezethető vissza, hogy a közélet iránt érdeklődő fiatalok a korrumpált és elhasznált (Pelle, 2010; illetve Jensen, 2006: 260.) formációkban nem kívántak politikai karriert indítani, hanem egy saját erő létrehozásában látták meg a lehetőséget céljaik megvalósulására. A kínálati oldal hamarosan találkozott a kereslettel, így a Jobbik elsősorban a csalódott húszas, harmincas generáció pártjává tudott válni.
4. *Gazdasági:* a klasszikus elméletek szerint a gazdasági válság fokozatosan

a szélsőséges politikai erők megerősödésének kedvez. Magyarország a 2000-es években számos mutatóban elmaradt a térség országaitól, a 2008-as kibontakozó gazdasági krízis is sokkal érzékenyebben érintette (Grajczár–Tóth, 2011: 60.), így a Jobbik ki tudta használni az ebből fakadó elégedetlenséget.

5. *Média-magyarázat*: ennek lényege, hogy a Jobbik vezetői rendkívül ügyesen tematizálták a közvéleményt és váltak a híradások főszereplőivé a cigány-probléma, illetve a Magyar Gárda körüli események kapcsán (Gimes–Juhász–Kiss, 2009: 51.). Előbbi esetén a párt megpróbálta kommunikációjának középpontjába helyezni a romákkal kapcsolatos problémákat és a mainstream médiában is meghonosítani a „cigánybűnözés” kifejezést. A Magyar Gárda kapcsán a látványos utcai felvonulások, illetve később a botrányok és a jogi hercehurca biztosította a Jobbiknak, hogy üzeneteik ezen keresztül egy szélesebb választói közönséghez juthassanak el.

A hazai kutatás legfrissebb eredményei már felhívták a figyelmet a Jobbik szavazóbázisának sajátosságaira, illetve a párt támogatóinak meghatározó internetes jelenlétére. A TÁRKI 2011 jelentése alapján (Sík – tarki.hu) a 18–37 éves korosztályban felülreprezentált a Jobbik, míg a KSH idevonatkozó statisztikái (KSH -Dr. Próbáld szerk.: 7. ill. 17.) ugyanerre a korosztályra állapította meg a szavazókorú népességben belül az internethasználók legmagasabb arányát. A brit DEMOS és a Political Capital kutatása pedig elsőként arra hívja fel a figyelmet, hogy párt követőinek a száma a Facebook közösségi oldalon meghaladja a tényleges párttagokét. (Bartlett–Birdwell—Krekó–Benfield–Györi, 14.) Ezek a friss statisztikák is azt mutatják, hogy az internet igen komoly súllyal van jelen a párt szavazóinak életében. A generációs kérdést (hvg.hu, 2010) tehát ki tudjuk egészíteni azzal is, hogy alapvetően a fiatal generáció, az internet napi szinten használók alkotják a Jobbik táborát, ráadásul ők bírnak olyan, többségében technikai tudással, amely lehetővé teszi a hálózatba történő aktív bekapcsolódást is.

A Jobbik jövőbeni sorsa kapcsán azt szokták kiemelni, hogy azáltal, hogy képviselői benn ülnek a parlamentben, illetve az önkormányzatokban, bizottságokban, a párt folyamatosan elveszíti korábbi rendszerellenes jellegét és leválik korábbi szubkultúrájáról, fokozatosan „domesztikálódva” az establishmenthez. Írásunkban nem kívánunk vitába szállni a fenti elméletekkel, hanem egy új megközelítési módot ajánlunk a Jobbik sikereinek megértéséhez. A webes hálózat sokszínűsége, illetve robbanásszerű fejlődése nem zárja ki a fenti szempontokat, hanem újabb adalékokkal szolgálhat azok megértéséhez. A rendszerellenesség tulajdonképpen feltételezi, hogy az adott politikai erő kevésbé jelenik meg a mainstream médiában, éppen ezért van szüksége egy alternatív nyilvánosság megteremtésére, amelynek kiváló eszköze az internet. Az alternatív média kevésbé érzékeny a gazdasági válságra, ugyanakkor képes alapot adni saját hálózatainak hatékonyságán keresztül a mainstreambe való betöréshez.

FOGALMI KERETEK – A TÁRSADALMI PILLÉREKTŐL
A WEBES SZUBKULTÚRÁIG

A radikális jobboldal által létrehozott virtuális hálózat nem egy neutrális társadalmi közegben létezik, illetve számos hasonlóságot mutat a pártok mögött álló politikai hálózatokkal. A jelenség megértéséhez tehát mindenképp a 2000-es években egyre erősödő választói tömbösödés, illetve a Jobbik által képviselt sajátos szubkultúra viszonyát szükséges röviden vázolnunk. Kutatásunk elméleti alapját ezért Arend Lijphart *Politics of Accomodation* (Lijphart, 1968: 78.) című munkájából merítjük, az általa használt pilléresedés és szubkultúra fogalmakat hívjuk magyarázatul az általunk megrajzolt webes hálózat értelmezéséhez. A pilléresedés fogalmát Gabriel Almond vezette be a politológiába, majd a múlt század közepétől egész tudományág épült fel a kifejtésére. A szerzők olyan országok összehasonlító elemzéséből indultak ki, amelyekre a megosztottság és a fragmentált politikai kultúra volt jellemző, elsősorban a németalföldi államok példáján bemutatva ezeknek a társadalmaknak a sajátos működését. Nézetünk szerint a magyar társadalom sok tekintetben megfelel a Lijphart által felvázolt modellnek, hiszen a gyenge nemzeti szintű kohézió mellett rendkívül mély törésvonalak léteznek.

Összességében a pilléresedés azt jelenti, hogy egyes csoportok az eltérő nyelv, hagyományok, vagy éppen világnézet alapján egymástól teljesen elzárva léteznek, és csak egy sajátos konzociációs modell teszi lehetővé a demokrácia működését. *„Ha egy társadalom olyan egymástól elkülönült, erős kohéziós erővel bíró csoportokból épül fel, mint ahogy az az említett országokban megfigyelhető volt, akkor ez nyilván tükröződni fog valamilyen módon a társadalmi-politikai organizációs struktúrában is.”* Ezeknek a blokkoknak a meglétét, illetve a bal–jobb-tengely mentén szerveződő választóközönség polarizációját több hazai kutatás is kimutatta. Ugyanakkor témánk szempontjából fontos, hogy ezek a blokkok meglehetősen diffúz határokkal rendelkeznek, hiszen a formális tagság mellett a számos informális alkotóelem is hozzájárul a tömbösödéshez (Angelusz–Tardos, 2005: 68–69.). Korábban a MIÉP kapcsán éppen ezek a kutatások állapították meg, hogy a párt kapcsolati mobilizációs potenciálja kis létszámú, de igen aktív szavazói körre épít (Angelusz–Tardos, 2005: 135.). A radikális jobboldalon a MIÉP helyét elfoglaló Jobbik a már említett kutatások alapján ezzel mutat hasonlóságot, ugyanakkor az átalakuló pártstruktúra, illetve a pártra adott szavazatok magas aránya miatt az új erő potenciálja differenciáltabban értelmezhető.

A kultúraszociológia, szociálpszichológia, antropológia területeiről átszívárgott szubkultúra terminust meglehetősen önkényesen és következetlenül, standard definíció (Enyedi, 1993: 3.) nélkül használják (Lijphart, 1999: 32.) a politológusok. *„A fogalmi tisztázatlanság ellenére (vagy tán éppen azért) a kategória jelentős karriert futott be. Nyilvánvaló azonban, a laza fogalomhasználat ellené-*

re, hogy a politológusok többsége (Dahl, Daalder, Lorwin, stb.) nem csupán a politikai jelenségek iránti hasonló attitűdöket érti (politikai) szubkultúra alatt, hanem (Almond-dal szemben) az egyforma politikai viselkedést és bizonyos szintű integráltságot is.” – írja Enyedi Zsolt *Pillér és szubkultúra* című tanulmányában. A két fogalom jelentése tehát meglehetősen képlékeny maradt. Az általunk vizsgált online média szempontjából azonban azt érdemes kiemelni, hogy míg a korábban a két nagy párt mögött álló politikai hálózatok éppen a mainstream csatornákon meglévő túlsúlyuk, illetve hálózati potenciáljuk miatt kevésbé „szorultak rá” a virtuális hálózatépítésre, addig a Jobbik egy elkülönülő, zárt webes háttér kialakulásában játszott kiemelkedő szerepet. A radikális jobboldal és a többi párt kapcsolatának hálózatelméleti összefüggésében tehát azt mondhatjuk, hogy a tömbösödés jeleit mutató mainstream erők mellett a Jobbik eltérő utat járt be, amikor a radikális jobboldal sokszínű és fejlődő webes világát használta fel üzeneteinek közvetítésére. A nemzeti kohézió helyére ebben a világban egy sajátos csoportkohézió lép. A weboldalak egy egyedi valóság- és történelemszemléletet, irodalmi kánont, ízlést, életszemléletet tükröznek, sok esetben nemcsak a virtuális térben léteznek, hanem nagyon is konkrét alternatív intézményrendszer húzódik (húzódott) meg mögöttük (kereskedelmi, oktatási intézmények, alternatív rendfenntartó erők). Ezek alapján a hazai radikális jobboldal rendelkezik olyan elemekkel, amelyek alapján társadalmi pilléreként lehet kezelni. A netes hálózatnak kiemelt szerepe van ebben a világban, hiszen a weben történő építkezés miatt erősödik fel szubkulturális jellege.

POLITIKAI HÁLÓZATOK – WEBES HÁLÓZATOK

Ez az általunk vizsgált struktúra, amely a virtuális térben létezik, politikai erőforrásként kezelendő, tehát a „sikercselekvés-elméletéhez” (Csizmadia, 2003: 258–260.), illetve a „gyenge kötések téziséhez” kapcsolható (Csizmadia, 2003: 234–235). Ez a politikában azt jelenti, hogy a sikeres cselekvéshez erőforrásokra van szükség, amelyek a pártok mögött álló rivális hálózatokban öltenek testet. A Csizmadia által idézett Nan Lin klasszikus kísérlete – amelyben egy csomagot kellett eljuttatni a személyes kapcsolati háló segítségével egy címzetthez, bizonyítékul szolgált a kapcsolati hálók, illetve a gyenge kötések erejére – a politikában is értelmezhető. A Jobbik esetében a „csomag” az az üzenet volt, amelyet szerettek volna eljuttatni a potenciális szavazóikhoz, ugyanakkor anyagi és ideológiai okokból a tömegmédia klasszikus eszközei nem álltak a rendelkezésükre, így fordultak az online világ felé. Törekvésük – mint látni fogjuk – találkozott az internet robbanásszerű fejlődésével, amelynek során a színes karakterű, hasonló elkötelezettségű csoportok honlapokat hoztak létre és a virtuális valóságban is elkezdtek egymással felvenni a kapcsolatot. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a párt kizárólag erre támaszkodva

érte volna el sikereit, a már idézett Gimes–Juhász–Kiss-tanulmány arra is rávilágít, milyen komoly szerepet játszott a tömegmédiá tematizációja egy-egy kérdés kapcsán a Jobbik sikerében. A politikai erő ezzel az ideológiailag hozzá kevésbé kötődő választópolgárokat kívánta meggyőzni, amely tulajdonképpen megfelel a hálózatelmélet azon kitételének, hogy amennyiben egy párt csak arra figyel, hogy csak azoknak üzenjen, akik amúgy is erősen (mondhatni: ideológiai alapon) kötődnek hozzá, vélhetően kevésbé lesz sikeres, mint az, amelyik figyelmet fordít a hozzá gyengén kötődőkre (Csizmadia, 2001).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a hazai radikális jobboldal önálló pillért alkot, akkor annak feltárása hálózatkutatóeszközökkel lehetséges. Mivel az anyaggyűjtés során szerzett tapasztalataink, illetve a legújabb kérdőíves kutatások is azt igazolják, hogy a fenti pillér rendkívül erősen jelen van a virtuális valóságban, így annak vizsgálata közelebb vihet a radikális jobboldal megerősödéséhez köthető jelenség megértéséhez. Azzal a hipotézissel élünk, hogy a Jobbik több mint párt, amelynek célja a szavazatmaximalizálás, illetve a választásokon való minél jobb eredmény elérése. Fontos hangsúlyoznunk, hogy tanulmányunk tárgya nem a Jobbik háttérszervezeteinek felderítésére irányul. Kizárólag a radikális jobboldali ellenkultúra webes megjelenésével foglalkoztunk, és ebből kívánunk levonni következtetéseket. A közvetlen kapcsolatokat tárjuk fel a teljes hálózaton, kutatásunk egydimenziós, azonos típusú szereplőkkel, amely a hivatkozási hálózatot vizsgálja (Angelusz–Tardos, 2009: 33.), ezáltal a nemzetközi szakirodalomban Adamic és Glance 2004-es amerikai blogoszféra-vizsgálatával mutat párhuzamokat (Adamic–Glance, 2004: 4.), azzal a kikötéssel, hogy a tengeren túli megközelítés nem weblapok, hanem politikai blogok hozzászólóinak egymásra hivatkozásait vizsgálta. Nem álltak rendelkezésünkre ilyen nagyteljesítményű szövegbányászati erőforrások, a módszertanban ismertetett kritériumoknak megfelelően, manuálisan készítettük el a kapcsolati hálózatok alapját képező táblázatot. A politikai szubkultúra webes hálójának leképezése kiegészítheti a párt kutatásának szempontjait, azonban azt a hibát nem szeretnénk elkövetni, hogy a Jobbik sikereiben kizárólagos jelentőséget tulajdonítsunk a webes hátországnak. Ez még akkor is így van, ha a már említett amerikai szerzőpáros is megjegyzi, hogy az internetes hátország befolyása túlnő az olvasóin és hatással van a tömegkultúrára is. (Erre jó példa a korábban szinte csak ebben a kulturális térben előforduló kifejezések megjelenése a hagyományos médiában.) Vizsgálódásunk nem kizárólag a szubkultúra szorosan a politikához tartozó elemeire terjed ki (híroldalak, politikusok oldalai), hanem a zenéhez, rendezvényekhez, ruházkodáshoz, különböző szabadidős tevékenység eltöltéséhez kapcsolódó lapokat is vizsgáltunk. Összességében elmondható, hogy a hálózat így is megfelel a politikai hálózat kritériumainak: az alacsony költségvetés, az információforrás és a címzett közötti közvetlen kapcsolat, a címzettek szelektálhatósága, az információáramlás sebessége, az interaktivitás, a decentralizáció, a globális dimen-

zió. Ezek lehetővé tették az elmúlt évtizedben a szubkultúra számára, hogy igen nagy mennyiségű, változatos formájú (írott szöveg, kép, hangfelvétel, videó) információforrást hozzon létre, ezáltal lebontva a korábban a kommunikáció útjában álló földrajzi akadályokat és elkerülje a tömegmédiát. Nem internetpárt a Jobbik, azonban webes hálózata és párt valós networkje rengeteg átfedést mutat egymással. A weblapok kereszthivatkozásai jól mutatják, hogy a párt és politikusainak hivatalos oldalai és a szubkultúra által életre hívott lapok ezer szállal kapcsolódnak egymáshoz. Az intézményesült politikában elért sikerek, illetve a szubkultúra között vannak időszakos ellentétek, ugyanakkor a párt és politikusai rendkívül mélyen beágyazódtak ebbe a kapcsolati rendszerbe, ezért középtávon nem várható, hogy leválnak a hátországot jelentő radikális jobboldali hálózatokról, konfliktusaikat ezen zárt világon belül kell megoldaniuk.

Előfeltevésünk, hogy ezt a webes szubkultúrát nem csupán a párt hozta létre, viszont jól használta ki, hogy az internet robbanásszerű fejlődése összekapcsolta a korábban lényegesen elszigeteltebben működő társadalmi csoportokat. Zenekarok, online üzletek, webshopok, rendezvények, alternatív oktatás, vallásosság, mind-mind részei ennek a világnak, amely tulajdonképpen a bölcsőtől a sírig kíséri, befolyásolja a résztvevők életét, igen erős elkötelezettséget kialakítva ezáltal a potenciális szavazókban. A párt sikereiben meghatározó szerepet játszott ez az ellenkultúra, amely nagymértékben az internet biztosította kapcsolódási lehetőségeknek köszönhette megerősödését: A hazai internetnek a 2000-es években bekövetkező robbanásszerű fejlődése a jobboldali szubkultúra gyors elterjedését vonta maga után. A honlapok tematikája, ideológiája egyre bonyolultabb rétegződést mutat. Korábban elsősorban zenei portálok mellett megszületnek a félhivatalos hírportálok, rádiók, illetve óriási mértékű fejlődés tapasztalható a radikális jobboldalhoz kapcsolható üzleti tevékenység területén is. Megjelennek az életmód-portálok, aminek következtében a mozgalmak egyre inkább kilépnek a virtuális térből és valós cselekvéssé, rendezvényekké transzformálódnak. Ez a közeg elsősorban a fiatalok terepe, az internet-generáció és a Jobbik szavazók életkori sajátosságai a TÁRKI és a DEMOS–Political Capital már idézett kutatásai alapján nem véletlenül mutatnak párhuzamosságot egymással.

MÓDSZERTAN ÉS KATEGORIZÁLÁS

Vizsgálatunkban az ismertebb radikális jobboldali honlapokról kiindulva igyekeztünk feltérképezni az online szubkultúrát. Fontos, hogy nem magát a szervezeti rendszert kívánjuk ábrázolni, hanem annak webes megjelenését, tehát nem „valódi” intézményekkel, hanem weblapokkal dolgozunk. Kiindulási pontnak a jobbik.hu, a barikad.hu, illetve a kuruc.info szolgált, mint a legis-

mertebb, vitán felül a radikális jobboldalhoz tartozó oldalak, majd közel 300 weblapot „derítettünk fel” az oldalak kapcsolatainak vizsgálata nyomán. A lapokat egy táblázatban helyeztük el, minden oldal kapott egy egyedi azonosítót. Végigtekintettük az oldalakat, hogy milyen más weblapokra linkelnek tovább, akár reklámként, akár társoldalként, akár úgynevezett bannerként (felugró reklámként), vagyis mélységében feltérképeztük a radikális jobboldalhoz kapcsolható lapokat. Tematika szerint osztályoztuk őket, négy alapvető kategóriába helyezve el az összezt. A négy kategória természetesen némileg önkényesnek tűnhet, mindazonáltal a kutatás során nemcsak rendkívül nagyszámú, hanem rendkívül sokszínű oldallal találkoztunk, amelyek profilja csak a kifejezetten tematikus oldalak esetén volt tiszta. Több próbálkozás után ez a csoportosítás bizonyult a legalkalmasabbnak arra, hogy tartalmi értelemben is klaszterként kezeljük őket.

Az Internetes weboldalak létrehozásához általában szükséges egy domain bejegyzése (az a cím, ahogy ezek a böngészőből elérhetőek). Azoknál az oldalaknál, ahol elérhető volt az oldalt kiszolgáló domain bejegyzésének dátuma, ezt feljegyeztük, ez meglehetősen pontos megközelítést ad az oldal keletkezéséről.

Az adatbázisunk alapján egy gráfot (hálózatot) készítettünk, amelynek csúcspontjai magukat az oldalakat, a csúcsokat összekötő élek pedig az oldalak közötti - linkelés által megvalósuló - kapcsolatokat reprezentálják. Egy

adott oldal fontosságát aszerint határoztuk meg, hogy hány másik, a hálózatban található oldal linkel rá. Az oldalak fontosságának meghatározásához ezt az alapelvet követik az internetes keresőmotorok is. Azoknál az elemzéseknél, ahol a hálózat összes oldalából egy adott szempont szerint (kategória, oldal keletkezési dátuma) kiválasztottuk a releváns oldalakat, mind kapcsolatok, mind a fontosság meghatározásához csak azokat az éleket vettük figyelembe, amelyek nem mutatnak ki a kiválasztott oldalak köréből. Így értük el, hogy például hírportálok esetében az ábrán az látható, hogy a hírportálok között mennyire fontos egy adott oldal (nem pedig általánosságban).

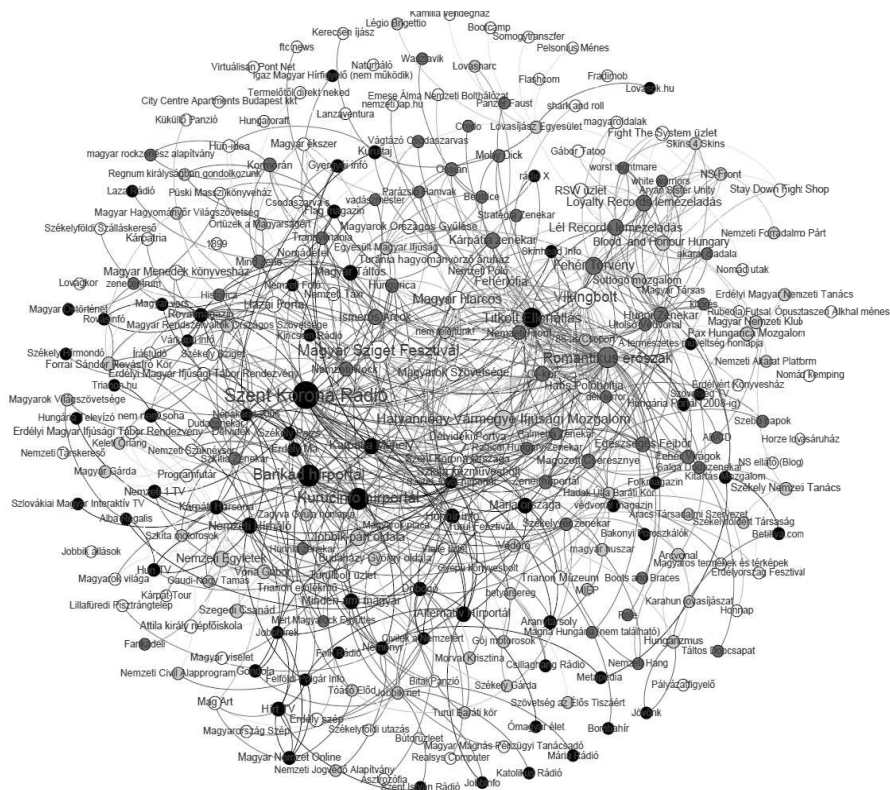
A hálózat megjelenítésénél adott linket (attól függetlenül, hogy oda-vissza, vagy csak egy irányú linkelésről van szó) a csúcsokat összekötő vonalakkal jelöljük, az adott oldal imént vázolt fontosságát annak nagyságával reprezentáljuk, az egyes kategóriákat eltérő színekkel jelöltük. A hálózat időbeli dinamikájának vizsgálatokor kizártuk azokat az oldalakat,

1. ábra. Kategóriák

amelyeknél nem tudunk hozzáférni az IP-cím bejegyzési dátumához. Hálózatok megjelenítésére és elemzésére az egyre elterjedtebb, ingyenes Gephi nevű szoftvert használtuk, amely a hálózatok megjelenítése mellett bonyolultabb összefüggések feltérképezésére is használható.

A HÁLÓZAT EGÉSZÉ ÉS A POLITIKA

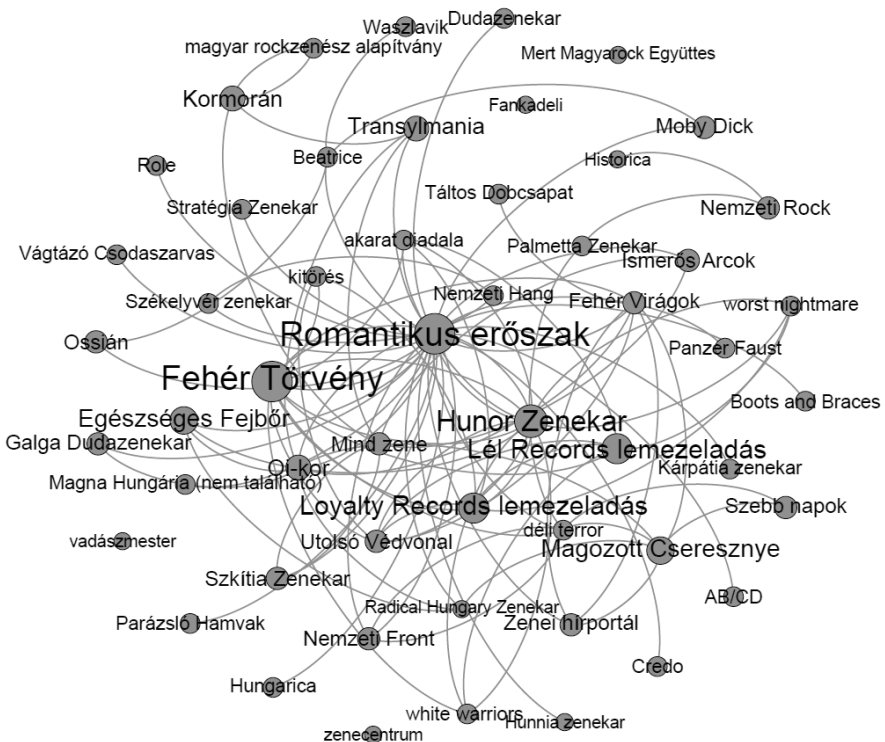
2. ábra. A teljes hálózat

A rendkívül nagyszámú csúcspont és a rengeteg keresztlink miatt a teljes kapcsolati térkép egy óriási webes hálót mutat, a középpontban a legtöbb hivatkozott oldalakkal. Így fest tehát a hazai radikális jobboldal webes háttérháza. A legfeltűnőbb természetesen a kapcsolati háló mérete és sokszínűsége, több száz rendkívül színes tematikájú oldal kapcsolódik közel ezer keresztlinken keresztül egymáshoz. Az ábra középpontjában lévő oldalakra tucatjával linkelnek más lapok, így ott rengeteg él fut a csúcspontok között, amely azt mutatja, hogy nagyon szoros kapcsolat van a virtuális térben az egyes weblapok

mögött álló szervezetek között. Az oldalak valóban lefedik a virtuális valóság minden szeletét, a náci ideológiától az utazások megszervezéséig. A legmegdöbbentőbb jelenség a hálózat zártsága: a weboldalak hálózatban való részvétele, vagy kimaradása nem az alapján történt, hogy a gyűjtőmunka során alkalmassnak találtuk-e őket arra, hogy valamilyen szempont alapján itt van-e a helyük. Egész egyszerűen, ha egy weboldal hivatkozott rá, akkor bekerült a hálózatba. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezzel leképeztük volna valóban a teljes networköt, hiszen nem egy önálló technológiát használó rendszerről van szó, hanem a végtelen számú internetes weboldal egy részéről, amely kifelé is rendelkezik kapcsolatokkal. Másrészt a weboldalak kapcsolati hálójának erejét a választópolgárra való befolyása adja. Ugyan több már citált survey-kutatás foglalkozik a Jobbik táborának internethasználatával, az úgynevezett user-profil vizsgálatok nem történtek meg. Tehát azzal kapcsolatban nem rendelkezünk konkrét információval, hogy milyen más lapokat látogatnak a hálózat használói, csupán következtetni tudunk szokásaikra.

Az általunk felrajzolt hálózat fent említett korlátai ellenére egy viszonylag zárt egységet alkot. Már a táblázat elkészítésénél is feltűnt, hogy milyen könnyű meghúzni a hálózat határait, hiszen túlnyomó többségükben csak és kizárólag egymásra linkelnek, csupán a hálózat szélén lévő csúcspontoktól tudunk volna éleket húzni a „külvilág” felé. A hálózat középpontjában álló legnagyobb oldalak egytől egyik szorosan kapcsolódnak a Jobbikhoz a virtuális téren kívül is: a Barikád Hírportál, a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom, a Kurucinfo, a Magyar Sziget fesztivál és a Szent Korona Rádió meghatározó szerepét nehéz lenne ezek alapján kétségbe vonnunk. Ezek közül csak a Kurucinfo és a Barikád esik a hírportálok kategóriájába, utóbbi gyakorlatilag a párt hivatalos lapjának számít, míg előbbi a hazai szélsőjobboldal meghatározó, az illegalitás szélén mozgó site-ja. A HVIM 2001-ben alakult, története sok párhuzamosságot mutat a Jobbikkal, ám míg utóbbi eleinte elsősorban mérsékelt hangnemet megütve a jobboldali érzelmű egyetemi fiatalokat kívánta összefogni, addig a HVIM radikálisabb kommunikációja a korábbi nemzeti szervezetek tevékenységét fogja át, némileg erőteljesebb üzenetekkel. A szervezet maga is a trianoni Magyarországra utal, azzal együtt, hogy maga a név anakronizmus, hiszen soha nem volt ennyi törvényhatóság hazánk területén. A két szervezet 2009-ben szövetségi megállapodást írt alá egymással, a vármegyések elnöke Zagyva György Gyula a Jobbik színeiben politizál a parlamentben. A Szent Korona Rádió egy egész nap sugárzó internetes „nemzeti radikális” rádió. Célja a magyar kultúra népszerűsítése, elsősorban magyar népdalok, magyar költők verseinek, novelláinak, írásainak segítségével. A rádió együttműködik a Magyar Jelen című újsággal, sokszor a rádió cikkei is helyet kapnak a lapban (forrás: Wikipedia). A Szent Korona Rádión hallható előadók fesztiválja az évente Kismaros-Verőcén megrendezett Magyar Sziget, amely össznemzeti ifjúsági találkozó, 2001 óta rendezik meg és az „eredeti” Hajógyá-

ri Sziget nemzeti „ellentéppárjának” tekinthető. Tíz éves történetét számos botrány kísérte, volt, hogy egy zenekar színesbőrű tagja nem léphetett színpadra a rasszista megnyilvánulások miatt, volt, hogy a már említett Zagyva fenyegetett meg újságírókat. A rendező a HVIM, alapítója az a Toroczka László, aki korábban a mozgalom vezetője volt, illetve hosszú előzetes letartóztatásával a hazai radikális jobboldal kultikus figurájává emelkedett. Kiemelt szerepet kap még néhány kereskedelmi lap (Vikingbolt, Magyar Harcos, Turulbolt), amelyek az úgynevezett „identitásipar” legnagyobb webes áruházai, óriási választékkal. Jól láthatjuk tehát, hogy a szubkultúra meghatározó netes oldalai személyi átfedések és hivatalos megállapodások révén is nagyon szorosan kapcsolódnak a Jobbikhoz. A periférián elhelyezkedő honlapokat vizsgálva visszautalhatunk a gyenge kötések elméletére, amely szerint a hálózathoz kevésbé kötődők megszólítása kulcskérdés a sikeres cselekvés szempontjából. Ennek megfelelően számos a hálózathoz, illetve az egész radikális jobboldalhoz szervezetileg és tartalmilag is csak lazán köthető oldal is kapcsolódik a hálózathoz.

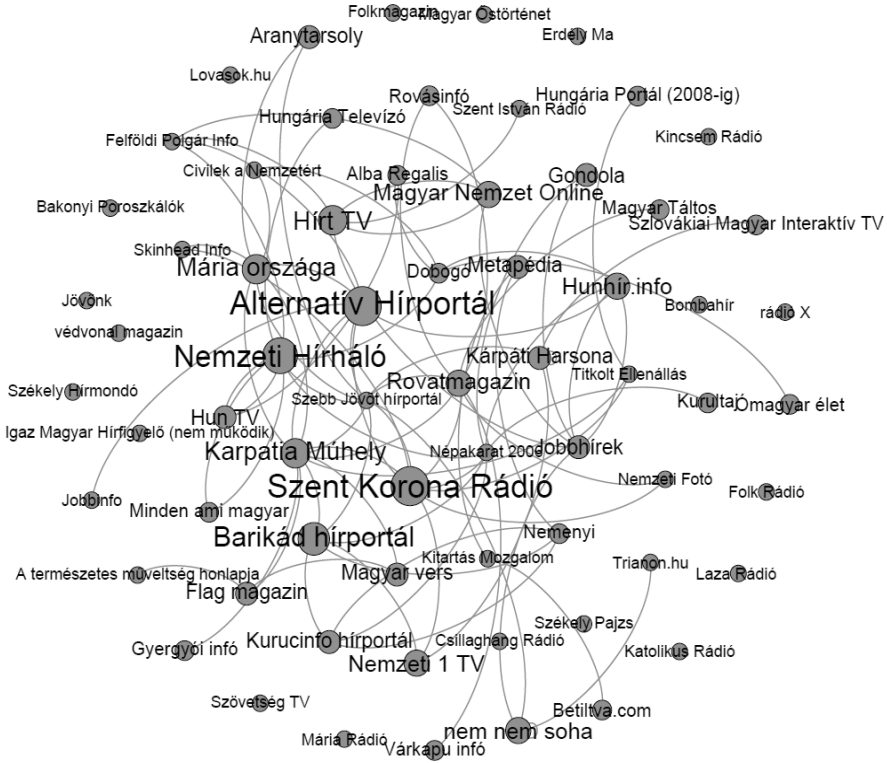
3. ábra. Nemzeti rock

NEMZETI ROCK, MINT IDENTITÁSKÉPZŐ

Bármilyen meglepő, a számadatokat tekintve a radikális szubkultúrához tartozó weboldalak legnagyobb része a zenéhez köthető, több van belőle, mint híroldalból és online üzletből, ezek alapján kijelenthető, hogy a fiatal jobboldali internethasználók egyik legfontosabb identitásképzője a zene. Ugyanakkor az egymásra linkelésnek természetesen itt is megvan a torzító hatása, hiszen, ha egy kevésbé neves zenekar rajongótábort szeretne maga köré gyűjteni, akkor a weben keresztül próbál meg ismertséget szerezni. Ha összevetjük ábránkat a Magyar Sziget fellépőivel, akkor azt látjuk, hogy szinte teljesen azonos a két halmaz, viszont a főhelyeken zenélő zenekarok nem feltétlenül jelennek meg minden esetben központi helyen a kapcsolati hálóban. Érdekes tehát itt is hangsúlyozni, hogy nem a Jobbikot körülölelő szubkultúráról, csupán annak webes leképeződéséről tudunk kapcsolati ábránkról információkat szerezni. Feltűnő a zenei stílus változatossága, a legtöbbször rockzene, de találunk népi hangszereken játszó együtteseket, dalosokat, sőt FankaDeli személyében, még nemzeti rapzenét is. Ugyanez mondható el a zenekarok ideológiájáról: a „klasszikus” skinhead zenekarok (Vádló Bitófák, Magozott Cseresznye, Fehér Törvény), a nemzeti radikális ideológiát felvállaló bandák (Kárpátia, Romantikus erőszak), korábban a mainstreamben is sikeres együttesek (Moby Dick, Beatrice), vagy éppen az underground szcénába sorolt Vágtázó Csodaszarvas.

HÍROLDALAK ÉS TARTALOMSZOLGÁLTATÁS – A VALÓSÁG ÉRTELMEZÉSE

A második legnagyobb kiterjedésű részhalmazt a média világa alkotja, ide soroljuk a híroldalakat, webes rádiókat, ide helyeztük el a hosszabb írásokkal jelentkező ideológiai, vagy történelmi témájú lapokat is. Ez a szegmens is rendkívül sok oldalt tartalmaz, ami teljesen érthető, hiszen ki kell szolgálni a bővülő szubkultúra információigényét. A két legfontosabb oldal a kuruc.info, illetve a barikad.hu, ezek folyamatos frissítéssel működnek, nap mint nap. A Barikád amely egyszerre weboldal és hetenként nyomtatásban megjelenő magazin – különösen a Jobbik parlamenti jelenléte óta – némileg finomított a hangnemén, nincsenek benne nyíltan rasszista, vagy antiszemita tartalmak. Ezeknek a lapoknak a szerepe kiemelt fontosságú, hiszen többnyire egymástól veszik át a híreket, posztokat, írásokat. Megjelenik a mainstream média is: a Magyar Nemzet, illetve a Hír TV oldalait is ide soroltuk, holott valójában ők nem tartoznak a szubkultúrához. Sokkal inkább arról van szó, hogy a web nyitottsága, a kapcsolati háló diffúz jellege miatt a már emlegetett zártság sohasem lehet teljes. Egyrészt mindig rászorul külső információforrásra, másrészt nagyon gyakran olyan elemek is bekerülhetnek egy-egy hálózatba hivatkozásként, amelyekre éppen különbözőségük miatt hivatkoznak.

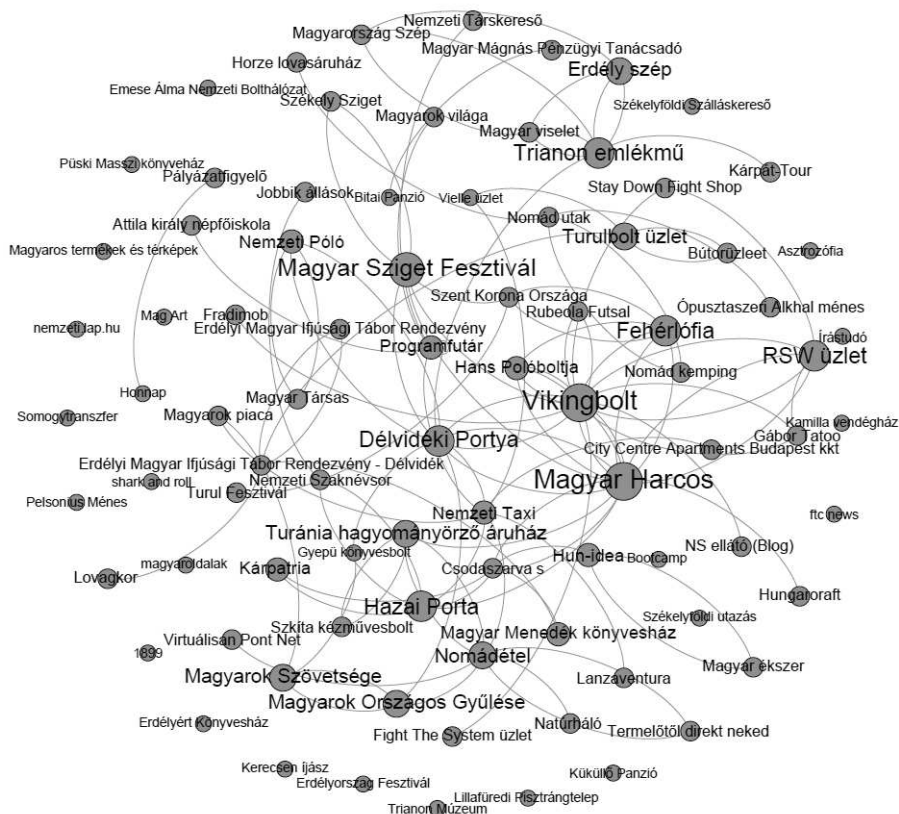

4. ábra. Híroldalak

A párt számára mindenestre óriási informális tőkét jelent ez a hírhálózat, talán itt azonosítható legtisztábban a webes hálózat, mint erőforrás szerepe, hiszen gyakorlatilag ingyen képes világméretű eljuttatni a párt szavazóihoz, illetve formálni véleményüket ezen keresztül. A nyomtatott lapokban, vagy az országos televíziókban, rádiókban ennyi felület töredékét sem tudták volna biztosítani, az internet segítségével azonban olyan fórumot teremtettek, ahol a hírek, kommentárok, esszék gyakorlatilag korlátlan mennyiségben állnak az olvasók rendelkezésére, ráadásul ezeknek a felületeknek a száma egyfajta hitelességet is ad a rajtuk megjelenő tartalomnak. A technikai lehetőségek nyomán a sáv-szélesség bővülése először az online rádiók, majd az online tévé, illetve videó csatornák megszületését is lehetővé tette, ezáltal jóval fogyaszthatóbb formába sikerült önteni a híreket a mozgóképhez szokott fiatal generációk számára.

Mindemellett ezek az oldalak egy alternatív történelem- és irodalomszemlélet letéteményesei is, előbbi kiemelt témája a magyar őstörténet, a Trianon-problematika, a második világháború, a szélsőjobb oldali ideológiák, illetve a kommunizmus terrorja.

SZOLGÁLTATÓ SZEKTOR – AZ IDENTITÁSPARTÓL A KULTÚRÁIG

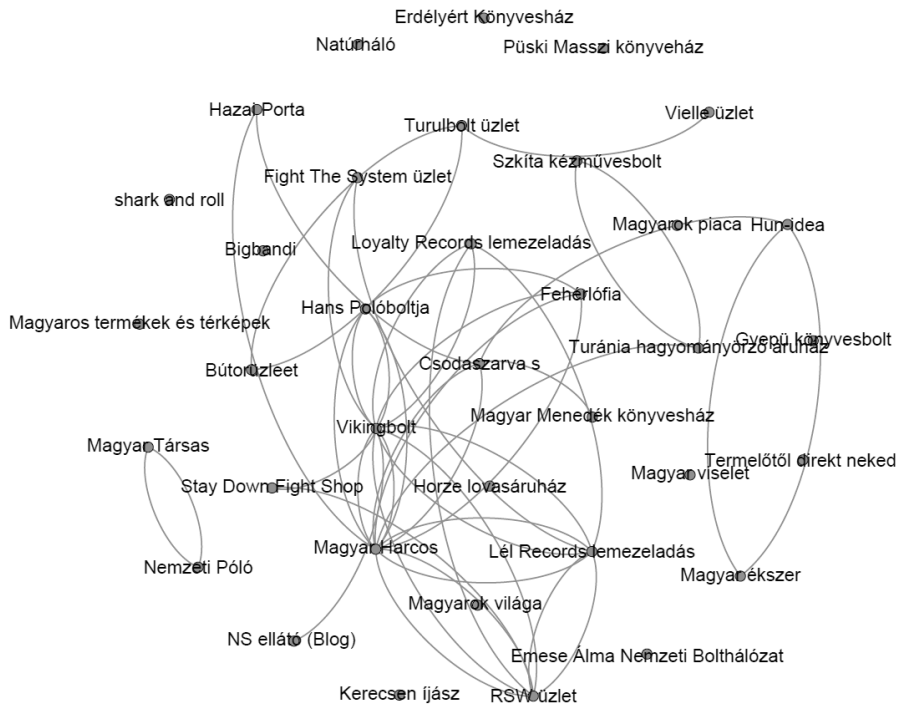

5. ábra. Szolgáltató szektor

A weblapok kategorizálásánál a legkevésbé egyértelmű csoport a szolgáltató oldal volt, ide soroltunk be minden olyan oldalt, amely nem elsősorban a tájékoztatást, vagy a politikai identitásképzést szolgálja, illetve nem kapcsolódik szorosan a rockzenéhez sem. Ebben a kategóriában külön kezeljük az online üzleteket, ugyanis ezek tanulmányozása során meglepő összefüggést fedezhetünk fel.

Első látásra furcsa, hogy mennyire kevés él köti össze ezeket a csúcspontokat, ennek magyarázata minden bizonnyal az, hogy náluk a piaci verseny felülírja az ideológiai egyetértést. Ezek az oldalak ugyanis riválisok, legfeljebb akkor ajánlják a másikat, ha nem ugyanabban a portfólióban utaznak (például egy bútor és egy pólóbolt esetén), a háló közepén lévő Vikingbolt és Magyar Harcos üzlet jórészt modern kivitelű termékeket árul, tulajdonképpen megtermelve a nyugati divatos márkák hazai másolatát. (A Lonsdale márka magyar reinkarnációja a Warrior, amely szinte ugyanazt betűtípust használja, ugyan-

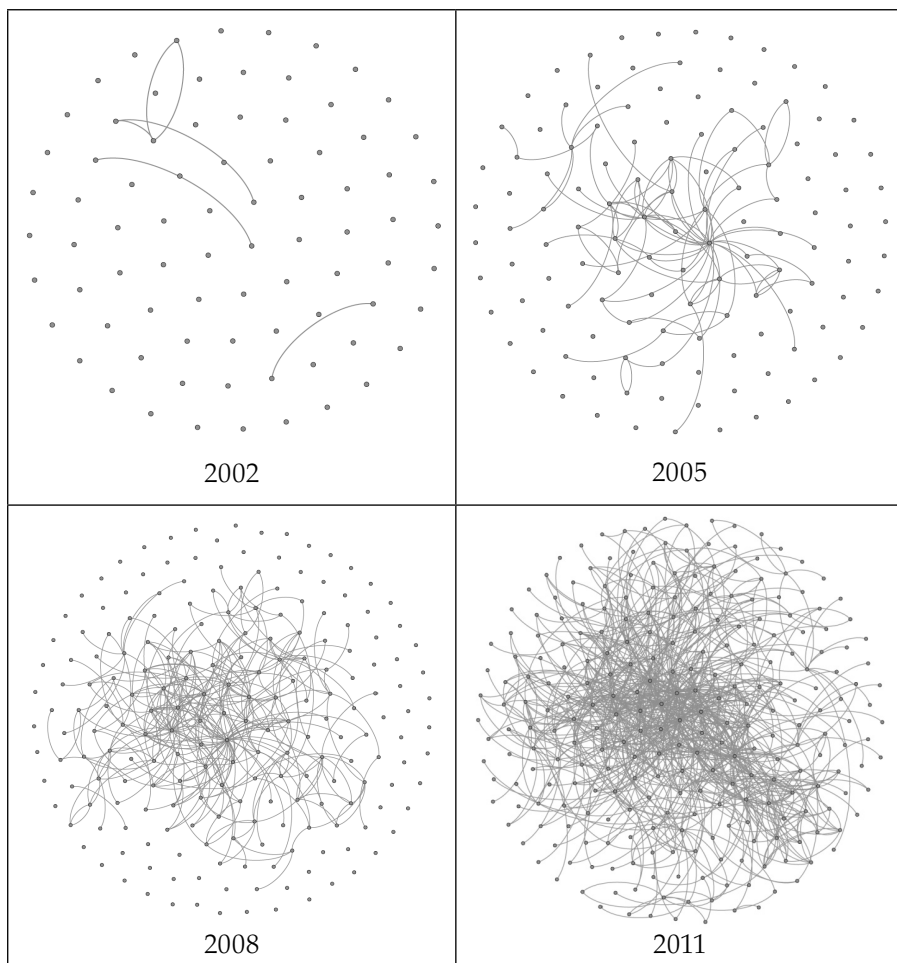
akkor szívesen alkalmaz magyaros motívumokat.) A radikális jobboldal szubkultúrájában rendkívül nagy divatja van a kézműves termékeknek, ez az ékszerektől, a használati tárgyakon át (a legtipikusabb a nagyszentmiklósi kincs avar motívumait követő, övtáskaként hordható tarsolylemez) az archaizáló fegyverekig a legkülönbözőbb termékeket forgalmazza. A kézműves termékek és a ruházati cikkek mellett lehetőségünk van arra, hogy az élelmiszert is ilyen módon szerezzük be, például az Emese álma bolthálózaton keresztül, ezek az üzletek az ideológia szempontjából kevésbé elkötelezettek, jól kivehetően a kevés kapcsolatuk miatt a hálózat szélére sodródtak.

6. ábra. Online üzletek

Amennyiben a szolgáltatás szektor többi oldaláról kellene valamilyen összefoglalót írunk, akkor a sokszínűség talán a legjellemzőbb, ugyanakkor talán ebben a szegmensben a legkevésbé zárt a szubkultúra, hiszen ez az a szegmens, amely az általunk felállított négy kategória közül a leginkább politikamentes. Persze az oldalak többségét itt is áthatja a jobboldali radikalizmus (Nemzeti Társkereső, Nemzeti Taxi), azonban sok esetben a lapok mögött álló cégek piaci profilja a meghatározóbb elem.

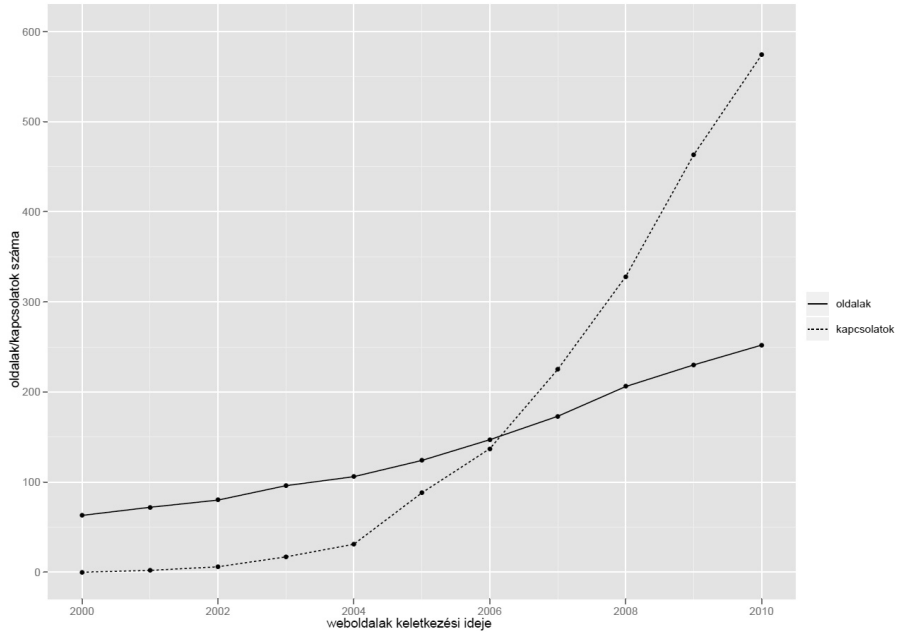
A KAPCSOLATI HÁLÓ IDŐBELI DINAMIKÁJA

7. ábra. A hálózat fejlődése

A kutatás során igyekeztünk arra törekedni, hogy ne csak pillanatképet nyerjünk a hálózat aktuális állapotáról, hanem fel tudjuk vázolni annak időbeli dinamikáját is. Ehhez azt a módszert választottuk, hogy évről évre megvizsgáltuk, hogyan változott a weblapok, illetve a köztük lévő kapcsolatok száma. Természetesen itt csak azokat a lapokat vehettük figyelembe, amelyek magyar IP-címre vannak bejegyezve, így nyilvános a bejegyzés dátuma is, amelyek nem elégítik ki ezeket a feltételeket (és kapcsolataik sem), azok az ábráink számára sajnos elvesztek. Ezzel a módszerrel bár csak hozzávetőleges képet kaphatunk arról, hogy az adott évben hogy nézhetett ki a hálózat, az

eredmény azonban még így is hihetetlenül látványos, akár magukat a weblapokat, akár a köztük lévő kapcsolatok számának alakulását vizsgáljuk. Az előbbi viszonylag kiegyensúlyozottan növekszik a bázisévnek tekintett 2000 óta, utóbbi esetében 2006 óta döbbenetes a növekedés.

8. ábra. Kapcsolatok növekedése

Ez tökéletesen egybeesik a Jobbik, mint párt megerősödésével, azonban valószínűleg sokkal többről van szó, mint egy tudatos webes médiakampányról. Aligha tévedünk nagyot, ha az őszi beszédet követő tünteteshullám és a radikális jobboldal megerősödésének webes tükrét látjuk az előttünk lévő ábrákon. A valódi térben történő találkozások szocializációs hatásaként az addig többé-kevésbé elszigetelten működő csoportok az internet virtuális valóságában is elkezdtek keresni egymás társaságát a keresztlinkeléseken keresztül. Az ábrák alapján egy organikus fejlődést láthatunk, amely a közéletben valóságos láncreakcióként következett be.

A hálózat robbanásszerű fejlődése valószínűleg sokkal inkább egy öngerjesztő folyamat, semmint egy tudatos politikai kommunikáció eredménye. A társadalmi valóságban már régóta létező csoportok felfedezik maguknak az internetet, weblapokat készítenek, majd egy közös élmény hatására elkezdik a virtuális valóságban is keresni egymás társaságát. A folyamatot nem a Jobbik váltotta ki, ugyanakkor politikusai tudatosan, vagy ösztönösen remekül használták ki a létrejövő kapcsolatok erejét.

ÖSSZEZÉS

Dolgozatunkban a Jobbik, mint pártpolitikai jelenség magyarázatának a hálózatalméleti megközelítését kíséreltük meg, egy olyan, teljesen új területet bevonva a vizsgálódásunkba, mint az internet világa. Kutatásunk során számos fontos összefüggést tártunk fel, szem előtt tartva azonban, hogy korlátozott tudáshoz jutunk, hiszen a weboldalak világa nem feltétlenül egyezik minden esetben a valós társadalmi folyamatokkal, ugyanakkor feltételezve azt, hogy mégis egyfajta tükrökre annak. Fontos szempontként fogalmaztuk meg, hogy a technológia átalakítja a politikát, a valódi hálózatok mellett megjelennek a politika mögött álló webes hálózatok, amelyek számos esetben versenyelőnyt jelentenek az adott pártnak riválisaival szemben. Ezt azonban nem egy központi akarat képes kreálni, csak a társadalomban valóban létező csoportok, igények kerülnek bele az internet virtuális valóságába, a köztük létrejövő kapcsolatok csak ilyen módon alakulhatnak ki.

A Jobbik az első olyan párt a magyar politikatörténetben, amely valóban hatékonyan használta ki a webes hálózatokból származó előnyöket. Azonban ezzel kapcsolatban két kitévőt hangsúlyoznunk kell. Először is: ez nem jelenti azt, hogy a többi magyar politikai erő nem rendelkezik hálózatokkal; a formális és informális szereplők és a köztük lévő kapcsolatok, illetve kommunikáció feltárása a modern nyugati politikatudomány egyik legfontosabb kutatási területe (Koger–Masket–Noel, 2009). Másodszor: a Jobbik webes jelenléte rendkívül kiterjedt, ugyanakkor nem egyenlő az általunk vizsgált hálózattal, amelynek sokszínűsége, rétegzettsége jóval túlmutat a pártpolitika keretein. Annak, hogy a párt mégis ilyen erősen beágyazottan van jelen ebben a világban, alapvetően két oka van: egyik, hogy a kevés anyagi erőforrással és radikális üzenetekkel jelentkező politikai mozgalomnak szüksége volt egy alternatív megjelenési felületre. Ez az igény találkozott a már valamilyen formában akkor is létező szubkulturális csoportok politikai meggyőződésével. A másik ok, hogy a pilléresedett magyar társadalom sajátosan reagált a hazai internet robbanásszerű fejlődésére. Nem az következett be, hogy a mindenki számára elérhető nagy mennyiségű információhalmaz nyitottabbá tette a közéleti kommunikációt. Pont fordítva: kifelé rendkívül zárt, ugyanakkor befelé rengeteg kapcsolattal rendelkező és tartalmi szempontból sokszínű kisvilág jött létre a radikális jobboldalon. A közelmúlt kérdőíves kutatásai is – amelyet a párt Facebookos rajongói körében végeztek (Bartlett–Krékó Péter–Benfield, 2012: 17) – azt igazolták, hogy ebben a körben, az egymásba vetett bizalom szintje erősebb az átlagosnál, ugyanakkor a külső környezet (társadalmi, politikai szervezetek, pártok, rendőrség) irányában a bizalmi szint igen alacsony. A Jobbik hálózatairól, annak minőségéről, potenciáljáról rengeteg információt szerezhetünk a netes hálózatok felderítésével. Képet kaphatunk arról, ahogyan a webes hálózatosodás nem elősegítője, hanem éppen gátjává válik a társadalmi

szubkultúrák közeledésének, hiszen a teljességre törekszik, lefedve az élet minden területét a szabadidő tevékenységektől kezdve az öltözködésen át a politizálásig. Nem csupán pártpolitikai kérdésről van tehát szó, a Jobbik nagyon fontos szereplője ennek a történetnek, de nem kizárólagos szervezője. A párt számára rendkívül erős elkötelezettséggel bíró szavazóbázist jelent ez a sokszínű virtuális tér, hiszen nagyon erős hatással van a résztvevők szemléletére. Sajátos, újszerű kampánytechnikákat tesz lehetővé a számára, hiszen a rockzene, a szabadidős egyesületek, stb. olyan rétegeket is meg tudnak szólítani, akik korábban elzárkóztak a politikától. Éppen ez az ilyen típusú hálózatoknak a legnagyobb ereje, hiszen rengeteg politikamentes site van benne, amelyek rendszeres látogatása révén néhány kattintással már direkt politikai oldalakon találjuk magunkat.

Konfliktusok valóban léteznek a parlamentbe bekerült párt és hátországa között, különösen, hogy a parlamenti frakció által előbbi folyamatosan professzionalizálódik, elveszítve a mozgalmi jellegét. Azonban a Jobbik ezer szállal kötődik a szubkultúrához, az időnkénti konfliktusok ellenére valójában életető közegét veszítené el egy esetleges szakítással. A jövőre nézve érdekes kérdés, hogy a 2011-ben létrejövő, önmagukat rendszerellenesként meghatározó balliberális szubkultúrák képesek lesznek-e ehhez hasonló utat bejárni, amely egyfelől garanciát jelenthet a sikerre, másrészt tovább erősítheti a nemzeti szintű kohézióval szemben a sajátos alrendszer irányába történő elköteleződést, illetve a hazai társadalom oszloposodását.

Az informatikai módszertan kidolgozásáért és az ábrák megjelenítésért hálás köszönet jár a PREZI csapatának. A tanulmányhoz kapcsolódó ábrák interaktív formában megtekinthetők:

<http://www.meglatod.hu/2011/11/28/a-jobbik-webes-univerzuma>

IRODALOM

- Ackland, Robert–Shorish, Jamsheed (2007): *Network Formation in the Political Blogosphere: An Application of Agent Based Simulation and e-Research Tools*. Institute for Advanced Studies, Vienna.
- Adamic, Lada–Glance, Natalie (2005): *The Political Blogosphere and the 2004 U.S. Election: Divided They Blog*. <http://www.blogpulse.com/papers/2005/AdamicGlanceBlogWWW.pdf>
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 2009/2. szám, 29–57.
- Bartlett, Jamie–Krékó Péter–Benfield, Jack–Győri Gábor (2012): *Populism in Europe: HUNGARY*. First published in 2012 Demos.
- Christakis, Nicholas A.–Fowler, James H. (2010): *A kapcsolatok hálójában*. Typotex, Budapest.

- Clarck, Alastair–Copus, Colin–Reynaert, Herwig–Steyvers, Kristof (2008): *Minor Party and Independent Politics beyond the Mainstream: Fluctuating Fortunes but a Permanent Presence*. Published by Oxfords University Press on behalf of the hansard Society for Parliamentary Government. <http://pa.oxfordjournals.org/content/62/1/4.full>
- Cofée, Hilde (2005): The adaptation of extreme right's parties discourse: the case of Vlaam's Blok. In: *Ethical Perspectives – Journal of European Ethics Network*, 12.2. 2005. 205–230.
- Csermely Péter (2006): *A rejtett hálózatok ereje*. Vince Kiadó, Budapest.
- Csizmadia Ervin (2001): *Pártok és politikai hálózatok*. Társadalomtudományi Szemle, III. évfolyam, 3. szám. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00008/csizmadia.htm>
- Csizmadia Ervin (2003): *A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Századvég Kiadó, 2003.
- Dr. Próbáld Ákos – KSH felelős szerkesztő (2010): *Infokommunikációs (IKT-) eszközök és használatuk a háztartásokban, 2009* – Központi Statisztikai Hivatal, 2010 október.)
- Enyedi Zsolt (1993): Pillér és szubkultúra – A politikai kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 1993/4. szám, 21–50.
- Gimes Gergely–Juhász Attila–Kiss Kálmán–Krékó Péter (2009): *Látélet 2009 – kutatási összefoglaló a hazai szélsőjobboldal megerősödésének okairól*. Készült a Magyar Antirasszista alapítvány megbízásából.
- Grajczár István–Tóth András (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In: Enyedi Zsolt, Szabó Andrea, Tardos Róbert szerk.: *Új képlet. Választások Magyarországon 2010*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 57–92. <http://www.valasztaskutatas.hu/kiadvanyok/uj-keplet/grajczar-istvan-2013-toth-andras-valsag-radikalizalodas-es-az-ujjaszuletes-igerete-a-jobbik-utja-a-parlamentbe>, http://hu.wikipedia.org/wiki/Szent_Korona_R%C3%A1di%C3%B3
- Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom honlapja <http://hvoim.hu/>
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. – *Politikatudományi Szemle*, XIX. évf. 1. szám, 31–63. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_1szam/2010_1_karacsony.pdf
- Koger, Gregory–Masket, Seth–Hans Noel (2009): *Partisan Webs: Information Exchange and Party Networks*. Cambridge University Press.
- Krekó Péter–Juhász Attila–Molnár Csaba (2009): *A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon: Magyarország Politikai Évkönyve* – 22. évf., 1. szám, 57–60
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy*. New Haven and London, Yale University Press.
- Lijphart, Arendt (1968): *Politics of Accomodation*. University of California Press Ltd., London England, Copyright 1968. by The Regents of the University of California – Second edition 1975. http://books.google.com/books?id=KAVN11ywO1EC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summ ary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Melyik korosztály kire szavazott? [hvg.hu](http://hvg.hu/itthon/20100425_valasztoi_demografia), 2010. 04. 25. – http://hvg.hu/itthon/20100425_valasztoi_demografia
- Mikecz Dániel (2010): Az ellenállás kultúrája. In: *Politikatudományi szemle*, 2010/2. szám. 111–126.
- Mudde, Cas (1999): Single issue parties thesys, extreme right parties and the immigration. *West European Politics*, 22.3 (1999): 182–197.

- Mudde, Cas (2005): *Racist extremism in Central and Eastern Europe* – Rotledge – Taylor & Francis, London.
- Sarah L. DeLange: *A new winning formula? The Programmatic Appeal of the Radical Right* - <http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?LAN=E&TABLE=EP&ID=914>
- Pelle János (2010): *A Jobbik generáció* – In: Hírszerző: 2010. 04. 13. http://hirszerzo.hu/velemeny/2010/4/13/146948_a_jobbikgeneracio
- Sune Qutrop Jensen (2006): *Rethinking the subcultural capital*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi. www.sagepublications.com Vol. 14. (3): 257–276.
- Szabó Gabriella–Mihályffy Zsuzsanna: Politikai kommunikáció az interneten. *Politikatudományi Szemle*, XVIII/2. szám, 81–102.
- Vedel, Thierry (2003): *Political Communication in the Age of Internet*. In: Philippe J. Maarek–Gadi Wolfsfeld: *Political Communication in a New Era. A Cross-national Perspective*. London, Routledge, 41–59.

AZ ÖKOLÓGIA MINT POLITIKAI FILOZÓFIA

Lányi András

(egyetemi docens, ELTE Társadalomtudományi Kar)

Összefoglaló

A politikai filozófiában ökológián olyan, lényegében komunitárius törekvések összefüggő rendszerét értjük, amelyek többnyire észlelhetetlenek maradnak a politikai tér hagyományos, trianguláris (konzervatív, liberális, szocialista) elrendezése mellett. Álláspontunk alátámasztására egy olyan mátrixot hozunk létre, amelynek egyik tengelyén az egyén vagy a közösség elsődlegességének kérdésére adott válasz szerint, másik tengelyén az állami típusú intézményekhez való viszonyuk szerint helyezzük el a különféle irányzatokat. Ez az elrendezés szerintünk áttekinthetőbbé teszi az egyes irányzatok közötti különbségeket és kölcsönhatásokat, és segítségünkre lesz, amikor megpróbáljuk kijelölni az ökológiai politika helyét más irányzatokhoz képest. A tanulmány bemutatja az ökológiai alapelveknek megfelelő politika fő vonásait, jelezve, hogy ezek miért és mennyiben különböznek a bevett megoldásoktól.

Kulcsszavak: politikai ökológia ■ közösségelvű ■ tipológia

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy az ökológiai világnézet politikaelméleti következményei önálló rendszert alkotnak. Ennek bizonyításához új szempontú tipológiát alkalmazok, amelynek keretei között azonosítani próbálom egy következetesen „ökológiai” politika megkülönböztető vonásait más kortárs irányzatokhoz képest.

A modernitás a politikai filozófiában is új magyarázó elvek bevezetésével járt. A jó kormányzatról, a társadalmi együttélés rendjéről értekező szerzők többsége egy hosszú korszakon át „az emberi jelenséget” is az újkori természettudományokban sokáig egyeduralkodó karteziánus-newtoni világkép ontológiai és ismeretelméleti előfeltevései szerint magyarázta, és minden egyéb megközelítést irracionálisnak minősített:

1. Az egyént tekintették a társadalmi vizsgálódások magától értetődő kiindulópontjának és elemi egységének. Így vagy úgy az egyénektől nyert felhatalmazásból és/vagy az egyéneknek tulajdonított természetes törekvésekből vezették le a politikai intézmények létjogosultságát. A történelmi örökség és a természet „vak” erői mint az egyéniség zavartalan kibontakozásának leküzdendő akadályai jöttek számításba. Felszabadítása e kötöttségek alól, az emancipáció lett a legfőbb politikai cél, ennek eszköze pedig a tisztán racionális uralom. (Mindaddig legalábbis, amíg az utóbbi elnyomó jellegét illető súlyos aggályok föl nem merültek a legkülönbözőbb oldalokról.)

2. A társadalom kutatóitól megkövetelték a tényállásokat, illetve az értékítéleteket tartalmazó kijelentések világos megkülönböztetését. A vélekedők többsége hajlott arra, hogy racionálisan kezelhetőnek, „azaz” valóságosnak csak az előbbieket ismerje el. „Tapasztalati” tényekről beszéltek, miután a tényeket elvonatkoztatták a tapasztalatszerzés aktusától és az értelemtulajdonítás történetétől.¹

3. A varázstalanított kor gyermekei egymásra, sőt, önmagukra is mint a kézzelfogható és megszámlálható dolgok egyikére kezdtek gondolni, miután az új módszertan előnyben részesítette a kiszámítható mennyiségi összefüggéseken nyugvó okoskodást az összemérhetetlen minőségi különbségekkel szemben.² A teljesítmények és egyéni „jók” összemérhetőségét feltételezték a társadalmi igazságosság modern elméletei is.

4. Végül haladásnak nevezték a tudományos/technológiai ellenőrzés minél teljesebb kiterjesztését a természet és a társadalom folyamataira, és ezt az egyéni jólét növekedésével hozták összefüggésbe (a mindenkori empirikus cáfolatot pedig hol a jólét fogalmának, hol a jólétre érdemesek körének önkényes meghatározásával semlegesítették).

Ha a kormányzás jóságáért a tudomány kezeskedik, és a haladás nem egyéb, mint közeledés a dolgok egyetemesen ésszerű rendjéhez, akkor nyilvánvaló, hogy a tudományra kitüntetett szerep hárul a haladás szolgálatában, a sötétség erőinek leküzdésében. A tudományos kritika az ész ítélőszéke elé állítja a fennállót, és kijelöli meghaladásának útját. A kritika azonban, ha következetes akart maradni tulajdon elveihez, a saját pozícióját se kímélhette. A tudományos tudás, azaz a kritika kritikájává kellett lennie, mely a felvilágosodás programjának alappilléreit is kikezdte: az észigazságok univerzalitását, a racionális uralom legitimitását, a tudományos haladás narratíváját, a pozitivistá antropológia módszertani individualizmusát. Azonban a végső megalapozás lehetlenségére vagy feleslegességére, esetleg annak elfogadhatatlan politikai következményeire, a tudáshatalomban kiteljesedő elidegenedésre hivatkozó posztmarxista, majd posztmodern kritika mégsem került ellentmondásba a modernitás alapvető intencióival, legfeljebb annak stílusát változtatta meg. Radikalizálta a kritikai gondolkodás relativista és pluralista tendenciáit, és a haladás–hit magabiztos univerzalizmusát a fenntarthatóságba vetett kétséges és időleges reményekkel cserélte fel.

Más uton jártak, akik eleve kétségbe vonták a modern alapértékek érvényességét, és ezért nem az alapokban rejlő ellentmondások feltárásától remélték a továbblépést egy még modernebb és még dinamikusabb modernitás felé, hanem – részben vagy teljes egészében – más elvekre hivatkoztak. A hagyomány meghatározó szerepét hangsúlyozták, premodern (antik és/vagy keresztény) elvek érvényessége mellett érveltek, rámutattak a kartéziánus világlkép

ingatag alapjaira, esetleg egy eredetibb megalapozás igényével léptek fel. Ezek a gondolatkísérletek olyan egymástól gyökeresen különböző indíttatású szerzők részéről, mint Edmund Burke, Leo Strauss vagy Martin Heidegger, végigkísérték a modernitás korszakát. Közös vonásuk mindenesetre a megőrzés, a modern előtti tradíciók megújításának igénye. Más és más értelemben, de konzervatívnak nevezhetők.

A racionális intézmények globális elterjedése a huszadik század végére újabb hatalmas változásokat értelt meg. A hálózatokban, technikákban és formalizált viszonylatokban (pl. jog, piac, informatika) tetet öltő „tudáshatalom” működése mindinkább ellenőrizhetlenné és nyomasztóvá vált. A természeti rendszerek megújuló képességüket messze meghaladó igénybevétele megbontotta a földi élővilág dinamikus egyensúlyát, s a fajok és élőhelyek pusztulásával, a klimatikus viszonyok változásával földtörténeti léptékű katasztrófát idézett elő, ami javában tart és a közeli jövőben a legsúlyosabb következményekkel fenyeget. Az emberiség egy jelentős része már ma is korábban példátlan ínséget szenved, miközben esztelen pazarlás folyik a fogyatkozó erőforrásokkal. Ez utóbbiak túrhetően méltányos (vagy tartósan kikényszeríthető) elosztását és az egyéni teljesítmények megfelelő ösztönzését az uralkodó politikai-gazdasági rendszer, úgy tűnik, nem képes többé biztosítani, tehát instabillá válik, és válságai folyamatosan súlyosbodnak. Időközben a pusztító technológiák hihetetlen tömege halmozódott fel, és ez a tény a nemzetek, földrészek és társadalmi csoportok közötti konfliktusok erőszakos megoldására csábít. Ha a szemben álló felek nem képesek többé e kísértésnek ellenállni, az erőszak eskalációja ellenőrizhetlenné és korlátozhatatlanná válik. A modernizáció utolsó, gigantikus erőfeszítése – az a bizonyos „fenntartható növekedés” – minden korábbinál hatalmasabb termelő és romboló kapacitásokkal árasztja el bolygónkat, a városok és hulladéktemetők láncolata körbeéri a Földet. Az élővilág pusztulásáról, a nélkülözhetetlen természeti források és nyelők vészes fogyatkozásáról szóló hírek mindennapossá válnak, azonban a sürgős és máris elkésett változások véghezvitelére – más-más okokból – nem képes sem a helyi társadalom, sem az államok, sem a nemzetközi közösség.

Válságkorszakokban, amikor a mindennapi tapasztalat rácáfol várakozásainkra, a politikaelmélet radikalizálódik: saját előfeltevéseinek érvényességét kell megvizsgálnia. Így ismét polgárjogot nyer a „filozofálás”, miután a filozófiai kérdésfeltevéstől idegenkedő, a leíró szaktudomány igényével fellépő politikaelméleti diszkurzusból egyre nehezebb kirekeszteni olyan kérdéseket, amelyek nem a működés módjával, hanem értelmével (tehát az értelmezés kereteivel) kapcsolatosak.

A premodern és posztmodern előzményektől egyaránt megkülönböztethető modernitáskritika legmarkánsabb vonulatának névjegyén manapság az „ökológia” kifejezés díszel. A biológia egy részterületéről kölcsönzött elnevezés

a környezeti meghatározottságok jelentőségére utal. Alkalmas hívószónak bizonyult azok számára, akik szerint az alapvető megrázkódtatás, amely világgunkat éri a második ezredfordulón, földi otthonunk és háztartásunk (oikoszunk) természeti létalapjainak pusztulása. Sajnos, egyre kevesebb okunk van arra, hogy ezt kétségbe vonjuk, és ehelyett mondjuk, inkább a globalizációt vagy az informatikai forradalmat tartsuk a korszak meghatározó fejleményének. Nemzetközi tudományos testületek sokasága adja le vészjelzéseit évről-évre, melyek arra figyelmeztetnek, hogy a globális hálózatok (és kockázatok) késő modern kora lassan átadja a helyét a kibontakozó ökológiai válság (és népvándorlás) korának. E földtörténeti léptékű változásnak azonban nemcsak tanúi, de előidézői is vagyunk: az emberhez méltó élet természeti feltételeinek drámai romlása csupán indikátora a civilizációnkban végbemenő változásoknak. Ha érteni akarjuk, hogy mi történik velünk, nem tölthetjük az újbort a régi tömlőkbe: mindenekelőtt a társadalmi viszonyok magyarázatául és igazolására szolgáló elveket kell megvizsgálnunk: érvényesek-e még?

A természet felett gyakorolt növekvő hatalmunkat vajmi kétes színben tüntetik fel az emberi eredetű, mégis elháríthatatlan természeti katasztrófák. A gazdasági racionalitás néven ünnepeelt hatékonyság- és haszonelv irracionális, vak erőként gyűri maga alá a társadalmat és a politikát. Az egyre növekvő jólét ígérete a népeket természeti és kulturális örökségük feláldozására sarkallja, majd a nyomorúság odáig ismeretlen nemeivel hozza ismeretségbe. A technológiai-gazdasági „haladás” szolgálatába állított tudomány az emberiség jövőjéből az életet fenyegető veszedelemmé vált. A kapitalizmus nem vállalja többé a demokrácia fényűzését: a tőke szabadságának áldozatul esik a közszabadság, a hálózatok működése és a verseny logikája korlátozza és relativizálja a magántulajdont. A jogállamiság hátránynak bizonyul a piaci versenyben. A demokráciák elvesztik ellenőrzésüket a világ fölött, az állam polgárai a képviseleti intézmények fölött. A népességgrobbanás következményeiről senkinek sincs kedve jóslatokba bocsátkozni; minden idők legnagyobb népvándorlása, és ezzel egyidejűleg a nemzetközi erőviszonyok gyors átrendeződése zajlik. A provinciákból lesznek a nagyhatalmak, Európa, a modernitás szülőföldje félreeső provinciává válik. Jó érvek szólnak amellett, hogy a fenti, egymással szorosan összefüggő fejlemények közül a túlnépesedést, a világszegénységet, valamint az erőforrások pazarló használatára ösztönző gazdálkodást emeljük ki: ezek együttesen kényszerítik ki és igazolják a természeti rendszerekbe történő nagy léptékű, pusztító beavatkozást, bármilyen súlyosak legyenek is annak tapasztalható következményei.

Azonban nem állíthatjuk minden további nélkül, hogy az ökológiai válságra egy ökológiai politikában kellene a választ keresnünk, vagy hogy ilyen politika egyáltalán létezik. Az ökológiai katasztrófa ugyanis csak a jéghegy neve, mely felé rohanunk, de az, hogy nevén nevezzük, még nem jár következmé-

nyekkel arra nézve, hogy merre kormányozzuk hajónkat s mikor bocsássuk le a mentőcsónakot. Az ökológiai összefüggésekre tekintő elméletek és empirikus kutatások mindenestre megjelentek a társadalomtudományok legtöbb területén. Szempontjaik és magyarázó elveik a különféle szakterületeken általában a kapcsolatközpontú és rendszerelvű megközelítésnek kedveznek, kitüntetett figyelmet szentelnek a környezeti kölcsönhatásoknak, és az egyedfeletti szerveződési szintek jelentőségét hangsúlyozzák. Ami azonban az ökológiai problémákra (környezeti indikátorokkal jellemezhető társadalmi-gazdasági problémákra) adott politikai válaszokat illeti, a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek java része továbbra is az ismert modern vagy antimodern elméletek talaján születik, jelezve ezek készségét és képességét az új tematika befogadására. Így találkozhatunk konzervatív, liberális és szocialista indíttatású környezetvédelmi politikákkal, és tanulságos viták folynak arról, hogy a környezet megővésének empirikus követelménye, illetve mindaz, ami abból a zöldek szerint következik, melyik klasszikus irányzat alapelveivel hozható a leginkább összhangba, de természetesen ezek zöld mutánsainak vagy hibridjeinek létrehozása sem ütközik elvi akadályba.

Az is igaz, hogy maguk az ökológiai mozgalmak nem okvetlenül rendelkeznek politikai filozófiával, sok képviselőjük szerint erre nincs is szükségük. Követelései java része ugyanis a politikai szférán innen vagy túl helyezkedik el. Részben technikai jellegű: a termelés, a fogyasztás, a hulladékkezelés kérdéseivel foglalkozik, vagy közvetlenül a természet-, környezet- és állatvédelem területén szükséges szakpolitikai intézkedéseket érint. Mondanivalójuk másik része ezzel szemben általános magatartásszabályokkal, életvezetési elvekkel, erkölcsi normákkal kapcsolatos, tehát etikai természetű. A környezeti vagy ökoetika sokszínű irodalma jó érvekkel szolgál az élet tiszteletének elve, a több mint emberi világért viselt felelősség belátása, vagy egyszerűen csak a más lényeknek okozott szenvedés tilalma mellett. A kettő között azonban – az erkölcsi normák és a technikai eljárások között – az esetek többségében hiányzik valami. Nevezetesen, adósak maradnak azoknak a döntéshozatali eljárásoknak, a közhatalom gyakorlására, a társadalmi teljesítmények értékelésére és a javak elosztására vonatkozó elveknek a rendszeres kifejtésével, amelyek lehetővé tennék az ökoetikának és a zöldek által követelt környezetvédelmi szakpolitikáknak megfelelő társadalmi berendezkedést. Többnyire beérik azzal, hogy rámutatnak, miért nem alkalmasak erre a létező intézmények és mechanizmusok. Vagy azzal próbálkoznak – nem is sikertelenül –, hogy bebizonyítsák, elvben legalábbis nincs áthidalhatatlan akadálya annak, hogy követeléseiket magukévá tegyék a konzervatív, liberális vagy szocialista meggyőződésűek. A gyakorlatban azonban ez mégsem következik be, és ez felkelti a gyanút, hogy az ökológiai politika célkitűzéseiben mégiscsak lehet valami, ami meghaladja az uralkodó eszmeáramlatok teherbíró képességét. Hogy a politikusokat és választóikat mégsem kizárólag az önző rövidlátás vezérli, amikor elke-

rülik a fennen hangoztatott „zöld” és fenntarthatósági követelmények teljesítését. Éppen ellenkezőleg: következetesen járnak el, amikor fenntarthatóságon uralmuk fenntartását értik, és ragaszkodnak a többség által elfogadott életformát legitimáló elvekhez, akkor is, ha – az ifjú Lukács György szófordulatával élve – ezek a formák többé nem formái az életnek, elveik pedig az élet elpusztításának formuláját variálják

Végül is ahhoz, hogy eldönthessük, van-e helye és létjogosultsága a kortárs irányzatok között egy önálló „ökológiai” elméletnek, mindenekelőtt kísérletet kell tennünk valamiféle tipológia megalkotására: milyen kérdésekre és miféle választ kínálnak az egyes irányzatok. A közkeletű hármás felosztás (konzervatív, liberális, szocialista) mellett és ellen felhozható legfőbb érv, hogy empirikusan igazolt: a huszadik századi politikai irányzatok többsége ebben a trianguláris erőterben azonosította magát. Csakhogy a konceptuális keretek létrehozása, mint a mozgalmak önmeghatározásának része, nyilvánvalóan ideologikus céllal történt. Nem meglepő, hogy a modern politikai filozófiák jól elférnek abban a keretben, amelyet tudós képviselők maguk alkottak a köztük fennálló különbségek magyarázatául. Azt mondhatnánk, hogy éppen ez az egyetértés ad okot a gyanúra. A szabadság ezek szerint a liberális, az egyenlőség a szocialista, a testvériség a konzervatív irányzatok számára jelent alapértéket, feltéve, hogy elfogadjuk a szabadságfogalom liberális, az egyenlőség szocialista és a testvériség konzervatív értelmezését. Ezeket azonban egyre többen vitatják. A gyakorlatban pedig a világnézetek politikai képviselete (már amennyire a politikában még világnézetek képviseletéről beszélhetünk) kezd a felismerhetetlenségig összekeveredni. Egyes konzervatívok és egyes anarchisták mindig is ugyanazokra a komunitárius eszmékre hivatkoztak. A liberális és a szocialista baloldal egy része alapvető elvi kérdésekben egyetértésre jutott, más szocialisták viszont egyes konzervatívokkal közös érvekre hivatkozva növelnék az állam politikai befolyását stb. Lehet, hogy az utókor nem tartja majd olyan magától értetődőnek tipológiánkat?

Az alábbiakban olyan világos kritériumokat keresünk, amelyek alkalmasak rá, hogy teszteljük a modern politikai filozófiákat. Eljárásunk alapja az a sejtélem, hogy létezik két olyan alapkérdés, amelyben minden vélekedőnek állást kell foglalnia, és hogy a kettőre adott válaszok között nincs szükségszerű összefüggés.

Az egyik kérdés egyén és közösség viszonyát érinti. Az egyének alkotása lévén minden közösség, a vizsgálódások természetes kiindulópontja az egyén legyen (módszertani individualizmus), vagy pedig az igazság ennek épp a fordítottja: a személy a közösség alkotása, és a társadalomelméleti vizsgálódások eredeti tárgyát a társulás, vagyis az együttélés mindenkori történelmi keretei alkotják? Szélső individualista felfogásban – ahogyan azt egy neokonzervatív

politikus ki is mondta – olyan, hogy társadalom nem is létezik. Szélső komunitárius felfogásban az etnokulturális vagy nemi hovatartozás, „a bőrünkre írt identitás” minden tekintetben meghatározza az egyént; mások a haza üdvére vagy a forradalmi osztály érdekére hivatkozva követelnek tőle teljes önfeladást. A kettőt összekötő tengelyen tehát az individualista illetve a komunitárius pólustól mért távolság jelenik majd meg.³

A másik: a viszony az államhoz vagy bármi egyéb intézményhez, ami esetleg az állam helyébe lép, legyen az cégbirodalom, kontinentális szövetségi rendszer vagy világkormány. Akár az egyének, akár a közösségek szempontjából értékeljük a társadalmi viszonyokat, vélekedhetünk úgy is, hogy a közhatalmi intézményekben testet öltő társadalmi rend törekvéseik autentikus megnyilatkozása, vagy éppen ellenkezőleg: hogy az állam az egyéni autonómiatörekvések, illetve a társulások spontán önszerveződésének legfőbb akadálya. Állásfoglalásaink ennek megfelelően egy „államerősségi skálán” fognak elhelyezkedni, amelyet az egyén/közösség tengelyre merőlegesen ábrázolunk. Ennek nullpontján: semmi hatalmat senkinek, ahogyan a minden uralomban elnyomást szimatoló anarchisták követelik. Átellenben, a skála másik végpontján az etatista és/vagy tekintélyelvű szélsőségek helyezkednek el, ezek az uralkodó intézményeket a társadalmi rend és minden legitimitás további megala-
pozásra nem szoruló letéteményesének tekintik.

Az egyén-közösség tengely és az erre merőleges államerősségi skála tehát a politikai teret négy mezőre osztja:

– A jobb felsőben a szilárd és az egyénhez képest elsődlegesnek tételezett közösség erős államot alkot (erős közösség – erős állam).

– A bal felsőben éppen ellenkezőleg, az egymástól függetlennek, egyszerűen végső magyarázó elvnek tekintett individuális törekvések közötti közvetítés hárul az igazságosság, a jólét vagy a közbékesség nevében intézkedő racionális uralom széleskörű jogosítványokkal felruházott szervezetére (individualista társadalom – erős állam)

– Ugyanezek az öntörvényű individuumok a bal alsó mezőben az intézményes kényszer kötelékeitől való minél teljesebb függetlenségben látják szabadságuk biztosítékát (individualista társadalom – gyenge állam).

– Végül a jobb alsó mezőben a közösségek uralommentes önszerveződése és összetartó ereje kínál alternatívát az állami jellegű intézmények uralmával szemben (erős közösség – gyenge állam).

Vizsgáljuk meg a négyféle megoldás következményeit: képes-e a javasolt mátrix a politikai filozófiák közötti lényegi különbségek megjelenítésére? Milyen válaszok következnek az egyén/közösség-dichotómia és az államerősségi teszt szerint elfoglalt négyféle lehetséges helyzetből az uralom jogosultságára, a jó társadalom alapelveire, a társadalmi igazságosságra, az összetartozás jellegére és az egyén identitásának alapjaira nézve?

Az első változatot nem nehéz a *konzervatív* politikafelfogással azonosítani:

*Erős közösség – erős állam*⁴

Legitimáció: tekintély/transzcendens értékrend

Alapelv: hagyomány

Igazságosság: (minőségi) különbségek tisztelete

Közösség: nép

Identitás: (fiktív) közös eredet

A második álláspont tiszta képviselője a jellemző *szocialista* irányzatokat:

*Individualista társadalom – erős állam*⁵

Legitimáció: közakarat, népfeltség

Alapelv: jólét és haladás

Igazságosság: méltányos részesedés

Közösség: osztály, tömeg

Identitás: érdekközösség

A harmadiknak a *liberális* program felel meg:

Individualista társadalom – gyenge állam

Legitimáció: szerződés

Alapelv: az egyéni választások függetlensége

Igazságosság: tisztességes verseny

Közösség: állampolgárság, világpolgárság

Identitás: szabad önmeghatározás, egyéni függetlenség

De mi kerüljön a negyedik mezőbe? A politikai tér általunk javasolt elrendezéséből nyomban kiderül, hogy az uralkodó közfelfogás nem tulajdonít össze-függő „filozófiát” azoknak a közösségelvű törekvéseknek, amelyek a lokális és partikuláris kapcsolatokon alapuló csoportszerveződést tekintik elsődlegesnek; és ezeknek öntörvényűségét hirdetik az állam és mindennemű központosítás ellenében, egyszersmind az individualizmus ellenében is. Ismeretes pedig, hogy ez az álláspont (erős közösség – gyenge állam) fontos szerepet tölt be az angolszász politikai gondolkodás történetében, de másfelől az anarchizmus klaszszikusai is többnyire ebben a szellemben foglaltak állást. Különböző kommunárius irányzatoknak a huszadik századi társadalomelméletben betöltött meghatározó szerepére pedig egy korábbi lábjegyzetben utaltunk. Létezik-e önálló képviselője ennek a formulának a kortárs politikai filozófiában?

Ha nem tartjuk lehetségesnek az uralom legitimitásának és a társadalom rendjének igazolását valamely végső alapelvből kiindulva (származzék az akár transzcendens forrásból, vagy lett legyen belátható tisztán racionális úton), akkor vagy a történetiség elvének aktualizálására, vagy a társadalmi szerződés fikciójának historizálására tett kísérletekből kell kiindulnunk. Az elsőt elvégezte a hermeneutikai filozófia: a hagyomány e szerint nem kész adottság,

hanem a kulturális örökség aktuális értelméről folyó eleven párbeszéd.⁶ Hasonló következtetésre jutnak másrészt azok a – republikánus, illetve konzervatív – szerzők, akik rámutatnak, hogy az egyetértés és az értelmes egyet nem értés (a társadalmi szerződés) ott lehetséges, ahol a feleket eleve összefűzi valamiféle kölcsönös lojalitás, a megegyezés értelmébe vetett előzetes hit, az értelmezési keretek – a kultúra – közössége (pl. Sandel, 2002; Scruton, 2005). Mindkét esetben oda jutunk, hogy a *legyen* előbb *van*, mint az úgynevezett társadalmi tények, mivel az utóbbiak létrehozására vonatkozó egyetértés (konszenzus) már feltételezi a megértést, a megértés a párbeszédet, a párbeszéd a párbeszéd módjával és értelmével kapcsolatos előzetes elkötelezettséget (a másik igazsága iránti elkötelezettséget). Ez utóbbinak „irracionális” forrása pedig az együttélés történetében keresendő, vagy ha úgy tetszik: az emberek eredendő egymásrautaltságában.

Az együttélés, vagyis az a mód, ahogyan az érintettek közös történetüket elbeszélik, az a végső adottság, ami „mögé” már nem lehet kérdezni: ez köti össze a múlt örökségét a jövőért viselt felelősséggel, s teszi mindkettőt politikai tényezővé a jelenben.⁷ Ez a felismerés Burke-től Dewey-ig áthatja a történelmi fejlődés pragmatikus felfogását is. Az utóbbihoz közvetlenül kapcsolódnak a huszadik század első harmadában a humánökológia úgynevezett chicagói iskoláját alapító Robert E. Park nézetei. Park szerint „az emberi társadalom... az állatok társadalmától eltérően, lényegében mint egy közös örökség létezik, amelyet a kommunikáció teremt és közvetít... A társadalom, *ha elvontan szemléljük* (kiemelés tőlem, L. A.), az egyének szervezete, konkrét létét tekintve azonban inkább a szervezett szokások, érzelmek és attitűdök komplexuma – röviden szólva a konszenzusé”. (Park, 2000: 181.)⁸ Valóban, ez az a pont, ahol az ökológia társadalomfelfogása a komunitárius hagyományhoz kapcsolódik.

A komunitárius elméletek közös vonása, hogy a társas viszonyaink alapját képező egymásrautaltságot nem megszüntetni igyekeznek, hanem annak emberhez méltó formáját keresik. De amit keresnek, azt nem egy eszmével azonosítják (mint „szabadság” vagy „igazságosság”), amelynek jegyében a jó társadalom felépíthető – értelemszerűen a lerombolt rossz társadalom romjain –, hanem beérik azzal, hogy olyan politikai biztosítékokat jelöljenek meg, amelyek alkalmasak arra, hogy megóvják az emberi és több mint emberi társulások önszerveződését, összetartó erejét, alkotóképességét („erős közösség”) az erőszakos külső beavatkozástól, az állam és a nemzetekfeletti szervezetek beavatkozását is ide értve („gyenge állam”).

Bár az ökológiai válság kihívására bizonyára sokféle politikai válasz adható, amellet érvelek, hogy az ökológiai *világnézetnek* megfelelő politikai válasz csak közösségelvű lehet. Az ökológiai politika ugyanis nem környezetvédelem, hanem – együttéléstan. Nem a természetről van benne szó, hanem arról, amit a természettel művelünk. A művelés módja pedig művelődésünk módjának a

visszája csupán. Nem technikai kérdés. Maga a technika a kérdés: a homo faber diadala a zoon politicon felett, az uralkodásismeret győzelme az élni tudás felett. Az ökológiai világnézet a természet pusztulásában a modern emberiség önféltreértésének gyümölcset ismeri fel, ezért hívei indíttatva érzik magukat, hogy újra feltegyék az ember kilétére, a társadalmi kötelek mibenlétére irányuló kérdéseket. Közös meggyőződésüknek az elsők között ad hangot Hans Jonas, amikor rámutat, hogy a jövő nemzedékekért viselt felelősség a környezeti katasztrófa elhárítását erkölcsi köteleességgé teszi, azonban ennek az erkölcsi köteleességnek csak politikai úton tehetünk eleget (Jonas, 2000). Jelenlegi politikai intézményeink alkalmatlanok erre a feladatra: más elvek jegyében, más célok szolgálatára alakultak. Nem kényszeríthetők voluntarista módon az eddigiektől lényegesen eltérő működésre. Ezért szorul az ökológiai politika elvi (filozófiai) megalapozásra. Az igényeinknek megfelelő alapokkal véleményünk szerint a komunitárius elmélet szolgálhat:

1. A társulás spontaneitása a helyi (munkahelyi, szakmai, kulturális stb.) közösségek *önrendelkezését* kívánja. Ebből következik a rendszer *szubszidiáris* fölépítése, valamint a bizalmatlanság minden univerzális igazságossági formulával és központosító törekvással szemben. Az egyén szabadságát ez utóbbiak nem képesek biztosítani, az csak az egymás javáért kölcsönösen felelősséget vállaló emberek önkéntes igyekezetének eredménye lehet, mert a szabadság nem az egyén tulajdona, hanem a személyközi kommunikáció vonása.

2. Csak arról dönthetünk helyesen, aminek ismerjük a helyét. A *lokalizáció*, azaz az emberi lépték helyreállítása lesz az előfeltétele a *felelősség és kímélet* politikájának, ismert nevén az ökológiai elővigyázatosság politikájának. Amíg a közösség sorsát érintő döntések a helyi emberek által befolyásolhatatlan globális hálózatokban születnek, vagy távoli és ellenőrizhetetlen testületek rendelkezései folytán, addig kilátástalan az életformák gazdag változatosságának védelme – a természetben és a kultúrában egyaránt. Mert minden univerzalizmus érzéketlen a helyi sajátosságok (minőségi különbségek) iránt, amelyeket nem lehet visszavezetni általános alapelvekre és mennyiségi összefüggésekre. Az érintett közösségtől minél távolabb, minél egységesebb elvek alapján, és minél több formális közvetítésen keresztül születik egy döntés, az szükségképpen annál életidegenebb, pazarlóbb és kártékonyabb lesz az egyes esetekre nézve. (Függetlenül attól, hogy a kormányzó bürokrácia szocialista, konzervatív vagy liberális elvekre hivatkozik eközben.)

3. A minőségi különbségek összemérhetetlenségének belátásából következik az osztó igazságosság elméleteinek tarthatatlansága. Igazságos és méltányos csak az egyenlő *részvétel* lehet a közös sorsunkat érintő döntések meghozatalában. Az egyénnek amúgy is mindig több fog kelleni, mint amennyi *jár* neki. Ahhoz, hogy emberként élhessen, *kell* a társak megértése, odaadása, az ő mindenki mástól különböző személyiségére irányuló figyelem. A politikai

alapkérdés nem az uralom legitimitásának és nem az egyén függetlenségének biztosítása, hanem az, hogy milyen alapon számíthatnak az emberek mások segítségére.⁹

4. A teljesítmények tisztán mennyiségi összehasonlításán alapuló verseny – amely, mint láttuk, nincs és nem is lehet tekintettel helyi sajátosságokra és értékelsőbbiségekre – óhatatlanul kikényszeríti az erőforrások pazarló használatát. A nyereségelvű piaci versenygazdaságban a növekedés és a terjeszkedés kényszer. A versengés és a növekedés következménye a technológiai, katonai és politikai hatalom mértéktelen összpontosítása. Ez az élet minden területén növeli az ellenőrzést, egységesítő, egyneműsítő hatást fejt ki, amelynek áldozatául esik a kulturális sokféleség. Az ökológiai politika a pazarlással szemben a mértékletességet, a hatékonysági kényszerrel szemben a spontaneitást, a központosítással és egységesítéssel szemben az életformák sokféleségének megőrzését részesíti előnyben. Ezért a piaci verseny korlátozását fogja szorgalmazni.¹⁰ Az ökológiai gazdaságtan nem csak azért számol le a végtelen növekedés illúziójával, mert az lehetetlen, hanem elsősorban azért, mert bizonyítva látja, hogy a több nem okvetlenül jobb: jó csakis a helyes mérték felismerése lehet.¹¹

Mátrixunk segítségével tehát sikerült azonosítani a modern politikaelmélet bűvös háromszögében észlelhetetlen komunitárius program helyét a politikai térben, és aktuális mondanivalóját: az ökológiai politika képében. Úgy találtuk, hogy az életformák gazdag változatosságáért (a kulturális hagyomány jövőjéért és az ökoszisztémák épségéért) vállalt felelősség politikájának a számba vett lehetőségek közül egyedül a közösségek önszerveződésének elvét tiszteletben tartó társadalom képes megfelelni.

A negyedik szektorba tehát az *ökológiai* politikát helyezzük:

Erős közösség – gyenge állam

Legitimáció: konszenzus

Alapelv: életformák változatossága

Igazságosság: kölcsönös segítség

Közösség: spontán önszerveződés

Identitás: kölcsönös személyes felelősségvállalás

1. ábra.

individualista társadalom – erős állam, szocializmus	erős közösség – erős állam, konzervativizmus
individualista társadalom – gyenge állam, liberalizmus	erős közösség – gyenge állam, ökológia

A közösségelvű vagy ökológiai politika fenti ismérveiről elmondható, hogy nehezen formalizálhatók, s így nem kedveznek az intézményesülésnek. Ezzel nem mondtunk semmi újat, csupán megkülönböztettük a szociális állam/demokratikus jogállam modern eszményétől, amely mindig egy kicsit bürokratikus és ugyanennyire „szocialista”, amennyiben egységes elvekre és univerzális mechanizmusokra bízva az egymástól függetlennek vélt egyének közötti igazságos elosztást, ami ezen eszmény szerint a politika legfőbb célja. Az állam intézkedési jogkörét ugyan az ökológiához hasonlóan a liberalizmus is jócskán korlátozza, a helyébe viszont egy jól operacionalizálható elvet állít: a kontingens egyéni választások formalizált versengését. Éppen ellenkezőleg jár el a konzervatív, aki szintén ellene van az elvek, doktrínák és ilyen vagy olyan jogosítványokkal felruházott bürokráciák uralmának, de ezekkel szemben inkább olyan hagyományos, részben tekintélyelvű megoldásokra hivatkozik, amelyek képesek szabályozni az együttélés rendjét, és kordában tartani az egyéni változatok közötti konfliktusokat.

A politikai ökológia ezekkel szemben mintha inkább arról szólna, hogy hogyan *ne* döntsünk. Miközben minden eddiginél súlyosabb felelősséggel terheli a politikai döntéshozatalt (az emberiség túlélése), úgy tűnik hallgat a jó kormányzás módjáról, és kissé tanácstalannak mutatkozik a céljai elérésére alkalmas eszközöket illetően.

Erre a kritikára két válasz kínálkozik. Az egyik, hogy a jó kormányzás mi-kéntjére nézve konzervatív, liberális és szocialista válasz sincsen, csak válaszok léteznek, amelyek, érdekes módon, aszerint divergálnak, hogy az egyes világnézeti táborokon belül kialakuló megoldások miként viszonyulnak a másik három elvhez. A politikában ugyanis nincsenek és nem lehetségesek tiszta képletek, csupán a korrespondencia különféle változatai. (Ezeket próbáljuk majd ábrázolni egy következő ábrán.) S hozzátehetjük, hogy nemcsak a politikai filozófia irányzatai árulkodnak keverék származásukról (pl. szociálliberális, kommunárius anarchista, szabadelvű konzervatív stb.), hanem a létező politikai rendszerekről is elmondható, hogy bennük a piaci, tekintélyelvű, bürokratikus, képviseleti, vérségi és konszenzuális elv együttesen érvényesül, és inkább ezek sajátos kombinációja és az alkotó elemek aránya lesz az, ami az egyes változatokat jellemezni fogja.

Ezen túlmenően nem biztos, hogy az ökológiai politikának egyáltalán védekeznie kell a maga negativitását illető fenti bírálat ellen. Érvelhet úgy is, hogy mondanivalójának megkülönböztető sajátossága éppen az, hogy a helyi közösségekben születő döntéseket minél nagyobb mértékben kívánja mentesíteni úgy a piac, mint az állam kényszerítő befolyásától, és pedig anélkül, hogy a tőlük visszaperelt autoritást egyúttal a hagyományos struktúrákra, hagyományos tekintéllyel felruházott testületekre bízna, vagy olyan kizárólagos érvényű alapelvekre, amelyeket az egyes esetekben minden áron követni kell. Inkább az érintettekre bízna, hogy ezek után milyen úton jutnak egyetértésre

közös céljaikról, miként és mire hatalmazzák fel vezetőiket, és hogyan értékelik az egyéni teljesítményeket. Ez a megoldás nem jár logikailag szükség-szerű következményekkel a piaci verseny, a parlamentarizmus, vagy a központi tervezés és újraelosztás elvének elfogadására vagy elutasítására nézve, különösen a lokális színterek között és felett, csupán korlátozza és kiegészíti azokat. Az életformák, természeti adottságok és kulturális válaszok sokfélesége melletti elkötelezettség éppen azt diktálja, hogy semmiféle elv, így az ökológiai elv se léphessen fel a kizárólagosság igényével. És hogy a történelmi körülmények, hagyományok, egyéni és csoporttörekvések változatosságának megfelelően születhessenek különféle megoldások az egymással vetélkedő és tetteleg együttélő politikai elvek kombinációjára. Nem egyszer és mindenkorra, hanem alkalmazkodva a kor követelményeihez.

Azonban kár volna megkerülni egy olyan kérdést, ami a „zöldeket” is megosztja, és álláspontjuk megítélése szempontjából perdöntő lehet. Ki kell jelenteni, hogy az ökológiai politika híveinek meghatározó többsége is differenciált társadalmi munkamegosztással számol. Nem tartja se szükségesnek, se lehetségesnek ennek felszámolását, a visszatérést valami őseredeti egyszerűség állapotába. Ha ez így van, akkor pedig a szóban forgó közösségekben egymástól nagymértékben különböző egyének és csoportok fogják élvezni az autonómia és a részvételi demokrácia áldásait. Kérdés, hogy ebben az esetben, és pedig tartós együttélésre berendezkedő közösségek esetében – amelyek mindenben különböznek egy grassroots mozgalom önkéntes résztvevőinek kollektívájától –, elégségesek-e a konszenzusteremtés radikális demokrata elvei, amelyek a teljes önkéntességet és spontaneitást védelmezik tűzön-vízen keresztül. Nem elégségesek, ha valamit, úgy ezt bizonyosan kijelenthetjük.

S ez az a pont, ahol a komunitárius anarchistát az élet realitásai a konzervatív hagyományhoz közelítik. Ahhoz, hogy különböző meggyőződésű, tudású és érdekű emberek egyetértésre juthassanak céljaikról, elfogadják teljesítményükről a közösség értékítéletét, és kölcsönösen számíthassanak egymás lojalitására, kell, hogy összefűzze őket valami. Ez a valami nem lehet a vélemények egyezése, mert nem lehetséges, de nem is volna kívánatos, hogy azok egyezzenek. Nem szeretnénk olyan közösségben élni, amely megkívánja tagjaitól, hogy egymással egyetértsenek, olyan közösségben szeretnénk élni, amelynek tagjai méltányolják, hogy egymástól különbözik a véleményük, és egyet nem értésük körülményeiről konstruktív párbeszédet képesek folytatni a kölcsönös tisztelet jegyében. De mi teszi őket erre képessé? Mi a biztosítéka, hogy megértjük egymást és toleráljuk a különbségeket akkor is, amikor ezek terhesek, akár a közösség javát is fenyegethetik? Semmi. Azonban erre kell törekednünk, következképpen bízunk is kell e törekvés értelmében: esélyt kell adnunk a másoknak, hogy igaza lehet, ahhoz hogy „igényét ne eresszük el a fülünk mellett, s engedjük, hogy mondjon magáról valamit”(Gadamer, 1984: 253.); mert ellen-

kező esetben, ha ez az előzetes kölcsönös elkötelezettség a másik igazsága és a megértés lehetősége iránt nem áll fenn, a megértés lehetetlen. Mint korábban is jeleztük, a politikai filozófia számára a hermeneutikai vizsgálódások nagy eredménye, hogy az egyetértést a megértés előfeltételének tekintjük, nem pedig következményének, ahogyan azt a köznapri józan értelem diktálná. Egyetértés – miben? A párbeszéd alapjául szolgáló hagyomány érvényességében. A meggyőződés ugyanis, hogy rendelkezünk valamiféle közös értelemmel, nem tisztán racionális természetű, „nem a vélemények egyezése, hanem az életformáké”. Wittgensteint idézzük, mert az ő nyelvfilozófiai vizsgálódásai készítettek elő a felismerést, hogy a megértés alapjában véve nem ismeretelméleti probléma, hanem etikai, szó szerinti: „ahhoz, hogy a nyelv segítségével megértsük egymást, nemcsak a definíciókban kell egyetértünk, hanem – bármily furcsán hangozzék – ítéleteinkben is” (Wittgenstein, 1998: 134.). Ez pedig azért és csak is azért lehetséges, mert a résztvevők nem függetlenek egymástól: közös sorson, közös tudáson, egyszóval közös hagyományon osztoznak.

Az egymásrautaltság tudata, a kölcsönös bizalom, az egymás sorsáért vállalt felelősség feltevésünk szerint elégséges alapot nyújtanak az egymástól különböző meggyőzések és érdekek képviselői közötti erőszakmentes párbeszédre, az értelmes egyet nem értés jegyében. Azonban az együttélés több mint párbeszéd: tényleges gyakorlati együttműködés az elfogadott célok jegyében, legitimitást élvező eljárások útján, kikényszeríthető viselkedésszabályokkal. A közcélok megállapítása (folytonos vitathatóságuk és helyesbíthetőségük kikötésével) és érvényesítése a helyi és magasabb (például nemzeti) szinteken olyan mechanizmusokat is megkövetel, amelyek gondoskodnak a közhatalom gyakorlására felhatalmazott testületek delegálásának elismert módjáról. Kiegészítésre szorulnak-e ökológiai szempontból a demokratikus képviselő és döntéshozatal elvei? Válaszunk igenlő, a jövő nemzedékek közjogi képviselő körüli vita rávilágít ennek szükségességére és nehézségeire. A részletekbe ezúttal nem mehetünk bele, azonban jelezzük, hogy az élővilág gazdag sokféleségének követelt védelem, és az ennek alapjául szolgáló hivatkozás az utánunk jövők jogaira súlyos filozófiai konzekvenciákkal jár. Azt kívánja, hogy egy aktuálisan nem létező népességre – végső soron a pillanatnyi többség véleményétől függetlenül érvényes elvre – hivatkozva korlátozzuk az empirikus többség akarátának érvényesülését, nyilatkozzék meg az akár a politikai választásokon, akár a kereslet és a kínálat piaci játékán keresztül. Jó érvekre hivatkozhatunk: felelősségünk utódainkért, az ő érintettségük a mi döntéseinkben, végül az érintettek joga, hogy érdekeik képviselőhöz jussanak, amellet szólnak, hogy ezt megtehetjük, sőt, meg is kell tennünk.

De emeljük bátran a téteket, s jelentsük ki, hogy a törvényes rend legitimitását ettől függetlenül és általában sem a mindenkori többség jóváhagyása igazolja. Konzervatív és liberális szerzők, más és más megfontolásból ugyan, de ragaszkodnak ahhoz, hogy a törvény előbbrevaló a törvényhozóknál, és az

utóbbiaknak nincs joguk kényük-kedvük szerint változtatni azon, amit a hagyomány szentesít és az idő igazolt (pl. Burke, 1990: 188–190; Hayek, 1960: 180–181). A liberalizmus eredeti intenciója éppenséggel a védekezés a többség akaratára hivatkozó elnyomás – úgymond, a legveszedelmesebb fajta zsarnokság – ellen (Constant, 1997; Tocqueville, 1983). A radikális demokrata is, mint Habermas vagy Rawls, azon túlmenően, hogy a konszenzusteremtő vitába igyekszik minden érintettet bevonni, és a vitában mindenkinek egyenlő pozíciót biztosítana, a hangsúlyt az eljárás mikéntjére helyezi (önkéntes, méltányos, ésszerű stb.). Habermas – J. S. Mill szellemében – ehhez azt is hozzáteszi, hogy még az így születő törvények is csak addig tarthatnak számot tiszteletünkre, ameddig kikezdehetők: megtámadhatók, bírálhatók és javíthatók (Rawls, 1998; Habermas, 1995). Végül az „igazi” szocialista a jakobinus elődöktől a kommunista utódokig nyíltan hangoztatja, hogy akár a pillanatnyi többséggel szemben gyakorolt diktatúra is jogos lehet, ha annak eszközeivel a nép barátai az emberiség érdekében, a helyesen felismert történelmi szükségszerűségnek megfelelően élnek. Mint látjuk, a legitimitás végső forrása egyik esetben sem az aktuális többség, hanem a hagyomány, vagy a szabadság, vagy a volenté général (az elvont közakarat), vagy a döntéshozatali eljárás kvalitásai, tehát mindig egy értékeszme, az, amit a vélekedők a közjó szempontjából a legüdvösebbnek tartanak! Úgy látszik, csak az olyan uralom tarthat igényt jogosságának elismerésére, amely elveinek igazságára hivatkozik, és amelynek akaratképző mechanizmusai és a végrehajtás módja összhangban vannak a vallott értékekkel. Az ökológiai politikának tehát nem megkülönböztető sajátossága az értékközpontság, lévén az minden politikai filozófiának közös vonása. Még az értéksemlegesség követelményében is az egyenlőség vagy a részrehajlatlan igazságosság egy bizonyos felfogása, vagyis egy értékelv melletti elkötelezettség jut kifejezésre.

Az ökológiai politika esetében azonban a személyes felelősség hangsúlyozása, az ezen alapuló közvetlen részvétel követelménye, végül a bonyolult minőségi különbségek mennyiségi összefüggésekre való visszavezetésének tilalma korlátozza az alkalmazható döntéshozatali eljárások körét. A megkívánt kompetenciákkal ki-ki csak a saját szűkebb közösségeinek dolgában rendelkezik. Ezért tűnt elkerülhetetlennek a lokalitás és szubszidiaritás elvének bevezetése. De továbbra is kérdés marad, hogy ezekben a kisebb közösségekben, amelyek mindazonáltal globális vonatkoztatási rendszerekben hoznak adott esetben globális kihatású döntéseket, lehet-e és hogyan lehet méltányos feltételek között jó döntéseket hozni, amelyek azért jók, mert a közösség épségét és tartósságát, az együttélés harmóniáját, a tagok közötti szolidaritást, a tudás gyarapodását, a létfeltételek megőrzését szolgálják. Azért soroljuk e jókat – s még sorolhatnánk őket tovább –, hogy lássuk, változatlanul összetett, kockázatos, magas színvonalú hozzáértést igénylő döntésekről van szó, nem a bonyolult társadalmi problémák leegyszerűsítéséről. A lokalizáció csak arra jó,

hogy közelítse a döntéshozókat döntéseik tárgyához (hogy az érintettek és a döntésre jogosultak sokasága nagyjából egybeessen), de nem arra, hogy magukat a problémákat lényegesen leegyszerűsítse. Egyelőre nem úgy néz ki, mintha meg tudnánk szabadulni a globális egymásrautaltság kapcsolatrendszereitől, vagy, hogy ezt mindenestül kívánatosnak tartanánk.

Ezért még egyszer feltesszük a kérdést: adottnak véve az elmondottakat, hogyan döntsünk jól közösségeinkben? Egy kiegészítő elvre szeretnénk felhívni itt a figyelmet – túl az eddigieken: tehát a résztvevők személyiségét egyenlőképpen megillető tisztelet és figyelem, a sajátos történelmi különbségek elismerése és az igazság kiderítését szolgáló eljárás méltányossága mellett. Úgy tűnik, minél kevésbé választhatunk olyan társadalomszervezési módszereket, amelyekben személytelen automatizmusok, általános formulák játsszák a döntő szerepet, annál inkább rászorulunk, hogy *megbízunk* azokban, akiket egyedi, minőségi döntésekre hatalmazunk fel. A lokalizáció előnye elsősorban nem abban áll, hogy a döntéshozatali eljárás résztvevői jobban ismerik döntésük tárgyát, hanem abban, hogy egymást jobban ismerik. Képesek arra, hogy a feladatokat és tisztségeket azokra bízzák, akikben személy szerint a leginkább megbíznak, majd pedig közvetlenül ellenőrizzék és számon kérjék tevékenységüket, és ezt helyettük, a fejük felett senki más meg ne tehesse. A megbízottak jövője ettől kezdve azon múlik, hogy megfelelnek-e a beljük helyezett bizalomnak. Az érdemeik elismeréséhez fűződő érdekeltséget így csak csekély mértékben befolyásolhatja más, partikuláris érdek, például egy üzleti vállalkozásé vagy politikai párté. Az ökológiai kockázatok miatt megnövekedett horderejű és komplexitású politikai döntések megkívánják a személyes bizalom és a személyes érdemek elismerésén alapuló kiválasztás mechanizmusait. Annál is inkább, mert azt már kizártuk, hogy a különböző minőségeket, amelyek között választani kell, összemérhető mennyiségi viszonylatokra redukálják, és az egyedi eset jó megoldását pusztán egy általános szabály alkalmazásából vezessék le. Érdem és bizalom: egy közösségben ezek a viszonylatok jól értelmezhetőek, ezzel szemben a tömegtársadalom a piaci sikert ismeri el érdem gyanánt, a közbizalmat pedig a tömegműzeumok útján előállított népszerűséggel helyettesíti. Az ökológiai politika ezen a ponton is a szocialista, liberális és konzervatív változattól markánsan különböző megoldásra jut.

Az eltérés a jogállami bürokrácia és a tömegdemokrácia gyakorlatától ezúttal is a mennyiségi elvnek a minőségi elvvel való felcseréléséből adódik. A modern eljárások: a többségi akarat megállapításának kiüresedett játékszabályai, az éppen általánosságuk folytán kötelező jogszabályok értelmezésének és alkalmazásának kiváltságára épülő bürokratikus uralom, nemkülönben a piac automatikus értékítélete, mind a maradéktalan összemérhetőséget szolgálják. Ezek feleslegessé teszik, sőt, egy ponton túl tiltják is a minőségi különbségek figyelembe vételét, tehát lehetőleg kiiktatják a politikából a közjó

kérdéséről folyó érdemi, nyilvános párbeszédet. A közösségek önszerveződése és önrendelkezése azonban épp ezen áll vagy bukik, hogy a tisztségviselők kiválasztása az egyéni érdem elismerésén és a személyes bizalmon múlik-e vagy valami másan, és hogy az így kiválasztottak teljes felelősséggel dönthetnek-e, az egyedi eset sajátosságainak mérlegelése alapján.¹²

Az ökológia tehát igen lényeges pontokon kerül szembe a modern alapelvekkel. Korábban a konzervatívok legfeljebb korlátozni igyekeztek az utóbbiak érvényesülését, hivatkozva hagyományos értékekre, helyi szokásokra és egyebekre, de hatalomra kerülve inkább a jogállam és a piac elvi védelmezőinek, mintsem eltökélt reformátorainak bizonyultak. Jó okuk volt erre, amikor a különböző színezetű modern diktatúrákkal szemben léptek fel, amelyek a piaci és jogállami intézményeket nem a társadalmi önrendelkezés helyreállítása érdekében, hanem teljes felszámolása céljából igyekeztek lerombolni. De abban is lehet némi igazság, hogy az ökológia voltaképpen az első modern konzervatív politika. Lesznek az ökológiai politika hívei között, akik osztják Klaus Edernek ezt a vélekedését, még többen, akik tiltakoznának ellene (Eder, 2000). Konzervatív oldalról nem különben: egyesek jó néven veszik, mások elvi vagy érzelmi alapon elutasítják a zöld rokonságot. Mindenkinek igaza van. Kérdés ugyanis, hogy melyik ökológiai politikáról, miféle konzervatívokról – liberálisokról, szocialistákról – beszélünk.

Egy gondolat kísérlet erejéig megkockáztatjuk, hogy mátrixunkat az imént négy részre osztott politikai színtér egyes mezőire külön-külön is alkalmazzuk. Feltételezzük, hogy azok a nagyon is elvont gyűjtőfogalmak, amelyekkel a kortárs politikai filozófia irányzatait jellemezni szokták, és amelyek között mi az ökológiai politika helyét kijelöltük, minden esetben egymástól erőteljesen különböző törekvéseket foglalnak magukba. Abból indulunk ki, hogy ezen belül a valóságos programok megkülönböztetésére ismét alkalmasnak bizonyulhat a korábban választott két dimenzió: az egyén–közösség viszonya és az „államerősségi skála”. Hipotézisünk magyarázattal szolgálhat arra nézve, hogy alapvető politikai kérdésekben miért mutatnak letagadhatatlan hasonlóságot olyan politikai programok, amelyek képviselői egymással ellenkező, sőt, harcban álló világnézeti táborokhoz tartoznak.

Kezdjük az áttekintést ismét a konzervatívokkal.

1.1. *Óstípusuk* mindenestre a dolgok hagyományos rendjéhez ragaszkodó, *tekintélyelvű* uralom híve. (Őket helyezük tehát a jobb felső negyed jobb felső negyedébe.) A modernitás általános válságának körülményei között a paternalizmus vonzereje ismét növekszik, különösen a modernizációban vesztes, tekintélyelvű hagyományokban gazdag nemzetek körében. (Molnár, 2002; Legutko, 2005). A vezér vagy a mozgalom tekintélyének megteremtésén fáradozó jobboldali populizmusnak ellenben nincs köze a konzervatív eszményhez, akkor se, ha uralmi igényeit így vagy úgy historizálni próbálja.

1.2. A modernizáció körülményeihez és az individualista társadalom igényeihez igazított konzervatívizmus a jogállam alkotmányos rendjét és a törvénykezés alapjául szolgáló kulturális örökség érvényességét tartja vitán felül állónak. Ez jellemzi általában a *kereszténydemokrata* pártok álláspontját. A közjóért viselt morális felelősség hangsúlyozása szolgált a szociális állam gondolatának, majd gyakorlatának alapjául.

1.3. A liberális konzervatívokat az előbbiektől elsősorban az állam szerepének megítélése különbözteti meg. Akik morális elveik érvényesülését nem a közjó intézményes képviselésétől, sokkal inkább a piaci folyamatok spontaneitásától remélik, a *neokonzervatív* politikai filozófiát fogják magukénak vallani. Hívei szerint a dolgok organikus rendjének nincs az állami beavatkozásnál veszedelmesebb ellenfele, követeljék azt bármilyen ideológia nevében (ld. Békés, 2008).

1.4. Végül azoknak a konzervatívoknak, akik a racionális bürokráciák uralmától elsősorban nem az egyén szabadságát féltik, hanem a közösségek integritását, egyszerre kell védekezniük a tervszerű állami beavatkozás és a társadalmi szolidaritás kötelekeit szétszakító piaci intézmények ellen. A mennyiségi szemlélettel szembeállított minőség-elv, a sokszínű kulturális örökség megőrzése áll kezdetől fogva az *értékkonzervatív* meggyőződés középpontjában – és kezdeteken itt természetesen Edmund Burke és Alexis de Tocqueville munkásságát értjük. Az utóbbi, s hozzá hasonlóan pl. Ortega vagy a mi Széchenyink a maga idejében inkább szabadelvűként azonosította magát, de ettől a szabadelvű konzervatívizmustól mi sem áll távolabb, mint a mai neokonok világnézete. Az értékkonzervatívok liberalizmusa a közvélemény, a mindenkori többség zsarnoksága ellen keres védelmet az egyéni lelkiismeret és az együttélés hagyományos formái számára.¹³ E nézetek időszerűségét példázza Robert Scruton politikaelméleti munkássága (Scruton, 1995 és 2002). Az erkölcsi alapok újraértelmezésére tett kísérletek közül kiemelkedik *Az erény nyomában*, Alasdair MacIntyre főműve (MacIntyre 1999).¹⁴

2. ábra.

kereszténydemokrata	tekintélyelvű
neokonzervatív	értékkonzervatív

A modern individualisták társadalma azonban a tekintélynél és a spontaneitásnál rendszerint többre tartja az olyan, tisztán racionális (vagy annak vélt) legitimációs elveket, mint a többségtől nyert felhatalmazás, a tudományos tervezés, vagy a hatalomgyakorlás részreghajlatlan igazságossága. Ezekre leginkább a demokratikus és szocialista irányzatok szoktak hivatkozni. A következő demokratikusnak, ahhoz hogy a szociális érdekkonfliktusokat egalitárius

szellemben tudja kezelni, többé vagy kevésbé szocialistává kell válnia: korlátoznia kell a polgárok egyéni szabadságát, a magántulajdont és a helyi kezdeményezést. Az egymással egyenlő egyének csoportjai között a javak és jogosítványok igazságos elosztásáról az állami bürokrácia fog gondoskodni, amely akár kivételes jogosítványokat is követelhet magának ezen az alapon.

2.1. Az egyének szabadsága és egyenlősége közötti összhang megteremtésében a legsikeresebbek a huszadik században az észak- és nyugat-európai *szociáldemokráciák* voltak. Sikerüket (a szociális állam virágzását) azonban ma már sokan nem az állami tervezés célszerűségének és a jóléti újraelosztás igazságosságának tulajdonítják, hanem a nagy ellátórendszerek és a pazarló fogyasztás finanszírozásában (átmenetileg) érdekelt posztkolonialista kapitalizmusnak. A szocializmusnak – a „proletárforradalmi” kiterő világtörténelmi hatásától függetlenül – ez az ideáltípusa: az atomizált egyénekből álló modern tömeg szükségleteiről gondoskodó bürokratikus centralizáció (individualista társadalom – erős állam); tehát ez jelenik meg a mátrix bal felső pólusán.

2.2. A jakobinus és *kommunista* diktatúra ezzel szemben azt bizonyította, hogy a központi tervezés és a társadalmi egyenlőség elvének következetes megvalósítása – az egyéni szabad kezdeményezés ellenében – a gyakorlatban irracionális következményekhez vezet, és az ilyen uralom csak durva terrorral tartható fenn.

2.3. A hatvanas évektől fellépő *új baloldal* azonban többé nem az állami bürokráciáktól, de nem is a mozgalmi élcsapatoktól reméli az igazságos társadalom megvalósítását. Hívei a „fogyasztói” kapitalizmussal és az állami szocializmussal szemben egyaránt bizalmatlanok. Az elnyomó, kisajátító, elidegenedett uralom valamennyi formáját leleplező radikális kritika legnagyobb hatású iskolája a frankfurti. A marxi örökség és a kanti–weberi racionalista társadalomfilozófia szintézisére törekvő Jürgen Habermas szerint a szabadságok egyenlőségének, azaz a felvilágosodás programjának realitása vagy kudarca azon múlik, hogy sikerül-e „a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elméletét” maradéktalan összhangba hozni valamennyi résztvevő autonómia-igényével. Diszkurzusetikája rávilágít a feladat nehézségére (bíráói szerint: lehetetlenségére) (Habermas, 2001).

2.4. A fenti megoldásoktól lényegében különbözik a szocialista politikai filozófiák családjának fekete báránya, az *anarchizmus*. Ez az egyenlőség következetes megvalósítását mindenfajta kiváltság és intézményes kényszer megszüntetésétől reméli. Ehhez azonban nemcsak az államot, hanem a magántulajdont is fel kellene számolni. Az pedig vagy erőszakkal, vagy önként történhet, ez utóbbi pedig csakis kisebb közösségekben lehetséges, ahol a tulajdon feletti közös rendelkezést a közvetlen demokrácia gyakorlása teszi lehetővé.

3. ábra.

szociáldemokrata	kommunista
újbaloldali	anarchista

De összeegyeztethető-e bármiféle közösség korlátozó befolyása az emberi méltósággal? A liberálisok szerint nem: politikai filozófiájuk középpontjában az egyén szabadsága és függetlensége áll.

3.1. Ennek legkövetkezetesebb képviselői a *libertáriusok*, akik az egyéni szabadság túrhetetlen sérelmét, a szolgaságba vezető utat látják mindenben, ami az egyéni kezdeményezések versenyét és a piac spontán értékítéletének érvényesülését akadályozza. A közösségi kötelekektől függetlennek tételezett (bíráói szerint: identitásától megfosztott) egyén szabadságának védelme a mai neoliberais gondolkodóknál a piaci intézményekbe vetett aggálytalan bizalommal párosul.

3.2. Ez megkülönbözteti őket a *szociálliberálisoktól*, illetve *egalitárius* liberálisoktól, akik szerint az igazságosság biztosítékait nélkülöző társadalomban szabadság sem lehetséges. A javak és jogok méltányos elosztását mindenki által belátható és elfogadható formális szabályok alkalmazásától remélik, melyek biztosítják a közhatalom intézményeinek értéksemleges működését és a társadalmi hátrányok kompenzációját (Rawls, 1997).

3.3. A modernitás válsága politikai értelemben a szocialista állam és a libertárius piac egyidejű kudarca – tetézve azzal a rezignált felismeréssel, hogy a rövid életű társadalmi békét nem az igazságos intézményeinknek köszönhattük, hanem a bőséges ellátmányt biztosító technológiának, s lám, most abban is csalódnunk kellett: az ökológiai katasztrófa túrhetetlen és kezelhetetlen kockázatát hozta a nyakunkra. Ezek a felismerések a szabadelvű konzervatív klasszikusok, Burke, Tocqueville (Eötvös, Kemény) aggályainak időszerűségét igazolják. Ebből a pozícióból egyszerre utasítható el a társadalom szövetét egyaránt roncsoló kollektivistá és egoista világnézet az „igazi individualizmus” nevében (Hayek, 1992a). Ez utóbbi az egyéniség szabad kibontakozását csakis a társulásban, a közös hagyomány és szolidaritás jegyében tartja lehetségesnek. Ezt a megoldást – a konzervatív jelző ellen tiltakozó F. A. Hayek engedelmével – mégiscsak *konzervatív liberálisnak* fogjuk nevezni (Hayek, 1992b – táblázatunkban ld. 1.4. alatt).

3.4. Az „igazi individualistát” azonban már csak egy lépés választja el azoktól, akik a negatív szabadság kicsiny köreit túlságosan szűknek találván, a magánélet szabadságát adott esetben készek alárendelni a köztársaságnak, és amellet érvelnek, hogy közjó és közszabadság igenis létező dolgok. Ez a vélekedés – az eredeti, karteziánus-jakobinus alapoktól lényegesen különböző indoklással – újra és újra felbukkan a liberális irányzatok között is, egyrészt patrióta és *republikánus* színezettel (pl. Sandel, 2002), másrészt alternatív-bal-

oldali közösségekben. S néha nem is könnyű eldönteni, hogy a komunitárius irányzatok egy-egy képviselője a liberalizmus főáramától jobbra vagy balra helyezkedik el.

4. ábra.

szociálliberális	republikánus
libertárius, neoliberális	konzervatív liberális

Ami a bennünket közelebről érdeklő ökológiai politikát illeti, az irányzatok közötti különbségek itt is ábrázolhatók mátrixunk segítségével.

4.1. Archetípusnak ezúttal – a táblázat logikájának megfelelően – a *kommunitárius* változatot tekintjük (Eckersley, 2006). A globalizációval szemben lokalizációt és bioregionális együttműködést hirdető, szubszidiáris elven épülő ökotársadalom hívei bizalmatlanok minden központosítással szemben (Hines, 2000). A globális technológiai, üzleti és informatikai hálózatok működését, mint az elnyomás és a kényszer új, személytelen és annál nehezebben kivédhető formáit leplezik le (Illich, 1973 és 1983). Az önszerveződő közösségek autonómiájának, a részvételi demokráciának, a gazdaságban az emberi lépték helyreállításának hívei (Porrit, 1984).

4.2. A radikális mély-ökológia hívei, akiket néha ökofundamentalistáknak neveznek, elkerülhetetlennek tartják a visszatérést a „természetes” vagy „hagyományos” életformákhoz. Céljuk az együttélés valamely eredeti, „romlatlan” állapotának legalább részleges helyreállítása. Ez a hagyományörző konzervatív irányzatokkal rokonítja töekvéseiket (Pl. Gowdy, 2007; Naess, 1989; Foreman, 1991).

4.3. A korai ökopolitika azonban eredetileg nem a konzervatív oldalon, hanem világszerte az újbaldali mozgalmak talaján formálódott, anarchisták, trockisták, feministák társaságában. Sokukra a frankfurti iskola kritikai filozófiája gyakorolt mély benyomást (pl. Roszak, 1968 és 1990). A *social ecology* és az ökofeminizmus a természet kifosztását a harmadik világ, a nők és a kisebbségek kizsákmányolásával hozza összefüggésbe, és az ökológiai igazságosság helyreállítását a kapitalizmus és/vagy a patriarchális uralom megdöntésétől, egy igazságosabb és emberségesebb társadalmi rend bevezetésétől várja. Politikai filozófiájuk a szocialista baloldal alternatív irányzatainak közelében jelöli ki a helyüket (Bookchin, 1980; Shiva, 1988; Plumwood, 1989).

4.4. Az individualista, piac- és globalizáció párti liberalizmus látszólag nem sok kapcsolódási felületet kínál az ökológiai politikának – ez azonban a gyakorlatban nincs így. Az egészséges környezethez fűződő emberi jog védelme vagy a tudatos fogyasztói magatartás a liberális autonómiaelvől levezethető, és alternatív életforma-közösségekben gyakorolható. Tény, ha nem is magától értetődő, hogy az európai *zöldek* többsége ma valószínűleg inkább vallaná

magát liberálisnak, mint szocialistának vagy konzervatívnak, és természetes közegének az alternatív globalizációkritikus mozgalmak szivárvány koalícióját tartja (Dobson, 2007).

5. ábra.

social ecology	öko-konzervatív
zöld alternatív	kommunitárius, bioregionalista

Úgy találjuk tehát, hogy az ökológia politikai filozófiája más kortárs irányzatokkal eleven párbeszédben és kölcsönhatásban formálódik. Ez mit sem változtat azon, hogy a jó kormányzás vagy a legitim uralom kérdését azoktól eltérő módon közelíti meg, és javaslatai más elvi alapokon nyugszanak, legyen szó akár a társadalmi együttélés értelméről, akár a környezet védelméről.

1. A modern individualizmus álláspontján túllépve az autonómiát nem az egyén, hanem a társulás szintjén értelmezi. Ezért nem a függetlenség biztosítékait keresi, hanem az egymásra utaltak együttélésének emberhez méltó módját, amit a spontán önszerveződés fogalmával jellemez, és a kölcsönös megértésre, illetve egyetértésre irányuló párbeszéd útján tart elérhetőnek.

2. A jó élet lehetőségét, az életformák gazdag változatosságának fenntartását nem az erőforrások növelésétől vagy az ellenőrzés fokozásától reméli, hanem a helyes mérték alkalmazásától. Ezért, nem a beavatkozások hatékonyságának növelésére, hanem a kímélet és elővigyázatosság elvének érvényesítésére törekszik.

3. A minőségi különbségek összemérhetetlenségében nem az eljárások semleges formalizmusára törekvő politika számára talál érveket: a társadalmi igazságosságot a döntéshozatalban való részvételhez és a személyes felelősségvállaláson alapuló kölcsönös segítséghez köti.

4. Kölcsönös megértés, szolidaritás és részvételen alapuló döntéshozatal azonban csak egymásban bízó emberek között lehetséges. Az ökológiai politika így óhatatlanul a lokalizáció és decentralizáció mellett kell, hogy elkötelezze magát, és csak a közösségek közösségeként, a szubszidiaritás elvén működő társadalomban valósulhat meg.

JEGYZETEK

¹ E meggyőződés hatása alatt a hétköznapi valósága is a tudományos Módszer követelményeihez kezdett igazodni, jóllehet a huszadik század elejétől fogva szaporodnak a figyelmeztetések, hogy „az önmagukban vett meghatározottságoknak az az univerzuma, amelyben az egzakt tudomány a létezők univerzumát megragadja, nem egyéb, mint eszmékből szőtt köntös, amelyet

- a közvetlen szemlélet és tapasztalat világára, az életvilágra dobnak. Ez az eszmékből szőtt köntös teszi, hogy igazi létnek tekintünk valamit, ami csupán „Módszer”, ahogyan a fenomenológiai iskola megalapítója, Edmund Husserl fogalmaz (Husserl, 1984: 87).
- ² A modernitás kritikusi pedig ennek a következményét látták abban, hogy a jog fölénybe került az erkölccsel, a gazdaság a társadalommal, a javak a jóval szemben: „A tényszerű az igazság, ennek ismétlésére szorítkozik a megismerés, s a gondolkodás puszta tautológiává válik. Minél inkább aláveti magának a gondolkodás gépezete a létezőt, annál inkább beéri annak vak reprodukciójával... és a puszta létezőt nevezi ki azzá az értelemmé, amelyet éppen elzár előlünk.” (Horkheimer–Adorno, 1990: 45.)
- ³ A komunitárius megjelölést a szokásosnál tágabb értelemben használom. Nem csak a kortárs amerikai politikai filozófiából ismert irányzatot értem alatta (mint Boda, 2000; Horkay Hörcher, 2002; vagy Láncki, 2007), hanem egy társadalomontológiai magyarázó elvet, amely az „individualista” huszadik században fokozatosan egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A társulás elsődlegességét az egyénhez képest (a viszonyt a személyhez képest, az interszubjektivitását a szubjektumhoz képest stb.) egymástól többé-kevésbé függetlenül hangoztatták többek között pragmatikus, interakcionista, perszonalista, egzisztencialista, fenomenológiai és hermeneutikai tradíciókhoz kötődő gondolkodók. Ha azt mondjuk, hogy valamiképpen mindegyik a kommunikáció folyamatát állítja társadalommagyarázatának középpontjába, máris megkülönböztettük őket egyrészt az organikus elméletektől, melyek a közösséget mintegy a társadalom ellenfogalmaként használják, valamint a modern kollektívizmustól. Ez utóbbi absztrakt ismérvek szerint képez fiktív csoportokat ott, ahol a társadalom szövetét alkotó identitásközösségek felszámolása már végbement.
- ⁴ A korábban mondottak szerint az „erős államot” így kell érteni: „a társadalom rendjét szavatóló intézmények megfellebbezhetetlen tekintélye”, legyen az állam, egyház, arisztokrácia vagy az uralkodó felkent személye.
- ⁵ Minden modern kollektívizmus alapján véve individualista: a szocialista irányzatok az egyének közötti igazságos elosztás, az egyéni jólét biztosításában látják az állam feladatát. A felkínált közösségi kereteknek – legyen az proletariátus, néptömeg, rajongótábor vagy harci élcsapat – a kommunista, fasiszta, illetve konzumtársadalomban csak a politikai mozgósítás és manipuláció kölcsönöz társadalmi realitást.
- ⁶ A filozófiai hermeneutika felismeréseinek politikaelméleti következményeire a hazai szakirodalomban először Fehér M. István hívta fel a figyelmet (Fehér, 1996)
- ⁷ Alasdair Macintyre klasszikus tömörségű megfogalmazásában: „a megfelelő hagyományérzék azoknak a jövőbeni lehetőségeknek a megragadásában nyilvánul meg, amelyeket a múlt a jelen számára elérhetővé tett. Pontosan azért élő hagyományok ezek, mert egy még be nem fejezett elbeszélést folytatnak tovább, olyan jövővel szembesülnek, amelynek ha van meghatározott vagy meghatározható jellege, az a múltból származik.” (Macintyre, 1999: 299.)
- ⁸ Itt Park mintha John Dewey gondolatait folytatná: (az embereknek) „...ahhoz, hogy közösséget, illetve társadalmat alkossanak, közös célokkal, meggyőződéssel, törekvésekkel, tudással kell rendelkezniük...Azt mondhatjuk, hogy a társadalom nem egyszerűen az átörökítés és közlés folyamatai által létezik, hanem az átörökítésben és a kommunikációban.” Maga Dewey ellenben,

a korábbi Macintyre idézethez hasonlóan, csak Burke ismert megállapítását variálja: „...nem csupán maguk az élők, hanem az élők, a már holtak, s a még meg nem születettek közötti társas viszony ez...”. Ne képzeljék tehát, „hogyan joguk van... tékoznia az örökséget, kényük-kedvük szerint roncsolva társadalmunk eredeti szövetét; kockáztatván, hogy emberi lakóhely helyett pusztaságot hagynak az utánuk következőkre” - amivel viszont Burke Töprengései közvetlenül a jövő nemzedékek iránti felelősség eszméjét készítik elő, az ökológiai politika egyik vezérelvét. (Dewey 2000: 178, Burke 1990: 190, 188) A chicagói laboratóriumtól a Római klubon át napjaink ökológiai politikájához vezető út fővázolására először az *Együttéléstanban* tettem kísérletet (Lányi 1999a). Egy másik esszében a fenomenológiai és hermeneutikai filozófia modern klasszikusait hívom segítségül a környezetfogalom értelmezéséhez (Lányi 1999b)

⁹ Ezt bővebben fejtegetem *Lehet-e a társadalom igazságos?* című írásomban (Lányi 2010)

¹⁰ A piac „korlátozása” Polányi Károly és mások szerint egyébként a piac védelmét jelenti tulajdon önfelszámoló tendenciáival szemben. (Polányi, 2004: 184–198.) Ez utóbbiak érvényesülnek a globális hálózatok működésében: az önálló piaci szereplők száma rohamosan csökken, a tulajdon feletti rendelkezés elszakadt a tulajdonnal járó felelősségtől, a tájékozódás és befolyásolás eszközeivel a szereplők annyira egyenlőtlenül rendelkeznek, hogy valóságos versenyről többé nem beszélhetünk köztük. A világpiacon – éppen határtalansága folytán – nem rendelkezik a klasszikus piac számos jótékony hatásával, melyet annak köszönhetett, hogy egy helyi politikai közösség ellenőrzése alatt állt. Ezért a politikai beavatkozás a piacgazdaság működésébe nagyon is piacokonform lehet. Meggyőző formuláját az angol konzervatív (önmeghatározása szerint „vörös tory”), Phillip Blond könyve nagyjából így adja meg: *remoralize the market – relocalize the economy – recapitalize the poor*” (Blond, 2010: 159–209.).

¹¹ A zavarba ejtő kérdésre, hogy miként lehetséges a közjó megállapítása (a politika eredeti értelmének helyreállítása), ha a vitában többé nem hivatkozhatunk a dolgok örök, metafizikai rendjére, melyhez képest a helyes cselekedet mértéke egyszer s mindenkorra megadható, Alistair Macintyre zseniális formulája alapján kereshetünk választ a politikaelméletben is: „A jó emberi élet keresésével eltöltött élet, és a kereséshez szükséges erények tesznek képessé bennünket annak megértésére, hogy ezen kívül mi más még a jó emberi élet.” (Macintyre 1999: 294–295).

¹² „... ahhoz azonban, hogy valaki igazságosan döntsön és hogy hivatalát méltóképpen betöltse, feltétlenül szükséges, hogy a polgárok ismerjék egymás képességeit.” (Arisztotelész, 1969: 323.) Ez a jól megokolt klasszikus követelmény a modern tömegtársadalmakban többé nem teljesülhet. A politikusok elszámoltathatósága vagy a népakarat szerinti kormányzás – tehát a normatív demokrácia – üres fikció, e folyóirat hasábjain legutóbb Körösi András bizonyította ezt (Körösi, 2007). A lokalizáció és szubszidiaritás körülményei között azonban az ő érveinek többsége, véleményem szerint elesik.

¹³ Alan S. Kahan könyvében arisztokratikus liberalizmusként különbözteti meg ezt az irányzatot, bár némiképpen eltérő tartalommal – például J. S. Millt is ide sorolja (Kahan, 1992). A kiábrándulás a modern sokáig megkérdőjelezhetetlennek vélt alapértékeiből megnövelte az érdeklődést e „furcsa liberalizmus” képviselői iránt (Boesche, 1987). A lényeg természetesen nem annak az eldöntése, hogy hol húzódik a határ konzervatív és liberális politikai gondolkodás között, hiszen e határok mondva csináltak. Ennél is bonyolultabb kérdés az értékonzervatív, szabadelvű

konzervatív és szocialista elemek „harmadik utas” ötvözetének megítélése, mondjuk, Bibó István vagy Németh László munkásságában.

- ¹⁴ A modern konzervatív politikai filozófia sokszínűségét a magyar olvasó elsősorban Egedy Gergely közleményeiből ismerheti meg (Egedy, 2001, 2005 és 2010).

IRODALOM

- Arisztotelész (1969): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Békés Márton (2008): *Az amerikai neokonzervativizmus*. Budapest, Századvég.
- Blond, Phillip (2010): *Red Tory*. London, Faber and Faber.
- Boda Zsolt (2000): A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika*. Budapest, Józsefvegy könyvek.
- Bookchin, Murray (1980): *Ecology of Freedom*. Montreal, Black Rose Books.
- Burke, Edmund (1990): *Töprengések a francia forradalomról*. Budapest, Atlantisz.
- Constant, Benjamin (1997): *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest, Atlantisz.
- Dewey, John (2000): A társadalom élete. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság*. Budapest, Osiris.
- Dobson, Andrew (2007): *Green Political Thought*. London, Routledge.
- Eckersley, Robin (2006): Communitarianism. In: Andrew Dobson and Robin Eckersley (eds.): *Political Theory and the Ecological Challenge*. Cambridge, Univ. of Cambridge Press.
- Eder, Claus (2000): A környezetvédelem intézményesülése: az ökológiai diskurzus és a nyilvánosság. In: Szabó M.–Boda Zs.–Kiss B.: *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Egedy Gergely (2001): Konzervativizmus: elvek és irányzatok. In: Egedy: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek.
- Egedy Gergely (2005): *Brit konzervatív gondolkodás és politika*. Budapest, Századvég.
- Egedy Gergely (2010): Közpolgári konzervativizmus? *Magyar Szemle*, XIX. 9-10.
- Fehér M. István (1996): A hermeneutika mint politikai filozófia, *Valóság*, XXXIX/4.
- Foreman, Dave (1991): *Confessions of an Eco-Warrior*. New York, Harmony Books.
- Gadamer, Hans Georg (1984): *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat.
- Gowdy, John (2007): Vissza a jövőbe és előre a múltba. In: Takács-Sánta András (szerk.): *Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása*. Budapest, L'Harmattan.
- Habermas, Jürgen (1995): A polgári engedetlenség mint a demokratikus jogállam próbaköve. In: Felkai Gábor (szerk.): *Új társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozás*. Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Habermas, Jürgen (2001): *A kommunikatív etika*. Budapest, Új Mandátum.
- Hayek, Friedrich (1960): *The Constitution of Liberty*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Hayek, Friedrich (1992a): Az igazi és a hamis individualizmus. In: Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II*. Budapest, Atlantisz.
- Hayek, Friedrich (1992b): Miért nem vagyok konzervatív? In: Ludassy Mária (szerk.) *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II*. Budapest, Atlantisz.

CARL SCHMITT ÉS A NEMZETISZOCIALIZMUS*

Techet Péter

(kutató, Regensburgi Egyetem)

Összefoglaló

A tanulmány Carl Schmitt és a nemzetiszocializmus kapcsolatát tárgyalja. Carl Schmitt 1933 utáni tevékenysége okán felmerül a kérdés, hogy miért működött együtt a náci állammal, holott előtte még kritikusa volt a náci pártnak és egy autoriter elnöki rendszert támogatott. A tanulmányban három lehetséges választ fogalmazunk meg e kérdésre. 1. Carl Schmitt mindig is náci volt, de opportunizmusból csak 1933 után merete ezt vállalni. Vagy: 2. Carl Schmitt elméletei tartalmatlanok, így bármilyen politikai rendszert tetszőlegesen alá lehet velük támasztani. Vagy: 3. Miután a konzervatív-autoriter út elbukott, Carl Schmitt a nemzetiszocializmustól remélhette csak a rend és a német állam megvédését.

Kulcsszavak: nemzetiszocializmus ■ antiszemitizmus ■ eszmetörténet ■ decizionizmus

*„Als zur Herrschaft berufen legitimiert sich jener, der dem Schrecken ein Ende setzt.
Der ist derselbe, der zuvor die Furcht bezwungen hat.“*
(Ernst Jünger: Der Waldgang)

Az 1932-es választások előtt, amikor már egyértelműnek látszott az NSDAP feltartóztathatatlan előretörése, Carl Schmitt, az elnöki kabinetek „koronajogásza”, egy kölni napilapban így írt: mindazok, akik július 31-én a náciakat többséghez segítik, voltaképpen teljességgel kiszolgáltatják Németországot e csoportosulásnak (Schmitt, 1932: 2.). Hogy a cikk eme utolsó mondata tényleg Schmitt-től származik-e, felettébb kérdéses – Dirk Blasius szerint a kölni lap egyoldalúan, utólag biggyesztette a náciellenes kiállást az írás végére (Blasius, 2001: 46.) –, ám megállapítható, hogy e mondat igenis visszatükrözi Carl Schmitt akkori szándékait, intencióit: a német államiság megtartását, a német állam védelmét az alkotmányellenesnek ítélt nemzetiszocialista és kommunista erőkkkel szemben.

* A dolgozat kapcsán – amelynek egyes tézisei Jens Kersten és Karsten Fischer 2010. őszi müncheni Carl Schmitt-szemináriumának keretében kerültek megfogalmazásra – köszönetet mondok észrevételeikért Lorena Jaume-Palasiának és Karácsony Andrásnak.

Alig telik el egy év, és ugyanezen Carl Schmitt felvételét kéri az NSDAP-ba, és tevékenyen részt vesz az új rezsim jogalkotási munkálataiban. Carl Schmitt, az elnöki diktatúra koronajogásza a Harmadik Birodalom koronajogászává lép elő – és e címke olyannyira hozzáragadt a nevéhez, hogy a Schmitttel való bárminemű foglalkozás a mai napig hosszas megokolásokat, esetleg egyenesen bocsánatkéréseket igényel.

Az az egyszerű tézis, miszerint Carl Schmitt mindig is náci volt, csak pusztán okosabban, ügyesebben tudta kifejezni, kódolni szövegeit, mint a náci párt brutálisabb figurái, nem méltó Schmitt hatalmas és igenis érdekes életművének tudományos elemzéséhez. Azon kérdéseket, amelyeket Schmitt – persze a provokáció nem ritkán gonoszkodó vágyával – felvet, nem söpörhetjük le a politika- és a jogtudomány asztaláról olyan álszent érvekkel, hogy Schmitt kérdései voltaképp egy gonosz ember gonosz kérdései. Mert ha még igaz is lenne mindez, igenis feladatunk Schmitt életművével foglalkoznunk (Techet, 2010: 7–12.) – éppen talán azért, hogy az általa felvetett kérdéseket, amelyek mindig is jogosak és mélyen megdöbbenőek voltak, ne föltétlenül Schmitt módjára válaszoljuk meg. *Schmitt-tel* igenis kell és tudunk gondolkodni: ami nem jelenti azt, hogy *Schmittként* kellene válaszolnunk.

Azonban nem kerülhetjük meg az életrajzot; a kérdés, hogy Schmitt náci volt-e, nem tehető félre.

Az alábbi tanulmányban egyetlen kérdésnek akarunk utánajárni – amelyet a háború után még Schmitt is feltett egyszer önmagának (Schmitt, 2010: 86.) –, miért működött Carl Schmitt együtt, és milyen magyarázatok adódhatnak a náci szerepvállalására.

Dolgozatunkban – igencsak vázlatosan – három lehetséges választ (náciizmus, nihilizmus, konzervativizmus) fogunk bemutatni, amelyekkel Schmitt náci szerepvállalását magyarázhatjuk, megérthetjük, netán egyenesen igazolhatjuk. Elsősorban arra keressük a választ, hogy Schmitt 1933 előtti és utáni munkásságában lényegi különbség vagy lényegi azonosság állapítható-e meg.

1. CARL SCHMITT, A NÁCI?

Igencsak nehéz úgy érvelni Carl Schmitt náciizmusa ellen, hogy közben pontosan ismerjük az 1933 utáni ténykedését, cikkeit vagy naplóinak a világháború végével sem záruló antiszemitizmusát. A tények makacs dolgok: Carl Schmitt 1933 májusától az NSDAP tagja volt, számos posztot töltött be az új rendszerben, és az SS-lap *Schwarzes Korps* éles támadása¹ után sem fordított hátat a nemzetiszocializmusnak, 1945-ig végig olyan könyveket írt, elméleteket alkotott, amelyek igenis jól illettek a kor hangulatába – elég csak utalnunk az eszmetörténetileg kiváló elemzést nyújtó, Hobbes liberalizmusát először konsta-

táló, de végkövetkeztetésében voltaképp egy Spinozával kezdődő zsidó összeküvés „leleplezéséről” szóló Leviatán-könyvére (Schmitt, 2005)² vagy a nagyvár-elméletére (Schmitt, 1991), amely pedig igencsak szépen rímelt a náci állam élettérelméletére (Majer, 2002: 147. skk.; Hooker, 2009: 138. sk.) –, a náci állam pénzén beutazta Európa baráti államait (Tilitzki, 1998: 191–251.) – Budapesten kétszer is járt –, és csak a háború után vonult igazából emigrációba. Amióta naplói, különösképpen a háború után írt, antiszemita gúnyolódásokkal teliszórt *Glossarium*-ja, rendelkezésünkre állnak, felesleges lenne tagadni Carl Schmitt vad és mély antiszemitizmusát.

Tehát a legegyszerűbb és első ránézésre legkézenfekvőbb válasz így hangozhatna: Schmitt azért működött együtt 1933-ban, mert egész életében náci volt és maradt, pusztán karrierizmusból és opportunizmusból nem merte ezt 1933 előtt nyíltan felvállalni. „Az, hogy Carl Schmitt miért nem tett 1933 előtt megjegyzéseket a zsidókérdés kapcsán, ugyanazon szociális okokkal magyarázható, mint annak ténye, hogy 1945 után szintén hallgatott e témáról” – írja Schmitt egyik nagy kritikusa, a frankfurti Raphael Gross (Gross, 2005: 33.). A történész eltitkolt, titokban tartott nácizmussal vádolja Schmittet. E tézisének bizonyításához azonban szükséges lenne felmutatnia az 1933 előtti időkből származó nácigyanús idézeteket. El kell azonban ismernünk – nem véletlen, hogy Gross a majd félezer oldalas könyvében voltaképp tíz oldalban tesz kísérletet annak bizonyítására, ami elvileg könyve főtézise lenne –, hogy Schmitt korai, 1933 előtti munkáiban a legkisebb nyoma sincs antiszemitizmusnak, leszámítva egy irodalmi karcolatát, ahol sokat sejtetően „*Nicht-Deutsch*”-nak nevezte a zsidó származású Walther Rathenaut (Villinger, 1995: 14.).

Annak ténye, hogy Schmitt kiszolgálta a nácikat, még nem bizonyíték náci mivoltára, elvégre a hitleri hatalomátvételt számos konzervatív, jobboldali polgár is üdvözölte. Gross ráadásul úgy vádolja Schmittet nácizmussal, hogy közben adós marad a nemzetiszocializmus fogalmi meghatározásával: csak ha tudnánk, mit is ért nácizmus alatt a frankfurti történész, válaszolhatnánk meg biztossággal annak kérdését, hogy Schmitt náci-e vagy sem. Gross azonban mindenféle definíció elől kitér. Ez persze egy tudatosan választott stratégia, mert csak így tudja a szintén antiliberális nemzeti konzervatívokat a nácikkal egy kalap alá venni. Félezer oldalas könyvében Gross nem bajlódik holmi finom distinkciókkal, számára nincs nagy különbség a nemzeti konzervatívok, a konzervatív forradalmárok, a jobboldali katolikusok, a nacionalista protestánsok, a fasiszták és a nácik között; számára valamennyi áramlat látens náci gondolatlanság.

Raphael Gross, ahelyett hogy a nemzetiszocializmus lényegét behatárolná, meghatározná, megpróbálja az egész nácizmust eszmetörténetileg úgy elhelyezni, mintha az az évszázados antijudaista hagyományok logikus és *kizárólagos* folyománya lenne. Gross Schmittet azáltal próbálja a nácizmus gyanújára

ba keverni, hogy a német jogászt elhelyezi a francia katolikus és német protestáns antiszemita hagyományban. „Schmitt műve olyan államjogi fogalmak és dichotomikus fogalompárok révén nyer egységet, amelyek katolikus és protestáns forrásvidékű antiemancipatorikus, valamint szekularizált antijudaista teológiai motívumokból építkeznek. (...) [Schmittnél] az ellenség archetípusa a zsidó.” (Gross, 2005: 383.) Eme alaptézisből három következmény fakad: 1) Gross az európai eszmetörténet antiszemita hagyományát – Torquemadától Bruno Baueren át Charles Maurras-ig – a náciizmussal azonosítja, éppen azért, hogy Schmittet akként tudja lenácizni, hogy voltaképpen elhelyezi őt e történetben. 2) A nemzetiszocializmus egyetlen lényegi tulajdonsága az antiszemitizmus lenne, így mindenki, aki antiszemita, voltaképp náci is egyszerre. 3) Carl Schmitt politika- és jogelmélete csak első ránézésre tartalmatlan, nihilista, decizionista, értéksemleges: értelmet és egységet a schmitti életmű a zsidóság gyűlöletében nyer. A zsidóság szimbolizálná mindazt, ami ellen Schmitt egész életében hadakozott: a liberalizmust, a marxizmust, a parlamentarizmust, a normativizmust, a pozitívizmust, a pluralizmust, a jogállamiságot. Összefoglalóan mondva: „A zsidó testesíti meg Schmitt életművében az *államellenesség* totalitását” (Rabault, 2004: 170.). Éppen ezért – szól Gross végítélete –, Schmitt munkássága csak a szerző vad antiszemitizmusának sötét fényében válik értelmezhetővé, és ha ekként megfejtettük a titokzatosságot, más feladatunk nem is maradna, mint az eszmetörténet szemétdombjára vetni a schmitti életmű egészét, amint Yves Charles Zarka javasolta is (Zarka, 2002).

Hogy Schmitt antiszemita volt – ennek minőségére még alább kitérünk; hogy a pluralizmust finoman szólva sem kedvelte a belpolitikában; hogy egy homogén demokráciára, egy populista, népszavazásos diktatúrára, egy centrális erőter megteremtésére, a pluralizmus felszámolására törekedett, alig tagadható elemei a schmitti életműnek. Mindazonáltal az okok, amiért valaki antiszemita lesz, igencsak eltérőek lehetnek. Amennyiben Carl Schmittet és a nemzeti konzervatív urakat a náccal – különösképpen az 1933 előtti náccal – azonosítjuk, elvétjük annak elemzését, hogy végül is miért állt be a német polgárság nagy része Hitler mögé.

Carl Schmitt a harmincas évekre a weimari alkotmány liberális olvasatának ellenfele lett – noha kezdetben éppen egy nagyon liberális-individualista alkotmányértelmezést dolgozott ki, ami szerint egyedül az egyéni alapjogok adnák az alkotmány érinthetetlen lényegét (Schmitt, 2003: 163.)³ –; egy homogén demokráciára, erős központi hatalomra, végrehajtó államra törekedett, de semmiképp sem egy új forradalom, hanem éppen a rend, a stabilitás érdekében. Schmitt mind a totalitáriánus, mind pedig a forradalmi utat elvetette, s a weimari alkotmány etatista, autoriter értelmének, megerősítésének lett – kezdeti liberális elméleteinek elvetése után – az „előharcosa” (Nolte, 2005: 196. et passim). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Schmittet már a harmincas évek elejétől – amint Gross teszi – betolhatnánk a náci közé: „Noha a weimari

alkotmány kritikája mögött egy nem parlamentáris és nem demokratikus rendszer gyakorta többé-kevésbé nyíltan előadott opciója jelenik meg, mindez mégsem jelenti azt, hogy az egyes német államjogászok pozíciói 1933 előtt eredeti nemzetiszocialistaként lennének definiálhatók” (Dreier, 2001: 14.).

Igencsak távol állt például Schmitt-től a nácik forradalmi romantikája: Schmitt, legalábbis a közéletben, a forradalmat és a romantikus gondolkodást vetette el leginkább. Éppen ezért nagyon is külön kell kezelni Schmitt fasiszta-konzervatív intencióit és a nácik antietatizmusát. Fontos azt is látni – és ebben rejlik a nemzeti konzervatívok 1933 utáni együttműködésének oka –, hogy az 1933 előtti és az 1933 utáni nácik nem azonosak: Hitler 1933-ban stabilizálni tudta hatalmát, így kevésbé volt már érdekelt holmi forradalomban. A hatalomra került és ekként immár nem forradalmi, hanem nagyon is rendpárti célokat követő, mondhatni *konzervatív* Hitlerrel léptek szövetségre a nácik korábbi utcai randalírozásaitól idegenkedő nagytőkés és polgári érdekkörök.

Carl Schmitt nem egy szociális forradalmiságért akarta átértelmezni a weimari alkotmányt, hanem egy rendpárti diktatúra érdekében, amely – amint a düsseldorfi gyáriparosok előtt mondotta – biztosíthatja „az erős államot és az egészséges gazdaságot” (Schmitt, 1995a: 80.). A gazdasági szereplők ritkán érdekeltek egy szociális fordulatban, forradalomban – annál inkább egy erős államban, amely a gazdasághoz, iparhoz szükséges nyugalmat megteremti. Hitler ennek ígéretével állította maga mellé a jobboldali polgárságot, tőkés réteget.

Schmitt nácizmusának tagadása azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna antiszemita. Miközben ennek minősége és jelentősége is vitatott.

„Carl Schmittnek 1933-ig semmiféle kifogása nem volt a jogtudományon belüli zsidó befolyás ellen” (Hürten, 1969: 205.), írták emigránsok 1936-ban Carl Schmitttről, akit a Svájcba távozott német emigránsok sohasem nácinak, hanem egy karakter nélküli törtetőnek tartottak csak. Ugyanebben az évben, 1936-ban, rendezte meg Carl Schmitt a német jogtudomány legsötétebb konferenciáját: a „zsidó szellem” elleni áltudományos szeánszát. Az itt elmondott záró beszédében (Schmitt, 1936: 1193–1199.) az SD által már ekkor megfigyelt és fenyegetett Schmitt a zsidó szerzők könyveinek eltávolítását követelte, és – holmi „irodalmi sárgacsillagként” (Rüthers, 1989: 77.) – azt javasolta összegyűlt kollégáinak, hogy ha zsidó szerzőt mégis idéznének, mindig írják oda az idézett személy származását; Schmitt maga – 1936-os megtámadása után is – gyakorolta e tudományos diszkriminációt: mindig a „zsidó Kelsenről” vagy a XIX. századi porosz közjogász, Friedrich Julius Stahl esetén – elővéve annak zsidó nevét – „Stahl-Johnsonról” írt és szólt.

Miért állította azonban éppen egy emigráns folyóirat, hogy Schmittnek „nem voltak kifogásai” korábban a zsidósággal, és az antiszemitizmust csak eljuttassa a nácik kedvéért? Raphael Gross egy olyan antiszemitizmust vet Schmitt szemére, amiben a kortárs ellenfelek nem hittek?

Raphael Gross az antiszemitizmusban látja a schmitti életmű egyetlen lényegét: mindez nem jelent mást, minthogy Gross szerint Schmitt valamennyi polemikus és homályos fogalompártja mögött, amelyeket a Schmitt-értelmezés eddig tartalmatlan, tetszőlegesen kitölthető formáknak gondolt, a *zsidóság* (vagy: *zsidósság*), a zsidó örök alakja húzódnék meg. Ellenség, törvény, norma, vita, tenger (stb.): valamennyi fogalom voltaképp egy antiszemita ellentétpár szépen kódolt résztagja lenne csak. A zsidó lenne az ellenség, akit meg kell semmisíteni. A zsidó élne a törvényben, és nem ismerné fel a konkrét helyzetet. A zsidó ódzkodnék a döntéstől, és próbálna mindent normákkal megválaszolni. A zsidó vitakoznék állandóan. A zsidó lenne a tengeri hatalom, amely legyűri a szárazföldöt. A zsidó törekednék absztrakt fogalmakra, és egy világállamra. Stb. Gross szerint Schmitt valamennyi fogalompárját ki lehet cserélni a zsidó–nem zsidó ellentétére.

1933 után persze maga Carl Schmitt ad náci értelmet a fogalmainak, tálcán kínálva fel őket a náci államnak, midőn a zsidóságot „föld-, állam- és egyház nélküli” törvénypozitivizmussal vádolja (Schmitt, 1993: 9.), vagy a náci államot azért dicséri, mert végre képes felismerni barátot és ellenséget. Ő maga adott antiszemita értelmet a fogalmainak, amikor így írt: „Most nyílt meg annak lehetősége, hogy világos, belpolitikai döntéseket hozzunk.” (Schmitt, 1934: 49.) Ergo Schmitt – véli Gross – nem bármilyen döntést tartott elfogadhatónak, ő nem egyszerűen a decizionizmus értéksemleges teoretikusa volt, hanem a döntést egy nagyon is konkrét cél elérése érdekében éltette: a zsidóság kiirtása érdekében. Ez lenne számára a *helyes* döntés.

E tézis ellen szól azonban a zsidó barátok nagy számának ténye. Carl Schmitt antiszemitizmusa egyáltalán nem volt eldöntött: Schmitt az antiszemitizmus és a filoszemitizmus között hullámozott. Csak későn döntött végleg az antiszemita opció mellett – ifjúként még egy zsidó lánynak udvarolt, legjobb barátja egy magyar-zsidó fiú volt, örömmel mozgott a müncheni zsidó nagypolgári körökben, számos zsidó származású doktorandusza volt, akik mind mély megdöbbenéssel konstatálták Schmitt náci fordulatát, stb. –, de élete végéig megmaradt a zsidósághoz való ambivalens viszonya. *Haßliebe* és nem pusztá gyűlölet volt ez. Nicolaus Sombart szerint Schmittet egész életében csak ez az egyetlen kérdés izgatta igazán.

Mennyiben és miként jelenik meg azonban az antiszemitizmus az elméleteiben is?

Először is: Carl Schmitt nagyon élesen különbséget tesz magán- és közellenség között. Van az *inimicus*, akit az ember tán személyesen utál – vagy pontosabban szólva: akit a keresztény szeretetparancs alapján felebarátunkként nem utálhatunk –, és van a *hostis*, akivel szemben amúgy semmiféle személyes antipátiával nem kell viseltetnünk, de aki éppen a mássága, egzisztenciális különbözősége okán mégis legyőzendő. A keresztény embernek Schmitt szerint csak személyes ellenségei nem lehetnek, a közellenséget azonban a ke-

reszténynek is azonosítania és legyőznie kellene. E „skizofrén” elmélet végül is nem szól másról, minthogy Schmitt egyszerre képes barátjának tudni egy zsidó fiút – elvégre semmi oka sincs személyesen gyűlölni őt –, de ha úgy hozza a sors, akkor, mint közellenséget igenis le kéne győznie, anélkül, hogy személyesen bármiféle oka lenne erre. Schmitt szerint tehát vannak helyzetek, amikor nem a személyes érzelem, hanem a valamilyen entitáshoz való tartozás számít: ilyenkor személyes barátaink az ellenfeleink lehetnek, és személyes ellenségeink a szövetségeseink. Schmitt így volt képes szakítani azon zsidókkal, akikkel olyannyira jóban volt, és beállni azon náciak mellé, akiktől személyesen undorodott.

A közellenség (*hostis*) nem gonosz, nem amorális, még gyűlölni sem kell őt (Schmitt, 2009: 27. sk.) – ő egyszerűen a *más*, és e másságában rejlik veszélyessége a közösség számára.⁴

Nos, ebből következően a zsidókkal való személyes barátsága még nem bizonyíték Schmitt antiszemitizmusa ellen. Elvégre Schmitt nem személyes ellenségként, hanem közellenségként gyűlölte a zsidókat. Éppen ezért nincs igazuk azoknak, akik úgy próbálnák Schmittet megvédeni az antiszemitizmus vádjától, hogy Schmitt zsidóellenességét holmi magánügyként tudnák le. Schmitt ugyanis nem emberi kapcsolataiban volt antiszemita, hanem közéleti írásaiban, amikor is egy-egy zsidót nem annak személyes, hanem „csoporttulajdonsága” okán utasított el.

Másodsorban: Carl Schmitt személyiségének és egész elméletének olyannyira lényegi része volt az ellenség, hogy az ember már-már úgy érzi: Schmitt a (köz)ellenséget nem gyűlölte, inkább csodálta és irigyelte. Nicolaus Sombart emlékezik vissza gyermekkori éveire, amikor is sokat volt a Schmitt családnál, hogy Schmitt íróasztala felett Benjamin Disraeli képe lógott (Sombart, 2000: 20.). Disraeli zsidóként és egy tengeri hatalom miniszterelnökéként – zsidóként és britként tehát – az ellenséget személyesítette meg Schmitt szemében. Mégis – vagy éppen ezért – mindig csak a legnagyobb tisztelettel szólt Disrealiról. (A zsidókérdés megértéséhez egyetlen könyvet tartott fontosnak: Disreali romantikus regényét, a *Tancredet*.) „Az ellenség önmagunk testet öltött kérdése”, idézte gyakorta Theodor Däubler (Schmitt, 2010a: 58.). Az ellenséget nem kell legyőzni – az ellenség éppen az, aki kérdőre von bennünket. És ki lehet erre leginkább képes? Ki tud leginkább kérdőre vonni bennünket? Hát mi magunk. Az ellenség tehát nem más, mint lényünk másik része (Schmitt, 2010a: 57.). Az ellenség nem más, mint aki minket a leginkább ismer. Az ellenség nem más, mint önnön valónk önmagunkkal szemben. Schmitt éppen ezért semmiképp sem akarta kiirtani a zsidókat a világból, mert amint elmélete, úgy ő maga is igényelte az ellenséget. „Nem halok meg, mert ellenségem még él” – írta a második világháború utáni magányában (Schmitt, 1991a: 199.). Ha meghal az ellensége, vele hal ő is. Azt, hogy Schmitt egész politikaelméletében az ellenség fogalma központibb szerepet tölt be, mint a bajtárs vagy a barát, nem csak

a katolikus természetjog, de a nemzetiszocialista jogelmélet irányából érkező kritikák is észrevették (Koellreutter, 1935: 8.; Koellreutter, 1938: 2–3.).

2. NIHILISTA DECIZIONIZMUS?

Raphael Gross tézise, miszerint Schmitt elméletének lényege, *tartalma* a zsidóellenesség, abból a föltételezésből indul ki, hogy Schmitt elméletének egyáltalán van tartalma. Amennyiben azt állítjuk, hogy a zsidó lenne a schmitti ellenség megszemélyesítője, tartalma, talán éppen a schmitti életmű egyik legfontosabb jellemzőjét hagyjuk figyelmen kívül: a tartalom nélküliségét, a nihilizmusát, az értéksemlégességét, a tetszőlegességét. Edgar Salin egyenesen „politikai kaméleonnak” nevezte őt, s Reinhard Mehring is felhívja a figyelmet erre, mondván: Schmitttről éppen azért nehéz összefüggő életrajzot, monográfiát írni, mert elméletei ugyanolyan homályosak és többértelműek, mint egész személyisége (Mehring, 2009: 71. sk.) – ami rögtön felveti az értéknihilizmus vagy akár lelki értelemben a skizofrénia lehetőségét.

Karl Löwith hívta fel leginkább – felvéve még Waldemar Gurian harmincas évekbeli elemzéseinek fonalát – e lehetőségre a Schmitt-interpretátorok figyelmét. Schmittnél a „politikai” „nem önálló tárgyterület, hanem csak [...] az emberek kapcsolódásának vagy szétválásának intenzitásfoka” (Schmitt, 2009: 36.). Ez az a pont, amibe sokan belekapaszkodnak, hogy bizonyítsák Schmitt politikaelméletének nihilizmusát. „A politikai önmagában nem egy önálló tárgy terület, és éppen ezért sohasem központi. Azt, hogy mely tárgyterület határozza meg korunkat mértékadó módon, Schmitt megválaszolatlanul hagyja.” (Löwith, 1984: 34.) Schmittnél nem az ellenségeskedés tartalma, hanem intenzitása számít csak; neki nem az a fontos, hogy mi mellett, hanem az, *hogyan* döntsünk. „Schmitt jól bizonyítható bizonytalansága a személyes vagy értékalapú ítéletek esetében, és a később egyértelműen kifejezésre jutott elutasítása, agresszivitása bármiféle értékelvű pozícióval szemben már itt (már-mint a *Politikai fogalmában* – T. P.) megjelenik” (Rüther, 2003: 66.).

Ha Schmitt tényleg nihilista volt, akkor számára az antiszemitizmus is csak egy a lehetséges politikai tartalmak közül. Amennyiben Schmitt számára a politikai döntés tartalma érdektelen, akkor az ellenség ugyanúgy lehet a zsidó, mint bármilyen más, tetszőlegesen cserélhető entitás. A zsidó ennek megfelelően nem immanens tulajdonsága okán válik ellenséggé, hanem pusztán az *ellenséggé nyilvánítás* által. A zsidó tehát nem azért lesz ellenség – ha egyáltalán az lesz –, mert ilyen vagy olyan tulajdonságokkal rendelkezik, hanem egyszerűen a szuverén megfellebbezhetetlen, külső mércékkel (normákkal) nem leírható, nem előrelátható és nem befolyásolható döntése révén.

A döntést nem a döntés célja vagy tartalma teszi legitimé, hanem a döntés ereje. Az eldöntöttség ténye legitimál. Erről szól Schmitt szuverenitástana is. Nem a döntésre való felhatalmazottságból származik a szuverenitás – nem

az dönt, aki a szuverén –, hanem: *a szuverén az, aki dönt*. Nem a norma, hanem a ténylegesség ereje legitimál – és csak az (Neumann, 2008: 176., 186.). Aki egy adott helyzetben dönteni *képes*, az a szuverén – függetlenül attól, hogy esetleg a törvények szerint kinek is kellene döntenie.

Schmitt a döntést az erő megnyilvánulásának alkalmaként (*occasio*) fogja föl. „Amit Schmitt képvisel, az a szuverén döntés politikája, ami számára a tartalom az éppen adott politikai szituáció véletlenszerű occasiójából adódik” – írja Löwith (Löwith, 1984: 40.). A döntésnek – amint a politikának – tehát semmiféle tartalma nincs, csak intenzitása és ereje: a döntés egyszerűen egy *occasio*: tetszőleges, alkalmoszerű megnyilvánulása az erőnek (Wolin, 1992: 443.).

Amikor 1938-ban a Schmitt elleni belföldi és külföldi kritikák egyszer csak összetalálkoznak, a nácik és az emigránsok egyaránt karakternélküliséggel, tartalmatlansággal, nihilizmussal vádolták Schmittet. „A saját személye vonatkozásában Schmitt professzor lemondott arról, hogy meghozzon egy politikai döntést” – írta gúnyorosan az SS házi hetilapja.⁵ Sajátos, hogy az emigráns sajtó sem nácizmussal vádolta Schmittet, hanem voltaképp ugyanazzal, mint az SS: jellemtelen karrierizmussal. Az emigráns sajtó sohasem hitte el Schmitt nácizmusát, és inkább azon gúnyolódott, hogy a nácik tanácsadója az a Carl Schmitt lehet, aki még az 1933-as győzelem előtt is az NSDAP betiltásán munkálkodott. Svájci emigránsok azzal szórakoztatták magukat, hogy szerintük Schmitt, amikor a „zsidó szellem” elleni írását írta, hangosan kacaghatott, hogy így félre tudja vezetni a nácikat. „Az ember úgy feltételezi, hogy a III. Birodalom koronajogásza, ismerve eddigi életét, nem veszi komolyan a nemzetiszocializmust, és csak eszközként használja személyes céljaihoz” – írta a *Deutsche Briefe* már 1934-ben (Hürten, 1969: 54.). Az antifasiszta német emigráció, amelynek pedig lett volna oka lenácizni Schmittet, épp annak ellenkezőjét állítja, mint amit Gross bizonyította: Carl Schmitt az emigránsok szerint sohasem volt náci, csak karrierizmusból állt be az új rendszer mellé, s igyekszik elfelejteni egész addigi életét. De a svájci német emigráció rendszeresen emlékeztette nemcsak a többi emigránst, de a svájci emigráns újságot szintén olvasó SS-eseket, hogy ki is az ő nagy jogászuk. És egy idő után egyre kínosabb lett a náciknak, hogy egy olyan ember a jogi ideológusuk, aki tényleg az NSDAP betiltását szorgalmazta még pár évvel ezelőtt. Az SS 1936 végén kemény támadást intézett Schmitt ellen, voltaképpen kétségbe vonva elkötelezettségét – és a jelet mindenki értette: Carl Schmitt azonnal, egészségügyi állapotára hivatkozva, visszalépett minden politikai és tudományos pozíciójából. Emigráció vagy koncentrációs tábor? (Hürten, 1969: 510.) –, szellemeskedett az emigráns sajtó a valóban nagy veszélybe került Schmitt kapcsán. Hogy Schmitt mégsem ment el, jó érv amellettt azonban, hogy még ezek után is inkább érezte magát *német hazafiként* hűségre kötelezve. A súlyosabb következményektől a mentora, Göring mentette meg, aki levélben szólította fel az

SS lapját, hogy állítsák le mocskolódásaikat Schmitt kapcsán. A bukástól nem tudta azonban megmenteni: Schmitt 1936 után visszavonult, csak porosz államtanácsosi tisztségét és a berlini professzorságát őrizhette meg.

A nációk, akiknek nem csak a döntés ereje, de iránya és célja is fontos volt, mindig is hiányolták a tartalmat a schmitti elméletek mögül. Szerintük Schmitt elmélete nem elég *völkisch* (Koellreutter, 1938: 67. skk.). Az, hogy a szuverénnek dönteni kell, és hogy e döntés normatív nem igazolható, soványka válasz volt a nációk számára. A nációkat az is érdekelte volna, hogy *miként* és *miért* döntenek. A nációk a nép homályos fogalmában találták meg a tartalmat mindenre: „A nemzetiszocialista világszemlélet alfája és omegája a nép”. (Koellreutter, 1934: 8.) Persze Schmitt is megpróbálta saját elméleteit népiesíteni, amennyiben is az állam és a mozgalom mellett a népet politikai entitásként ismerte el (Schmitt, 1934a), mégis érezhető volt még e könyvében is az *a-völkisch* etatizmus. A nációk észlelték is ezt, amint nem felejtették el 1932-őt sem. Otto Koellreutter, közjogász, aki 1932 nyarán néhány egyetemi oktatóval felhívást tett közzé, amelyben az NSDAP-ra való voksolást támogatták, maga sem felejtette el, hogy Schmitt csak akkor csatlakozott a náci párthoz, amikor ebből nemhogy hátránya, de inkább előnye származott. Az 1933-tól Münchenben oktató közjogász mindent megtett azért, hogy Schmittet rossz színben tüntesse fel a náci vezetés előtt: levelekben utalt Schmitt 1932-es szerepére, könyveiben támadta őt „liberalizmussal”, „tartalmatlansággal”, s egyenesen Kelsenel állította párhuzamba, valamint rendszeresen tájékoztatta a náci vezetést arról, hogy éppen mit írnak Schmitttről a svájci emigráns lapban.

Koellreutter, aki féltékenyen nézte Schmitt tudományos és politikai szárnyalását – végül is Schmitt került Berlinbe, Koellreutternek „csak” a „mozgalom fővárosa”, München maradt, valamint semmiféle fontosabb párt- vagy állami posztot nem kapott –, Schmitt besározásával próbálta magát helyzetbe hozni, elvégre ő – amint Münchenbe való távozásakor a türingiai népoktatási miniszter mondotta róla – „a liberalista gondolattól való elfordulást és egy autoriter állam szükségességét olyan időkben is hirdette, amikor ez még bátorságot kívánt” (Schmidt, 1995: 16.). Tény: 1932-ben, amikor Schmitt még nagyban azon ügyködött, hogy miként lehetne egy elnöki diktatúrával megüjírtani a nációk hatalomra kerülését, s egy kölni napilapban voltaképpen ellenük kampányolt, Koellreutter néhány egyetemi oktatóval együtt közös nyilatkozatot adott ki arról, hogy a júliusi választásokon Hitlerékre kell szavazni. Ez a vélemény akkoriban még valóban kisebbséginek számított a jogtudósok között, az aláírók között például Koellreutter volt az egyetlen államjogász. Koellreutter, midőn már győztek a nációk, nem felejtett el erre többször is utalni; amint 1933 végén, a náci jogászegyletnek címzett, voltaképpen feljelentésként is értékelhető levelében megjegyzi: „Carl Schmitt semmilyen nyilatkozatot nem írt akkoriban alá” (Schmidt, 1995: 14.).⁶

Carl Schmitt próbálkozásait, hogy az elnöki diktatúra kiterjesztésével hiúsítsák meg a náci győzelmét, éppen ezért Koellreutter kezdetektől fogva „a népakarat elleni liberalista (!) diktatúraként” jellemezte (Koellreutter, 1933: 27.) Többször is utalt arra, hogy a náci számára az állam a nép szolgálja, és eme antietatista támadásaikor nem hagyott kétséget a felől, hogy ki is a célpont. Más kérdés, hogy Otto Koellreuttert pedig egy másik, igaz később visszavonult náci jogász, a hatvanas években egészen a ciprusi alkotmánybíróság elnöki posztjáig emelkedett Ernst Forsthoff vádolta meg liberalizmussal, mert nem volt hajlandó elismerni a koncentrációs táborok jogállami (!) jellegét. (Kersten, 2005: 550.)

3. A REND VÉDELME?

Mindazonáltal a nihilizmus (és a karrierizmus) tézise ellen szól, hogy Schmitt 1945 után mégsem ajánlkozott fel az új hatalomnak. Még a nácitlanítást sem vállalta. Makacsul ragaszkodott nézeteihez, és senkitől sem kért bocsánatot: „Inkább Adolf Hitler ellensége, mint a visszatért emigránsok és humanisták barátsága” – írta a háború után (Schnitt, 1991a: 232.) Ha tényleg nihilista lett volna, igen könnyen alkalmazkodhatott volna az 1945 utáni állapotokhoz.

Hasso Hofmann, Schmitt nagy monográfusa is tagadja a nihilizmus-tézist, amennyiben is bizonyítja, milyen fontos volt a legitimitás Schmitt számára. Egész decizionista elméletének alapja és célja voltaképp nem más, mint a legitimitás keresése: Schmitt éppenhogy nem fogadott el bármiféle tetszőleges tartalmat, mivel az ő célja pont a rend megtartása, megvédése volt (Hofmann, 2002: 11.).

De végül is mit akart Carl Schmitt megőrizni, fenntartani, megmenteni? Minek a megmentését remélte a náciaktól?

Ha igaza van Hasso Hofmann-nak, Schmitt tényleg nem nihilista, hanem olyasvalaki, aki egy varázstalanított világban is a rendet kereste (Hofmann, 2002: 126. skk.). Nem csak formaként, politikai formaként fogta fel a rendet, mert Schmitt a rendet csak egy áthagyományozott és ezáltal stabil, legitim forma keretében tudta elképzelni. Hogy mégis a döntést, a kivételes helyzetet hangsúlyozta – ami „entscheidet werden muss” –, s nem a tartalmat, a korabeli időkkel magyarázható: a weimari köztársaság Schmitt szemében maga volt a rendtlenség – mégpedig egy némettelen rendtlenség –, amelyből a német nép csak egy szuverén döntése révén tudhat kilépni. És mivel a világ addigra már varázstalanítva volt, mivel semmiféle áthagyományozott legitim forma nem maradt – Schmitt sohasem gondolt például a császárság restaurációjára –, a schmitti szuverén sem tud másra támaszkodni, mint önnön erejére (Wolin, 1992: 437.). A varázstalanított világ varázsa az erő. Mivel nem maradt legitim forma, egyedül a „tények normatív ereje” (Georg Jellinek) legitimál. „A modern decizionizmus egy olyan korban jön létre, amiben a tradíciók

már nem képesek meggyőzni és legitimálni” (Speth, 2001: 128.) és éppen ezért – a hagyományos legitimitásforrások hiánya (a weberi tradicionális legitimitás hiánya) okán – marad a legalitás vagy a karizma opciója. Schmitt, modern decizionistaként, a karizmatikus legitimitást, a dönteni képes szuverént fogadta el: a döntést immár nem mögöttes tradíciók igazolják, hanem a döntést meghozó személy ereje, személyisége.

Schmitt-től azonban távol állt a jog hatalomelmélete: számára a jog nem hatalom, nem pusztá erő. A szuverén döntését ez különbözteti meg a pusztá erőszakot kifejtő forradalmártól, amint a kivételes állapot is éppen abban különbözik az anarchiától, hogy míg az utóbbi rendetlenséget, addig a kivételes állapot végül rendet szül. Schmitt korai írásaiban nagyon egyértelműen megjelenik egy normatív idealizmus. Az állam értékéről és az egyén szerepéről szóló könyvében (Schmitt, 2004) a jog hatalom előttiségét, a jog állam előttiségét, a jog törvény előttiségét hangsúlyozta (Techet, 2010a: 35–51.)

Schmitt 1933/34-re a nácikban láthatta meg azt a szuverén erőt, amely – elkerülendő a forradalmat és az anarchiát – a rend, a jog védelmében dönt.

Carl Schmitt bár a weimari alkotmány liberális olvasatának konzervatív-fasiszta kritikusa volt, semmiképp sem törekedett forradalmi váltásra. Még a szó konzervatív értelmében sem kívánt forradalmat előidézni, éppen ezért nem lehet őt a „konzervatív forradalom” hagyományában sem elhelyezni. Amint eme eszméáramlat „biográfusa”, Armin Mohler megállapítja: a konzervatív forradalom nietzscheánizmusa, modernizmusa, futurizmusa, keresztényellenessége, pogánysága, germánsága, körkörös időképe idegen volt az alapvetően hegelianus, reakciós, katolikus, latin, üdvtörténetileg (tehát lineárisan) gondolkodó Schmitt-től (Mohler, 1988: 129–151.)

A weimari rendszer a végső fázisában már igencsak repedezett, és így fennállt egy jobbról vagy balról szerveződő antikapitalista forradalom veszélye. A kommunisták és a nácik egyként utasították el a polgári liberális rendszert. A nagytőkések, akik amúgy nem voltak a liberális alkotmány hívei, hirtelen az alkotmányos rend védelmében, megőrzésében lettek érdekeltek: csak egy erős szuverén révén kerülhették el a forradalmat és az azzal járó esetleges gazdasági változásokat. Schmitt egész életében a polgárháborútól rettegett – egész életére kiható élményként élhette át, miként törtek be munkahelyére a müncheni tanácsköztársaság hívei, és miként lőtték le a mellette álló munkatársát (Kennedy, 1988: 151.) –, és az 1932/33-as időkben is úgy látta: csak egy erős állam, szuverén tudja feltartóztatni az anarchia, a káosz fenyegető közelségét. Ernst Nolte szerint Carl Schmitt 1933-as döntését leginkább az *antimarxista elem* (Nolte, 2005: 204.) és az *európai civilizáció féltése* (Nolte, 2005: 198.) határozta meg. Mivel azon erők, akiket Schmitt először azonosított ezen feladat elvégzőiként – a nemzeti konzervatív körök –, nem bizonyultak elég erősnek, elfogadta hát a nácikat, mint az erő által legitimált új, *lehetséges* megmentőket. (Varga, 2004: 452.)

Schmitt persze nem a liberális alkotmányosságot, hanem magát az államot akarta megmenteni. Ha elméletei előre is vetítik az államutániság korszakát – Schmitt igen hamar elkezdett foglalkozni egy poszt-nemzetállami világ lehetőségével –, gyakorlati politikai tevékenységében mégiscsak etatista maradt. És mindenekelőtt: a polgári társadalom része, amelynek félelmeit és érdekeit ő is osztotta.

A motívumok, amelyek Carl Schmittet a nemzetiszocializmus közelébe sodorták, tehát egyáltalán nem nemzetiszocialista motívumok voltak. A nemzetiszocializmus nem az a rendszer volt, amit Schmitt vagy a konzervatív urak megcéloztak, vágytak – de még mindenképp kellemesebbnek tűnt a szemükben, mint egy szocialista forradalom, amely tényleg elsöpörte volna a nagytőkét.

Amennyiben Carl Schmitt az antireakciós náci mozgalomhoz csatlakozott, amelynek himnusza még a reakció ellen szólt, voltaképpen igen sajátos és ügyes módon a reakció érdekében cselekedett. Schmitt konzervativizmusa ugyanis nem egy passzív nosztalgia volt – hanem egy olyan aktív konzervativizmus, amely képes volt kompromisszumokat is kötni a forradalmi erőkkel, ha a reakció érdeke úgy kívánta. Amint Lukács György felhívja a figyelmet: Carl Schmitt „egyértelmű prefasizmusa már abban megmutatkozik, hogy a reakció minden elavult, lejárt formáját elutasította; hogy az egyetlen érdeke egy korszerű reakciós ideológia kidolgozására irányult” (Lukács, 1962: 568.).

Mi húzódik meg eme aktív reakció mögött? Mire kellett (volna) a német fasizmusnak a nemzetiszocialista mozgalom? Otto Koellreutter nem tévedett nagyon, amikor liberalista tendenciákat vélt felfedezni Schmittnél. Vannak helyzetek, amikor a liberalizmus programja, érdeke egy fasiszta diktatúra révén könnyebben megvalósítható. „A liberalizmus az európai ipari kapitalizmus társadalom- és gazdaságelmélete mindenkor... (...) A liberalizmus és a különféle államok és korszakok liberálisainak minden meglévő strukturális különbsége ellenére is az egységes alapállás változatlan maradt: az egyéni gazdasági szubjektum szabad rendelkezhetősége a magántulajdon felett, és eme rendelkezés államilag-jogilag garantált biztonsága.” (Marcuse, 1965: 22.). Hogy ezt biztosíthassa, a liberalizmusnak szüksége van néha a fasizmusra; a liberalizmust egyébként sem a politikai forma, hanem a kapitalizmus védelme érdekli. Éppen ezért a húszas évektől nem egy liberális adózott tisztelettel a fasizmus előtt, mondván: csak az képes feltartóztatni az antikapitalista tendenciákat. „Nem tagadhatjuk, hogy a fasizmus és a mindenféle hasonló diktatúratörekvések a legjobb szándékkal vannak, és a megjelenésük jelenleg az európai jelleget mentette meg” – írta Ludwig von Mises (Mises, 1993: 45.). Schmitt amúgy a húszas évektől – *mennyiségi* totalitással vádolva – ostorozta a szociális államiságot – az ő totális állama ugyanis inkább, hasonlóan a forsthoffi koncepcióhoz (Forsthoff, 1933), *minőségi*, azaz az államegységre, az állam és a nép homogenitására koncentráló totalitás lett volna (jelentsen ez bármit is) –, s a

szociális államot érintő bírálataiban, amint Jean-François Kervégan meg is jegyzi, igen közel került a neoliberais elméletekhez (Kervégan, 2005: 88. sk.).

1933 előtt nagyon úgy nézett ki, hogy a társadalom kapitalista alapstruktúráját különféle pártok, szakszervezetek és egyéb csoportosulások megkérdőjelezték. A pluralizmust kellett tehát felszámolni, hogy eltűnjenek a kapitalizmusra veszélyes, egy plurális demokráciában akár többséget is szerezhető szervezetek. „Hogy Carl Schmitt egy polgári liberális követelés nevében harcolt a parlament polgári liberális intézménye ellen, nem egyszerű elfedési kísérlet, hanem a liberalizmust jellemző dialektika kifejeződése.” (Maus, 1969: 118.) Tehát Schmitt elmélete „minden korszakban a polgárság azon részének érdekeit [fejezte ki], amely 1933-ban ugyan nem maga hozta létre a fasizmust, de amely a fasizmust hosszú ideig saját céljaira használta fel...” (Maus, 1969: 124.). Immáron megfelelően dokumentált és bizonyított, hogy – akár a Komintern Végrehajtó Bizottságának XIII. ülésén (amúgy igen későn és számos tévedés után) meghatározott fasizmusfogalom⁷ igazolásaként – a nagytőke és a nagyipar – akiknek érdekében Schmitt is fellépett – jelentős szerepet játszott a nácik hatalomátvételében, legális puccsában, (Czichon, 1967: 13–56.; Czichon, 1968: 168. skk.), mert csak ennek révén remélhették elkerülni a baloldal szorgalmazta társadalmi-gazdasági változásokat. A demokráciát és a pluralizmust tehát azért kellett felszámolni, hogy elmúljon egy baloldali program választási győzelmének veszélye; a schmitti totális állam ugyanis éppen a gazdaság szabadságát, a gazdaságban uralkodó pozíciót betöltők helyzetét kívánta védeni egy demokratikus pluralizmusban megjelenhető ellentörekvésekkel szemben (Heller, 1971: 653.). 1932/33-ig a nácik is még veszélyt jelentettek a kapitalista gazdasági és társadalmi struktúra alapjaira; noha már a húszas évektől számos gazdasági potentát támogatását (Fritz Thyssen, Wilhelm Keppeler, Emil Kirdorf, Alfred Hugenberg, Hjalmar Schacht, stb.) szerezte meg Hitler, a többség még ódzkodott tőle, s inkább bízott más jobboldali pártokban vagy a prezidenciális rendszer lehetőségeiben. 1932/33-tól azonban, amikor világossá lett, hogy az elnöki kabinetek vagy egy elnöki diktatúra útja nem járható, az NSDAP maradt valóban a konzervatív polgárság egyetlen – még ha csalfa – reménye a kommunizmussal szemben. Nem véletlen, hogy Adolf Hitler kancellárrá történő kinevezése után – persze az 1933 januárjában felálló kormányban még voltaképp többségben voltak a konzervatívok – egy olyan felhívást fogadott el, és olvasott be február 1-én a rádióban, amely ostromozta az eltelt éveket, és az új politika céljaként a keresztény, nemzeti és polgári értékek és érdekek védelmét jelölte meg (Bracher, 1960: 51.).

Amint André Doremus bizonyítja, Carl Schmitt tehát 1933 után azon okokból állt a nácik mellé, amely okok miatt 1933 előtt még elutasította őket (Doremus, 1982: 593. sk.). Amíg a nemzetiszocializmus egy antietatista, forradalmi, antikapitalista és mélyen antipolgári mozgalom volt, Schmitt a legyőzésükre törekedett. Csak miután Hitler az 1933-as választásokon legitimálni, majd a

felhatalmazási törvénnyel legalizálni tudta magát, csatlakozott Schmitt az NSDAP-hoz. Innentől ugyanis a legalitás Hitler mellett állt – így egy szigorúan legalista jogász nem is tudott volna mást tenni, mint elfogadni a bekövetkezettet –, valamint Hitler hatalma a stabilitást, tehát a forradalom elmaradását ígérte. A korábbi forradalmi, baloldalinak is tekinthető lózungokat Hitler retorikailag intézte el: voltaképpen az 1933-as választásokat egyszerűen forradalomnak („nemzeti forradalom”) nyilvánította, meghirdetve a „nemzeti megújulás” rendszerét.

Paradox módon éppen Schmitt hírhedt írása, „A Führer oltalmazza a jogot” című mutatja meg leginkább, hogy Schmitt nem volt náci, elvégre Hitler tettében a náci forradalom meghíúsítását üdvözli (Maschke, 1980: 206–207.). Schmitt korán érzékelte azt a veszélyt, amit az SA és a Reichswehr közötti konfliktus eredményezhetett: ebben ő egyértelműen az állam egységét és erejét megjelenítő hadsereg pártját fogta, s elutasította az SA forradalmi államelles terveit. Schmitt attól tartott, hogy az SA forradalmi tervei az állam összeomlásához vezetnek. Schmitt az 1933-as fordulatban *gyakorlatilag* megerősödni látszó államiséget védte (Blasius, 2009: 80. sk.).

Hitler 1934-ban végleg leszámolt pártja baloldali szárnyával, s a konzervatív, etatista körökhöz tartozó Schmitt azonnal észlelte ennek jelentőségét. (Amúgy már Togliatti is felismerte az olasz fasizmus elemzésekor, hogy a hatalomra került fasizmus leváltja belső elitjét, s a korábbi mozgalmárokat – akik inkább álltak még közel a kispolgári, szociális gondolkodáshoz – a nagypolgárság érdekeit kifejező körök követik (Togliatti, 1967: 34.).

Miért fogadták el a hitleri stabilizációt a Schmitthez hasonló konzervatív körök? A válasz a hobbes-i államlegitimációban, a *védelem és az engedelmisség* kapcsolatában keresendő. Amíg a nemzetiszocializmus a védelmet garantálta, minden polgár engedelmisségre kötelezett. Schmitt is ezt vallotta: „Az ember felől nézve a védelem és az engedelmisség összekapcsolása a hatalom egyetlen magyarázata.” (Schmitt, 1954: 11.). Egy hatalom tehát akkor legitim, ha védelmet biztosít. Ha nem képes már erre, a polgár is szabadul az engedelmisség kötelezettsége alól.

Carl Schmitt célja egy konzervatív-autoriter állam lett volna, de amikor látnia kellett, hogy az elnöki diktatúra arra sem képes, hogy önmagát *megvédje*, egyszerűen átállt a hatékonyabbnak látszó nácik mellé. A kapitalista gazdasági rendszer és a polgárság politikai helyzete csak a nácizmussal volt immáron biztosítható (Cristi, 1998: 203.).

Schmitt 1933-as döntése, levezethető és következik Schmitt korábbi elméleteiből (Ballestrem, 1992: 119.).

Ha Schmitt elméletében vezérfonalat kellene keresnünk, az mindenképp a pluralizmusellenesség, az állami egység, az állam védelme. Schmitt – noha politikatanában éppen ő maga vetítette előre más mértékadó egységek megjelenésének lehetőségét – voltaképpen etatista volt: vagy legalábbis úgy vélte,

hogy az a politikai egység, amely képes barát és ellenség között különbséget tenni, amely képes kizárni a heterogén elemeket, és amely egységet teremt politika, társadalom és gazdaság között, még mindig leginkább a modernkorban kialakult, Bodinnel és Hobbes-szal megfogalmazódott, szuverén állam lehet. Éppen ezért az 1933 előtti és utáni Schmitt kontinuitása az állam védelmében rejlik: ezen okból szorgalmazta 1933 előtt a náci párt betiltását, ezen okból támogatta az 1932-es Preußenschlagot, és ugyanezen okokból állt 1933 után a magát immár legitimáló és legálisan megerősített Hitler mellé, óvva és védve őt a náci radikális szárnyától, főleg az SA részéről még mindig fenyegető államtalanító kísérletektől.

Ahogy Dirk Blasius írja az 1933 utáni időkről: „Schmitt tovább járta a maga útját.” (Blasius, 2009: 94.). Nem Carl Schmitt lett náci, hanem a náciak váltak – legalábbis egy időre és látszólagosan – „schmittiánussá”.

JEGYZETEK

- ¹ A két cikk mindegyike névtelenül jelent meg a lapban, ld. Eine peinliche Ehrenrettung! *Das Schwarze Korps*, 1936. december 3.; Es wird immer noch peinlicher! *Das Schwarze Korps*, 1936. december 10.
- ² A könyv állításainak helytelenségéről, bizonyítatlanságáról, tévedéseiről ld. Mastnak, 2011: 17–38.
- ³ Az itt kifejtett liberális-individualista alapjog-koncepcióról ld. Böckenförde, 1974: 1530. skk.
- ⁴ A schmitti ellenségfogalom – mint negatív közösségképző erő – problematikusságáról ld. Thiele 2011: 151. skk.
- ⁵ Es wird immer noch peinlicher! *Das Schwarze Korps*, 1936. december 10.
- ⁶ Igaz, Koellreutter is csak a végső győzelem után, 1933. május 1-én csatlakozott az NSDAP-hoz, de tény, hogy ő már előtte is határozottan állást foglalt Hitlerék mellett. Ám maga Koellreutter sem úszta meg a még radikálisabb náciak támadásait: 1941-ben, öt évvel a Schmitt elleni kampány után, ugyancsak az SS-újság, a Schwarzes Korps intézett támadást ellene. Az SS-újság voltaképpen azzal vádolta meg Koellreuttert, amivel egykoron ő vádolta Schmittet: azaz, hogy 1933-ban csak azért lett párttag, hogy katedrát kaphasson. Az SS-lap gunyorosan jegyzi meg, hogy Koellreutter közjogi írásai senkit nem érdekelnek; persze ő csak nyugodtan foglalkozzék továbbra is unalmas, jogi témáival, a közjogi kérdéseket azonban hagyja meg a politikusoknak. A Schmittet opportunizmussal vádoló Koellreutter később sem kerülte el a radikális náciak ellenszenvét: 1941-ben eljárás indult ellene „zsidóbarát ténykedés” vádjával, Koellreutter ugyan is közbenjárt egy időse, bécsi zsidó házaspár érdekében, ahol is a férj állítólag Koellreutter feleségének távoli rokona volt.
- ⁷ Bár hozzá kell tenni, hogy a Komintern a húszas évektől – Buharin vagy Togliatti tiltakozása ellenére – a faszizmus fogalmát arra a taktikai célra használta, hogy lejárássa, a jobboldallal öszszemossa a szovjetekkel szemben nem egyszer tartózkodó szociáldemokráciát: ezt a tézist a Komintern Végrehajtó Bizottságának 1929-es, X. plénumán tették teljesen magukévá (Luks,

1984: 133. sk). Mivel az Otto Kuusinenen által kidolgozott ilyen szellemiségű fasizmuselmélet teljesen aktuálpolitikai célokat szolgált, voltaképpen képtelenek voltak érzékelni a tényleges fasizmus tényleges erősödését, s például az NSDAP-ra is csak 1930-ban figyeltek igazán fel, amikor a párt már több millió szavazó bizalmát szerezte meg. Sőt: sajátos módon még ebben sem láttak veszélyt, és inkább vádolták továbbra is a szocdemeket fasizmussal (vö. a Komintern Végrehajtó Bizottságának 1931-es, XI. plénuma, ahol Ernst Thälmann KPD-vezér nagyobb veszélynek nevezte az SPD-t, mint az NSDAP-t). Az 1930-as választások Komintern-elemzéseiben Karl Radek még egyenesen úgy vélte, hogy a náci párt győzelme egy német antikapitalista fordulat lehetőségét mutatja, és így új esélyeket nyit a KPD előtt is (Luks, 1984: 144.). 1933-ra fordultak csak el Moszkvában a szociálfasizmus téziséől, ámde a XIII. plénumon és aztán a 7. kongresszuson előadott dimitrovi fasizmusdefiníció is leegyszerűsítő volt, ugyanis nem vette figyelembe a fasizmus kispolgári – így akár nagytőke-kritikus – és forradalmi – így akár polgárelenes – aspektusait (Luks, 1984: 175. sk).

IRODALOM

- Ballestrem, Karl Graf (1992): Carl Schmitt und der Nationalsozialismus. Ein Problem der Theorie oder des Charakters? In: Oscar W. Gabriel–Ulrich Sarcinelli–Bernhard Sutor–Bernhard Vogel (hrsg.): *Der demokratische Verfassungsstaat. Theorie, Geschichte, Probleme. Festschrift für Hans Buchheim zum 70. Geburtstag*. München, R. Oldenbourg Verlag.
- Blasius, Dirk (2001): *Carl Schmitt. Preußischer Staatsrat in Hitlers Reich*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Blasius, Dirk (2009): *Carl Schmitt und der 30. Januar 1930. Studien zu Carl Schmitt*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, Peter Lang.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1974): Grundrechtstheorie und Grundrechtsinterpretation. *Neue Juristische Wochenschrift*, 1974, Nr. 35.
- Bracher, Karl Dietrich (1960): Stufen der Machtergreifung. In: Karl Dietrich Bracher–Wolfgang Sauer–Gerhard Schulz: *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*. Köln–Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Cristi, Renato (1998): *Carl Schmitt and authoritarian liberalism. Strong State, Free Economy*. Cardiff, University of Wales Press.
- Czichon, Eberhard (1967): *Wer verhalf Hitler zur Macht? Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik*. Köln, Pahl-Rugenstein.
- Czichon, Eberhard (1968): Der Primat der Industrie im Kartell der nationalsozialistischen Macht. *Das Argument*, 1968, Nr. 48.
- Doremus, André (1982): Introduction à la pensée de Carl Schmitt. *Archives de philosophie*. 1982, Nr. 4.
- Dreier, Horst (2001): „Die deutsche Staatsrechtslehre in der Zeit des Nationalsozialismus“. In: *Veröffentlichungen der Vereinigung der deutschen Staatsrechtslehrer*. Heft 60. Berlin / New York, Walter de Gruyter.
- Forsthooff, Ernst (1933): *Der totale Staat*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
- Gross, Raphael (2005): *Carl Schmitt und die Juden. Eine deutsche Rechtslehre*. Frankfurt, Suhrkamp.

- Heller, Hermann (1971): Autoritärer Liberalismus. In: Hermann Heller: *Gesammelte Schriften. Zweiter Band: Recht, Staat, Macht*. Leiden, A. W. Sijthoff.
- Hofmann, Hasso (2002): *Legitimität gegen Legalität. Der Weg der politischen Philosophie Carl Schmitts*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Hooker, William (2009): *Carl Schmitt's International Thought. Order and Orientation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hürten, Heinz (1969) (hrsg.): *Deutsche Briefe 1936–1938. Ein Blatt der katholischen Emigration*. Bd. II. Mainz, Matthias Grünewald Verlag.
- Kennedy, Ellen (1988): Carl Schmitt und Hugo Ball: Ein Beitrag zum Thema Politischer Expressionismus. *Zeitschrift für Politik*, 1988, Nr. 2.
- Kersten, Jens (2005): Die Entwicklung des Konzepts der Daseinsvorsorge im Werk von Ernst Forsthoff. *Der Staat*, 2005, Nr. 4.
- Kervégan, Jean-François (2005): *Hegel, Carl Schmitt. Le politique entre spéculation et positivité*. Paris, PUF.
- Koellreutter, Otto (1933): Volk und Staat in der Verfassungskrise. Zugleich eine Auseinandersetzung mit der Verfassungslehre Carl Schmitts. In: Fritz Berber (hrsg.): *Zum Neubau der Verfassung*. Berlin, Junker und Dünhaupt Verlag.
- Koellreutter, Otto (1934): *Der deutsche Führerstaat*. Tübingen, Mohr.
- Koellreutter, Otto (1935): *Volk und Weltanschauung des Nationalsozialismus*. Berlin-Charlottenburg, Pan.
- Koellreutter, Otto (1938): *Deutsches Verfassungsrecht. Ein Grundriss*. Berlin, Junker und Dünhaupt.
- Löwith, Karl (1984): Der okkasionelle Deziisionismus von C. Schmitt. In: Karl Löwith: *Sämtliche Schriften. Bd. 8*. Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Lukács, Georg (1962): *Die Zerstörung der Vernunft*. Neuwied am Rhein–Berlin-Spandau, Luchterhand Verlag.
- Luks, Leonid (1984): *Entstehung der kommunistischen Faschismustheorie. Die Auseinandersetzung der Komintern mit Faschismus und Nationalsozialismus 1921–1935*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt.
- Majer, Diemut (2002): *Nationalsozialismus im Lichte der Juristischen Zeitgeschichte. Ideologie – Staat – Besatzungsregime in Europa 1939–1945*. Baden-Baden, Nomos.
- Marcuse, Herbert (1962): Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung. In: Herbert Marcuse: *Kultur und Gesellschaft*. Bd. I. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Maschke, Günther (1980): Im Irrgarten Carl Schmitts. In: Karl Corino (hrsg.): *Intellektuelle im Bann des Nationalsozialismus*. Hamburg, Hoffmann und Campe.
- Mastnak, Tomaž (2011): Schmitt's Behemoth. In: Johan Tralau (ed.): *Thomas Hobbes and Carl Schmitt. The Politics of Order and Myth*. London–New York, Routledge.
- Maus, Ingeborg (1969): Zur „Zäsur“ von 1933 in der Theorie Carl Schmitts“. *Kritische Justiz*, 1969, Nr. 2.
- Mehring, Reinhard (2009): Wie fängt man ein Chamäleon? Probleme und Wege einer Carl Schmitt-Biographie. *Zeitschrift für Ideengeschichte*, 2009, Nr. 2.
- Mises, Ludwig von (1993): *Liberalismus*. Nachdruck der Originalausgabe von 1927. Sankt Augustin, Academia Verlag.

- Mohler, Armin (1988): Carl Schmitt und die Konservative Revolution. In: Helmut Quaritsch (hrsg.): *Complexio oppositorum. Über Carl Schmitt. Vorträge und Diskussionsbeiträge des 28. Sonderseminars 1986 der Hochschule für Verwaltungswissenschaften Speyer*. Berlin, Duncker und Humblot.
- Neumann, Volker (2008): Theologie als staatsrechtswissenschaftliches Argument: Hans Kelsen und Carl Schmitt. *Der Staat*, 2008, Nr. 2.
- Nolte, Ernst (2005): Carl Schmitt und der Marxismus. *Der Staat*, 2005, Nr. 2.
- Rabault, Hugues (2004): L'antisémitisme de Schmitt. *Cités*, 2004, Nr. 1.
- Rüthers, Bernd (1989): *Carl Schmitt im Dritten Reich. Wissenschaft als Zeitgeist-Verstärkung?* München, Beck.
- Rüthers, Bernd (2003): Carl Schmitt als politischer Denker des 20. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Rechtsphilosophie*, 2003, Nr. 1.
- Schmidt, Jörg (1995): *Otto Koellreutter 1883–1972. Sein Leben, sein Werk, seine Zeit*. Frankfurt, Peter Lang Verlag.
- Schmitt, Carl (1932): Der Mißbrauch der Legalität. *Tägliche Rundschau*, 1932. július 19.
- Schmitt, Carl (1934): *Staatsgefüge und Zusammenbruch des zweiten Reiches. Der Sieg des Bürgers über den Soldaten*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
- Schmitt, Carl (1934a): *Staat, Bewegung, Volk. Die Dreigliederung der politischen Einheit*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
- Schmitt, Carl (1936): Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist. Schlußwort auf der Tagung der Reichsgruppe Hochschullehrer des NSRB vom 3. bis 4. Oktober 1936. *Deutsche Juristen-Zeitung*, 1936, Nr. 41.
- Schmitt, Carl (1954): *Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber*. Pfullingen, Neske.
- Schmitt, Carl (1991): *Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (1991a): *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947–1951*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (1993): *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (1995): *Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Schmitt, Carl (1995a): Starker Staat und gesunde Wirtschaft. In: Carl Schmitt: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (2003): *Verfassungslehre*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (2004): *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (2009): *Der Begriff des Politischen*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (2010): „Solange das Imperium da ist“. *Carl Schmitt im Gespräch 1971*. Hrsg. von Franck Hertweck & Dimitrios Kisoudis. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (2010a): *Ex Captivitate Salus. Egy német fogoly vallomása 1945/47-ből*. Ford. és az utószót írta Techet Péter. Gödöllő-Máriabesnyő, Attraktor.
- Sombart, Nicolaus (2000): *Ifjúkor Berlinben 1933–1943*. Budapest, Osiris.
- Speth, Rudolf (2001): Der Mythos des Staates bei Carl Schmitt. In: Rüdiger Voigt (hrsg.): *Mythos Staat. Carl Schmitts Staatsverständnis*. Baden-Baden, Nomos Verlag.

- Techet Péter (2010): Kortársunk-e Carl Schmitt? *Világosság*, 2010 Nr. 3.
- Techet Péter (2010a): Carl Schmitt és a természetjog, avagy Hans Kelsen jogpozitivizmusának tévedései. *Jog, Állam, Politika*, 2010 Nr. 3.
- Thiele, Ulrich (2011): Der Feind ist unsere eigene Frage als Gestalt. Zur Problematik negativistischer Identitätskonstruktionen. In: Rüdiger Voigt (hrsg.): *Freund-Feind-Denken. Carl Schmitts Kategorie des Politischen*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Tilitzki, Christian (1998): Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges. *Schmittiana*. 1998, Nr. 6.
- Togliatti, Palmiro (1967): *Reden und Schriften. Eine Auswahl*. Frankfurt, Fischer.
- Varga Csaba (2004): *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest, Szent István Társulat.
- Villinger, Ingeborg (1995): *Carl Schmitts Kulturkritik der Moderne. Text, Kommentar und Analyse der „Schattenrisse“ des Johannes Negelinus*. Berlin, Akademie Verlag.
- Wolin, Richard (1992): Carl Schmitt. The Conservative Revolutionary Habitus and the Aesthetics of Horror. *Political Theory*, Vol. 20, No. 3.
- Zarka, Yves Charles (2002): Carl Schmitt, un nazi philosophe? *Le Monde* (supplément littéraire), 2002. december 6.

A RENDSZERVÁLTÁS MINT FRANCIA SZOKÁS

Soós Eszter Petronella

(politológus PhD-hallgató, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola)

(Boros Zsuzsanna: *Rendszerváltások Franciaországban*, L'Harmattan Könyvkiadó, 2011)

Boros Zsuzsanna új könyve sok szempontból hiánypótló mű a magyar piacon. Nálunk ez idáig nem igazán született olyan átfogó, tudományos igényű munka, mely történeti és politológiai szempontból is vizsgálja a nagy francia forradalom utáni intézményeket Franciaországban, de úgy, hogy nem kifejezett ambíciója az intézmények vagy az eseménytörténet szigorú deskriptív bemutatása, sokkal inkább a változások, az események logikájának, csomópontjainak a feltárása.

Mindebből az következik, hogy aki a francia történelmet és politikatörténetet, esetleg a forradalom óta lezajlott rendszerváltások részletes és aprólékos eseménytörténetét keresi, az nem jó helyen jár. Viszont aki az eseménytörténettel nagyjából tisztában van, és a mértékre, a mögöttes folyamatokra, és még egyszer, a változások logikájára keresi a választ, az nagyon is érdekes adalékokkal gazdagodhat.

Tanulmánykötetről lévén szó természetesen a szerzőnél a korábbi és jelenlegi érdeklődésének a homlokterében álló korszakok és témák élveznek előnyt, ami a kötet arányain világosan látszik. Így például a szöveg majdnem felét a Vichy-korszak első két esztendejének a vizsgálata teszi ki – Boros kandidátusi disszertációját is e témából írta, illetve később az alapján könyvet publikált (Boros, 1994). Ezt már csak azért is fontos tudni, mert a kötet legtöbb szövege korábban már megjelent folyóiratokban, vagy – miként az említett Vichy-fejezet – könyv alakban, ám ezeket most kiegészítette és átdolgozta, illetve logikai sorba illesztette őket (a tanulmányokban bőségesen megtalálható előre- és hátrautalások is arról tanúskodnak, hogy a szerző nagyon tudatosan igyekezett „egységge gyúrni” a különálló írásokat).

A bevezető fejezetben Boros három rendkívül fontos kérdést jár körül: meddig tartott a francia forradalom, ezzel összefüggésben miért került sor olyan

gyakran politikai rendszerváltásokra Franciaországban, illetve miként csoportosíthatók az elmúlt kétszáz egynéhány év francia politikai rendszerei. Az első kérdésre Boros nem válaszol egyértelműen, noha a kötetben itt-ott azt sugallja, hogy azzal az értelmezéssel ért egyet, amely a forradalom végét az V. köztársasághoz, illetve azon belül is a 80-as évekhez köti. Ugyanakkor tisztességesen bemutatja az alternatív értelmezési lehetőségeket is: a III. köztársaság, Vichy, netalán az V. köztársaság megteremtése zárta le a forradalmat? A gyakori rendszerváltások problematikájára a szerző elsősorban a francia politikai kultúrában, az ideológiai és politikai megosztottságban keresi a választ, bemutatva azok máig ható működési mechanizmusait (itt hosszabban utalva a gaulle-ista alkotmányra is).

A könyv következő nagy egysége a XIX. századi politikai rendszerekről szól. Egy fejezetben kapunk képet arról a fejlődési ívről, amely az abszolút monarchiától a forradalmi rezsimen, az első császárságon, a restauráción, a júliusi monarchián, majd pedig a II. köztársaságon át vezet a második császársáig és a III. köztársasáig. E fejezet – mely egyébként az eseménytörténetet is megfelelően áttekinti – tömörségében is arra a rendkívül fontos szempontra hívja fel a figyelmet, hogy a francia fejlődésben a kontinuitást éppen a megszakítottság adja, továbbá a politikai-ideológiai megosztottság tartós, s tétje sokáig maga a rendszerváltás volt. S amikor a köztársaság győzedelmeskedik, akkor sem véglegesen: Vichy a megszakítottság egy újabb pillanatát jelenti.

Ám a szerző több alkalommal is visszatér a kötetben arra, hogy Vichy esetében nem egyszerű német bábreszsimről van szó, hanem nagyon is olyan rezsimről, amelynek vannak organikus francia eszmei előképei; s mint ilyen, Vichy korántsem egyszerű történelmi baleset, melyet a német megszállásra hivatkozva le lehet rendezni. A kötet második részében Boros kimerítő történeti elemzésben támasztja alá ezen állítását, s nyilvánvaló az is, hogy – már csak terjedelme miatt is – a Vichy-fejezet a kötet forrásokkal és kutatómunkával leginkább alátámasztott, legalaposabb része.

A XIX. századi politikai rendszerekről szóló rész, illetve a Vichy-fejezet között további három, a harmincas évek, tehát a III. köztársaság végének az időszakával foglalkozó tanulmány olvasható. Az első, melynek címe: *„Dekadencia” és az 1930-as évek „szelleme”* azt a kérdést járja körül, hogy a III. köztársaság végén milyen válságjelenségek figyelhetők meg, azokat hogyan értelmezték a kortársak, a társadalmi törésvonalakat és vitákat miként képezték le a kormányzó és ellenzéki pártok (ha egyáltalán), ezek a pártok milyen programokkal léptek fel, mi legitímálta a III. köztársaság rendszerét, s végül mi vezetett el ahhoz az igényhez, hogy a válságjelenségek egy részét az intézményrendszer számlájára írják. Boros röviden arra is kitér, hogy a válságjelenségekre adott válaszokat érdemes Vichy és az ellenállás tanulmányozásakor is szem

előtt tartani, s hogy a háború alatti üléspontok korántsem jelentik azt, hogy az adott szereplők a III. köztársaság megítélésében is feltétlenül különböznek. Charles de Gaulle maga is egyike azoknak, akik az ellenállás kötelékében úgy vélték, hogy a III. köztársaság gyengesége vezetett az 1940-es gyors vereséghez. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy mások, akik ugyancsak osztották e téren a nézeteit, probléma nélkül vettek részt a Vichy-rezsimben (52. o.).

Boros ezek után külön fejezetet szentel André Tardieu munkásságának, akit az V. köztársaság szisztémájának méltatlanul mellőzött szellemi előfutáraként, sőt de Gaulle nézeteinek egyik formálójaként mutat be – hosszasan ismertetve Tardieu reformelképzeléseit és közírói munkásságát is, azon belül az Egyesült Államok rendszeréről készített művét, mivel az tekinthető az intézményekre vonatkozó nézetei egyik forrásának (59. o.).

A Kormányfők szemben a parlamenttel – Sikertelen rendszer-átalakítási kísérletek Franciaországban és Magyarországon az 1930-as években című tanulmány ismét csak a szerző „kiemelt terepe”, lévén Vichy mellett a másik kutatási területe a 30-as évek magyar parlamentarizmusa és pártrendszere. (Ezen összehasonlító tanulmány jelentőségére később még visszatérünk – egyébként ez az egyetlen olyan írásmű a kötetben, amely korábban nem jelent meg sehol.)

A kötetnek a forradalomtól Vichy-ig haladó ívét a két zárótanulmány némileg megborítja. *Am A riomi per* című tanulmány mégiscsak kötődik a Vichy-témakörhöz, így ha nem is került integrálásra (végül is hova lehetne?), a helyén van. Az utolsó tanulmány azonban (*Francia hadifoglyok Magyarországon a II. világháború alatt*) sok szempontból idegen test a kötetben, hiszen nem kötődik szervesen sem a kötet címében kifejtett témához, sem a kötet különálló fejezeteihez.

Sajnos a szerző befejezi részletes vizsgálódásait Vichy-nél. A II. világháborút követő átmeneti időszakról, a IV. köztársaságról, illetve később a gaulleista alkotmányról nem kapunk sem részletes képet, sem részletes elemzést, noha mint említettük, a kötet elején található fejezetekben e korszakokra is találhatunk releváns utalásokat (lásd *A rendszerváltások Franciaországban a forradalomtól az V. köztársaságig* című bevezető tanulmányt).

E kérdésekről létezik magyar nyelvű szakirodalom máshol, ráadásul nem is a szerző szakterülete – ugyanakkor muszáj nyugtáznunk, hogy a kötet logikája és dinamikája talán igényelné a későbbi korszakok részletesebb elemzését is. Igaz, egy könyv erenye gyakran éppen nem a befejezettsége, hanem az, hogy újabb kérdéseket vet fel az olvasóban. A továbbiakban röviden ezekre, a kötet által nyitva hagyott vagy felvetett a kérdésekre térünk ki.

AZ V. KÖZTÁRSASÁG MINT KOMPROMISSZUM ÉS A PARLAMENTI KÖZTÁRSASÁG SZELLEME

Közhely, hogy de Gaulle akarva-akaratlanul olyan stabil rendszert tudott teremteni 1958-ban, amelynek ma már nincsen igazi rendszerellenzéke (ezt Boros is nyugtázza). Ez alapján szokás kijelenteni, hogy a francia forradalom legkésőbb 1981-ben, az *alternance* megvalósulásával, a szocialista François Mitterrand hivatalba lépésével véget ért, hiszen abban a pillanatban a francia szocialisták is elfogadták a gaulle-ista intézményrendszert.

Az talán valóban kimondható, hogy a monarchia és a köztársaság formális szembenállásának a kérdése mára már megoldódott, ma már senki nem kívánja – legalábbis egy-két kisebb csoportosulást leszámítva – a köztársaság végét. Igen, az V. köztársaság rendszere sok szempontból szintézist teremtett a monarchikus és a köztársasági elemek között, ez adja stabilitását. De vajon végleges-e a gaulle-ista szintézis, s tartós-e az azt övező kompromisszum?

Kimondható-e, hogy az utolsó tudatos ellenzéki, érdemi rendszer-átalakítási kísérlet Mitterrand 1986-os választási reformja volt, amely látványos kudarcra és – taktikai okokból ugyan, de – hátraarccal végződött? Egyértelmű-e, hogy az államfői mandátum konszenzusos 5 évre rövidítése megfelel az alkotmány szellemének, mivel az elkerülni kívánt *cohabitation* (azaz, az a felállítás, amikor az elnök és a parlamenti többség eltérő pártokból kerül ki) rendkívül távol áll az eredeti gaulle-ista elképzeléstől? Aztán: mennyire változtatja meg a rendszer működését a Nicolas Sarkozy-féle alkotmányreform? Az, hogy évek óta napirenden van valamennyi listás, arányos mandátum bevezetése a Nemzetgyűlésben, nem megy-e teljesen szembe a gaulle-ista eszményvel, amely a választásban elsősorban a nép és a jelölt találkozását látja (mellesleg de Gaulle határozottan ellenezte a vegyes szisztémájú választási rendszert: „Márpedig a józan értelem, a hagyomány, a közérdek úgy kívánja, hogy a nemzetgyűlésben az országrészeket olyan személyek képviseljék, akiket választóik ismernek (...) csak az államfőt válassza az egész nemzet. Ami pedig azt illeti, hogy az egyes pártok országos viszonylatban használják fel a választókerületekben kapott szavazatmaradékokat, akkor ezzel a képviselők két fajtáját intézményesítenénk – (...) másik részük valamiféle titokzatos szavazategyűjtő csatornán keresztül kerülne be, mert ezekre tulajdonképpen nem szavazna senki.” – lásd de Gaulle, 1973: 691.).

Nem kívánjuk szétfeszíteni e recenzió kereteit, így nem is kívánunk kimerítő válaszokat adni a fenti kérdésekre, ezért csak egy rövid gondolatmenetre szorítkozunk.

Elnökválasztás előtt mindenki árgus szemekkel figyeli a jelöltek és a programokat, hogy vajon milyen javaslatokkal állnak elő az intézményrendszert illetően. Időről időre néhány jelölt eljut akár odáig is, hogy egy új köztársaság,

a VI. köztársaság létrejöttét ígérje. Megbontják-e ezek az ígérek az V. köztársaság szintézisét, az azt övező kompromisszumot? Mert hiszen világos, és Boros is utal arra, hogy a rendszer-átalakítási kísérleteknek a francia forradalom óta nagy hagyománya van, a forradalom vége pedig akkor mondható ki, amikor olyan tartós intézményrendszer jön létre, amelyet komoly forradalmi rendszerváltási igény nem zavar.

Vessünk egy gyors pillantást például a 2007-es elnökjelöltek hivatalos, a polgároknak a választási dossziében kipostázott szórólapjaira. A 12 hivatalos jelölt közül négy (!) egyenesen azt a vállalást vetette papírra, hogy VI. köztársaságot alapít (Ségolène Royal, Marie-George Buffet, Dominique Voynet és José Bové), miközben egy jelölt azt ígérte, hogy véget vet az V. köztársaság „antidemokratikus intézményeinek” (Olivier Besancenot).

Nézzük azokat a pontokat az V. köztársaság intézményrendszerében, amelyekkel e jelöltek elégedetlenek: a globalizációellenes Bové a köztársasági elnök hatáskörének szűkítését és a parlament hatáskörének növelését javasolja, a teljesen arányos választási rendszer és a polgárok által kezdeményezett népszavazás bevezetésével párhuzamosan. A zöldek jelöltje, Dominique Voynet ugyan ebbe az irányba tart, csökkentené az elnök hatáskörét, növelné a parlament kezdeményezési jogkörét, és eltörölné az úgynevezett blokkszavazást, az alkotmány 49-3. cikkelyét (e cikk lehetővé teszi a kormánynak, hogy úgy fogadtasson el szavazás nélkül egy javaslatot, hogy azt a bizalmi kérdéshez köti). Voynet ugyancsak kiállna a teljesen arányos választási rendszer, a polgárok törvénykezdeményezési joga mellett, és a parlamenti képviselők is csak egyszer lennének újraválaszthatók, továbbá nem lehetne más mandátumuk. A kommunista Marie-George Buffet népszavazást ígér a „modern és demokratikus” VI. köztársaságért, további kifejtés nélkül. A Forradalmi Kommunista Liga jelöltje, Olivier Besancenot azt ígéri, hogy bevezeti a teljesen arányos választási rendszert, továbbá erősíti a helyi és munkahelyi önrendelkezést. Végezetül pedig, a Szocialista Párt jelöltje, Ségolène Royal a mandátumhalmozás betiltását, a helyi demokrácia erősítését ígéri, illetve a polgárok részvételének növelését (állampolgári zsűri, bizottságok által).

Látható, hogy a fentebb említett, alternatív intézményrendszert ígérő jelöltek nagy része mérsékelt vagy radikális baloldali, illetve a politikai spektrum baloldalához kötődő jelölt. Ez azt jelzi, hogy az intézményrendszerre vonatkozó korábbi törésvonalak nem tűntek el nyomtalanul, a baloldal többek között szívesebben közelítene ismét a parlamentáris elemek nagyobb súlyát felmutató berendezkedéshez. Ugyanakkor az egyetlen nagy, esélyes párt jelöltje, Royal már óvakodik attól, hogy a hatalmi ágak közötti arányok eltolására vonatkozó explicit ígéreteket tegyen, noha máshol egyébként ő is világossá teszi, hogy a 49-3-as eltörlését favorizálná, és a mandátumok egy részét arányos rendszerben osztaná ki (például Royal, 2007: 255–256. és 263.). Érdemes azt is megje-

gyezni, hogy a végül megválasztott, a gaulle-ista utódpárt színeiben induló Nicolas Sarkozy szórólapján azt vállalta, hogy megvédi az V. köztársaságot, de az ő elnöksége alatt is sor került egy nagy alkotmányreformra, melynek során – hogy mást ne mondjunk – a 49-3. cikkely működését is megváltoztatták, úgy, hogy a kormány mozgásterét szűkítették (az intézményrendszer tekintetében Sarkozy is ambiciózus elképzeléseket fejtett ki máshol, például a *Vallomások* címmel magyarul is megjelent kötetében: Sarkozy, 2006).

Óvakodnánk attól, hogy mindebből most, és itt, messzemenő következtetéseket vonjunk le. Az ugyanakkor világos, hogy a korábbi intézményrendszerre vonatkozó ellentétek nem tűntek el nyomtalanul, a „konszenzus” fogalma még mindig csak a köztársasági államformára vonatkoztatható, a konkrét intézményrendszer tekintetében azonban inkább kompromisszumról beszélhetünk csupán – melynek ugyanakkor kis hangsúlyeltolásokkal a Szocialista Párt ma is része.

Ez azt jelzi, hogy komoly (az elnöki többségig vihető) rendszerváltási igény vélhetően valóban nem kerül elő mostanában a francia politikai vitákban. Ezen túlmenően persze a kisebb pártok és jelöltek arányossági követelése is betudható, hogy egészen egyszerűen az a rendszer állna érdekében, miközben a nagyoknak kifejezetten hátrányos lenne. Így logikailag az is kimondható, hogy a kétfordulós abszolút többségi választási rendszer radikális átalakítása sem valószínű a közeljövőben, hacsak valamelyik nagy párt nem kíván eszmei okokból „politikai harakirit” elkövetni.

Nem lehet azonban nem észrevenni, hogy a politikai feszültségeknek az intézményrendszer megváltoztatása által történő feloldása olyan igény, amely minden bizonnyal ma is része a francia politikai kultúrának, noha talán nem olyan hangsúlyosan, mint korábban (miként azt Boros is nyugtázza a bevezető fejezet konklúziójában: „Nyilvánvaló az is – az utóbbi évtizedek példái alapján –, hogy a francia politikai kultúra fent jellemzett évszázados hagyományai a politikai, ideológiai, kulturális megosztottságról – ha változtak is – továbbra is léteznek, és kérdés, hogy az új konfliktusok megoldásában milyen szerepet töltenek majd be” – 18. o.).

FRANCIA–MAGYAR PÁRHUZAMOK

Rendkívül izgalmas gondolkodási utat nyit meg az olvasó számára a kötet *Kormányfők szemben a parlamenttel* című fejezete, amely mind a magyar, mind pedig a francia 30-as éveket az alapján vizsgálja, hogy kormányfői indítványok alapján milyen rendszer-átalakítási kísérletekre került sor. A konkrét kérdéskört azért találjuk nagyon izgalmasnak, mert álláspontunk szerint az összehasonlító francia és magyar vizsgálatokban mind történeti, mind pedig politológiai

szempontból sokkal nagyobb potenciál lenne annál, mint amit a jelenlegi magyar kutatásokban tapasztalhatunk.

Közhelyes megjegyzés, de gyakran hallani, hogy a magyar és a francia politikai kultúrában, politikai hagyományokban sok a hasonlóság (és nem feltétlenül a sztrájk intézményére gondolva). A Boros által is gyakran emlegetett francia megosztottság, a „két ország”-jelenség csak egyike azoknak az érveknek, amelyeket Magyarországon is gyakran hallani. A gyakori rendszerváltások is mindenképpen idetartoznak – rendszerváltásból Magyarország is megért jó néhányat a XX. század folyamán (a Monarchia rendszere, majd az I. köztársaság, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a Szálasi-diktatúra, a II. köztársaság, a kommunista diktatúra, végül pedig a III. köztársaság – nem kevésbé impozáns lista, mint a francia rendszerváltások sora, és még csak nem is 1848-tól számoltuk őket!).

A gyakori rendszerváltások önmagukban nem alapozzák meg a hasonlatosságot, de az már igen, hogy – miként Franciaországban – az ellenzék, még ha rendelkezik is parlamenti képvisellettal, Magyarországon is igen gyakran rendszerellenzék, ahogy mind a franciáknál, mind a magyaroknál elő-előfordul, hogy politikai természetű problémáikat az intézményeknek tulajdonítják, s nem az intézmények működtetőinek. S kell-e emlékeztetnünk azokra a kortárs magyarországi vitákra, amelyek éppen akörül folynak, hogy megfelelő volt-e a rendszerváltás magyar alkotmánya arra, hogy alapja legyen közös dolgaink intézésének, s hogy a 2011-es alkotmányozási folyamat elvezethet-e egy olyan helyzethez, amikor az ellenzék ismét a rendszeren kívül pozícionálja magát, azaz új alkotmányt, új rendszerváltást ígér? Milyen köztársaság-konceptiók állnak majd szemben egymással? Egyáltalán, kitisztul-e a vita annyira, hogy e kérdések értelmezhetőek legyenek magyar viszonylatban is? Ha pedig nem megyünk ennyire messzire, akkor is felmerül az a kérdés, amely az V. köztársaság kapcsán a franciákat is foglalkoztatja: meddig V. köztársaság az V. köztársaság? Vajon az új magyar alaptörvény egyben új köztársaságot is alapít-e?

Ma még nem lehet tudni, hogy a mai parlamenti ellenzék valóban rendszerellenzék lesz-e, mint ahogy azt sem, hogy a következő években politikai törésvonallá alakul-e egyáltalán az alkotmányos berendezkedés kérdése. De ha ez történik, akkor a francia alkotmányos vitákból, azok történetéből, a francia rendszerváltások sorából, illetve később a gaulle-ista szintézisből akár a magyar politikai elit is meríthet, ha nem is megoldási mintákat, de politikai tudást mindenképpen. A kötet összehasonlító fejezetének ez ad aktualitást, még akkor is, ha nem kortárs politikai elemzésről, hanem történeti vizsgálódásról van szó.

Az összehasonlító szemponthoz kívánczik még egy apró megjegyzés is. Gyakorta hallani, hogy a II. világháború magyar kollaborációjának a kérdése tisztázatlan – nos, Vichy dolga Franciaországban is hosszú hallgatások, majd

viták tárgya volt. Mennyien voltak az ellenállók, mennyien voltak a kollaboránsok? Kollaboráns-e mindenki, aki nem akart mást, mint nyugodtan szántani, és nem ragadott fegyvert a németek ellen? Milyen arányú volt az önkéntes, illetve a kényszeres együttműködés a náci Németországgal, továbbá a hazai hatóságok meddig mentek el az engedékenységekben azért, hogy megakadályozzák a keményebb német beavatkozást? Ezek azok a kérdések, amelyeket magyar viszonylatban is feltehetünk, s gyakran fel is teszünk – így *A rendszerváltozások Franciaországban* című kötet Vichy-fejezete azok számára is érdekes gondolatébresztő lehet, akiket elsősorban a magyar történelem kérdései foglalkoztatnak (és ha ebből a sajátos szemszögből vizsgálódunk, akkor már a *Francia hadifoglyok...* című fejezet sem tűnik annyira idegen testnek).

VÉGÜL

A könyv legnagyobb hibája nem róható fel a szerzőnek, annál inkább a kiadónak és a szerkesztőnek. A kötetet rendkívül igényes papírra nyomtatták, szinte világít a sötétben, szép, tiszta – ám az olvasó szemét a legkevésbé sem kí-méli. És az ember olvasás közben akaratlanul is elgondolkozik azon, lehet-e vajon ennél kisebb, ennél nehezebben olvasható betűtípussal tördelni egy könyvet? Ám ha lehet, ha nem, e kötet esetében mégis érdemes megbirkózni a papírral és a betűtípussal.

IRODALOM

A 2007-es elnökválasztás jelöltjeinek szórólapjai.

Boros, Zsuzsanna (1994): *Vichy-Franciaország. A francia állam születése és a „nemzeti forradalom” első időszaka*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Boros Zsuzsanna (2011): *Rendszerváltások Franciaországban*, h. n., L'Harmattan Könyvkiadó.

De Gaulle, Charles (1973): *Háborús emlékiratok*, h. n., Gondolat.

Royal, Ségolène (2007): *Maintenant – Ségolène Royal répond à Marie-Françoise Colombani*, Hachette Littératures.

Sarkozy, Nicolas (2006): *Vallomások*, Budapest, Századvég.

Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-du-4-octobre-1958/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur.5110.html>.

PARLAMENTARIZMUSTÖRTÉNET KÖZJOG ÉS POLITIKA HATÁRÁN*

Nagy Ágoston – Pap Milán

(Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867–1918*. Budapest, Atlantisz, 2011.)

„Cabinet governments educate the nation; the presidential does not educate it, and may corrupt it.”

(Walter Bagehot)¹

A hazai országgyűlések politikatörténetének egyik leginkább kutatott és kidolgozott fejezete az 1867–1918 közötti időszak, a dualizmus korszaka.² A klasszikus intézmény- és politikatörténeti munkákon túl a jogtörténet-írás és a politikatudomány is igyekezett birtokba venni ezt a terepet. Szente Zoltán könyvének helyét is valahol az említett diszciplínák és kutatási programok metszéspontjában érdemes kijelölni. Szente – saját bevallása szerint – alapvetően egy olyan „közjogelméleti” munkát igyekezett írni, amelynek középpontjában a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyának (jog)történeti és (jog)elméleti áttekintése áll. Ezt a célkitűzést a könyv a „hosszú XIX. század” nyugat- és dél-európai parlamentarizmusmodelljeinek – a könyv egészéhez képest meglehetősen részletes – bemutatásával és a „korabeli európai standardok alapján” az 1867 és 1918 közötti magyar kormányzati rendszer elemzésével véli megvalósíthatónak (12–13. o.). Ezzel kapcsolatban elsősorban két dolgot érdemes megemlíteni: egyrészt a kötet bevezetésében a szerző egyértelműen elhatárolja magát a „normatív” parlamentarizmus szemlélettől, másrészt deklarálja, hogy a magyar anyag elemzését a korabeli fogalomkészlet és kategóriarendszer szerint igyekszik elvégezni. Szente továbbá azt is kiemeli, hogy nem célja a „tabudöntögetés”, hiszen a könyvben „elsősorban tények, folya-

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. This work was carried out as part of the TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 project in the framework of the New Hungarian Development Plan. The realization of this project is supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund.

matok értékeléséről van szó” (13–14. o.), ám bizonyos kérdésekben óhatatlanul is szembekerül majd a történeti kánon néhány megcsontosodott toposzával.

A könyv három nagyobb tematikus egységre oszlik. Az első rész egyfajta kis európai alkotmány- és parlamentarizmustörténettel vezeti fel a második részt, amely a dualizmus kori Magyarország kormányformájával és a magyar parlamentarizmus problémájával foglalkozik, míg az utolsó nagyobb fejezet a kormányforma megítélését vizsgálja a magyar, és egy két és fél oldalas alfejezet erejéig,³ a külföldi történet- és közjogtudományban. A dolgozat íve tehát a nyugati „parlamentarizmus” komparatív, intézmény- és jogtörténeti megalkotásától a magyar állapotok értékelésén keresztül a kortárs és a későbbi tudományos recepció feldolgozásáig terjed. A könyv címét is adó második rész majd kétszáz oldalra rúg, ennek mintegy fogalmi és szemléleti keretét ismereteti a szerző az első és utolsó fejezetekben.

A magyar parlamentarizmus korszakolását, jellemezőit vagy éppen fogalmait illetően az – egyébként bőséges – hazai szakirodalomban egymással párhuzamos értelmezések sokasága van jelen. Ez persze egyaránt köszönhető a különböző diszciplínák eltérő kérdésfeltevéseinek, ám akár a fogalomhasználat pongyolaságának is. Sente – és ez indokolhatja a parlamentarizmus recepcióját tárgyaló utolsó fejezetet is, amely első ránézésre talán kevésbé képezi szerves részét a kötet alapvetően közjogelméleti narratívájának – kiemelten koncentrálna a „parlament” fogalmának történeti és jogi szemantikai mezőinek változásaira. Ennek egyik oldalát a már említett összefoglaló fejezet és az első rész fogalmi közelítéseket vizsgáló néhány alfejezete, a másikat pedig a korabeli vitáknak a problémaközpontú, lapidáris ismertetése jelenti. A kor parlamentről, parlamentarizmusról és az egyes jogintézményekről szóló diskurzusainak határát a szerző valahol a korszak politikusi értelmezéseitől a tudományos (elsősorban történeti, jogi) magyarázatokig húzza meg. Értelemszerűen tehát az adott kor, azaz az 1867-től (de az előzményekkel együtt 1848-tól) 1918-ig tartó időszak forrásai is – javarészt – közjogi és államtudományi művek közül kerülnek ki. A kortárs politikai publicisztika vagy a politikai beszéd egyéb műfajai (például a röpiratok) így nem képzik az elemzés tárgyát. A „politikátörténeti” forrásanyag bevonására (naplók, levelezések, jegyzőkönyvek stb.) is csupán annyiban kerül sor – legtöbbször közvetetten, szakirodalmi munkákra való hivatkozásokon keresztül –, amennyiben a dualista struktúra közjogi rendszerének magyarázatához szükséges.

A PARLAMENT ÉS A PARLAMENTARIZMUS FOGALMAI

A parlamentarizmus és a parlament fogalmaihoz kapcsolódó elemzés két szinten is megjelenik a könyvben, de mindkét esetben elsősorban arra szolgál, hogy a kutatás alapjaként szolgáló néhány kiinduló premissza szerepét tiszt-

tázza. A szerző egyrészt reflektál a kor politikai diskurzusainak szóhasználatára, másrészt – különösen az ennek szentelt utolsó fejezetben – igyekszik az egyes történelmi korszakok parlamentarizmussal kapcsolatos tudományos terminológiájának a bemutatására is. Sente alapvető feltevése az, hogy „miközben a legáltalánosabb fogalmi szinten nem történt alapvető változás, a parlamentarizmus intézményi jellemzői részben átalakultak, illetve jelentésük megváltozott” (142. o.). A régebbi munkákban bár a fogalom más típusú értelmezésével találkozhatunk, alapvetően nincs szükség külön fogalmi megkülönböztetésre (140. o.), hiszen a kifejezés fogalmi magját, lényegét a végrehajtó hatalommal szembeni parlamenti felelősségében találhatjuk meg. Sente igyekszik elkerülni a parlamentarizmus különböző történelmi alakváltozatait a modern parlamentek üdvtörténetévé olvasó megközelítést az empirikus leírás és a „normatív” fogalomalkotás párhuzamosságának hangsúlyozásával. A hazai szakirodalomban, 2002-ben megjelent könyvében, már Pesti Sándor felhívta a figyelmet a parlamentarizmus tágabb és szűkebb értelmezései közötti különbségre. Előbbi interpretációban „a parlamentarizmus nem más, mint társadalmat alkotó egyének minél nagyobb hányadának minél hangsúlyosabb és érdemibb beleszólása a köz ügyeinek intézésébe”, míg az utóbbi a jelenség „XIX–XX. századra kikristályosodó változatára korlátozódik, és amelyet »modern«, »népképviselői«, »alkotmányos«, »demokratikus«, »liberális« stb. jelzőkkel szoktunk illetni” (Pesti, 2001: 18.). A *Kormányzás a dualizmus korában...* című kötet szerzője elsősorban az utóbbi „szűkebb” kategóriát⁴ használja a magyar közjogi intézményrendszer működésének leírása során.⁵

A parlamentarizmushoz kapcsolódó fogalomhasználat sokrétűségére Sente leglátványosabban a kortárs nyugat-európai források elemzése során mutat rá. E szerint a parlamentarizmus vagy a parlament fogalmait a kabinetnek a törvényhozás előtti politikai felelősségét érvényesítő kormányformák leírására a XIX. század elején még nem alkalmazzák általánosan (69. o.). Például a franciák ekkor még *gouvernement représentatif*-nak hívják a felelős kormányt, míg *chambre*-nak vagy *assemblée législative*-nek a törvényhozó szervet, és csak az 1830-as „júliusi monarchia” után terjed el, angol mintára a *parlement* kifejezés (amely eredetileg a királyi törvényszékeket jelölte) használata (70. o.). Ennek a jelenségnek fontos hatása van a kötet egészének elemzési metódusára is, hiszen „[még] azon szerzők közül is, akik a parlamentáris kormányzásról írtak, sokan más kifejezéseket használtak” (69. o.), így a parlamentarizmushoz a közjog(történet) felől közelítő kutató számára az olyan diskurzusok is kiemelten fontosak lehetnek, amelyekben egyáltalán nem vagy csupán elvétve használják magát a fogalmat a jelenség megnevezésére. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a magyar és a német jogtörténelmi recepció a század végén gyakran használja a „»parlamentarizmus« megnevezést régmúlt korok törvényhozó gyűléseinek fejlődésével kapcsolatban” (uo. 6. lj.). Ez utóbbi kap-

csán Sente rögtön világossá teszi, hogy itt „nyilván nem a parlamentáris kormányzás közjogi értelmében használták ezt a kifejezést” (uo.).

A parlamentarizmus kifejezést, mint egy-egy ország kormányformájának öndefinícióját még a korai kontinentális kartális alkotmányok sem tartalmazzák. Sőt, voltaképpen úgy beszélünk „parlamentárisan” működő kormányformákról, hogy magát a kifejezést a jelenségre egyáltalán nem használják. Ezzel függ össze a teoretikus alapok kidolgozottsága, vagy kidolgozatlansága is az egyes európai államokban a XIX. század folyamán. Bár a kormányzásnak ez a módja Angliában született meg először, szisztematikus elméleti leírását a legtöbb szerző Walter Bagehotnak tulajdonítja, azaz a XIX. század második felére teszi. Sente ezzel szemben Henry George Greyt, Grey harmadik earljét tartja az első jelentős angol teoretikusnak, hiszen *Parliamentary Government considered with reference to a Reform of Parliament...* (*Parlamentáris kormányzás a parlamenti reform tükrében*) című könyve már 1858-ban megjelent, míg Bagehot *The English Constitution*je (*Az angol alkotmány*) csupán egy évtizeddel később, 1867-ben.

A kései angol tudományos reflexiót megelőzve, a kontinens teoretikusai már a század első felében kísérletet tesznek a parlamentarizmus fogalmának tisztázására. Sente főként a francia és német elméleti törekvéseket emeli ki, amelyek igyekeztek rámutatni az angol minta európai adaptációjának sajátosságaira, illetve, a parlamentarizmus konzervatív kritikusaik esetében, annak akadályaira. Franciaországban így hosszú ideig az 1789-es forradalom és az azt követő konvent típusú kormányzáshoz kötődő tapasztalatok akadályozzák a parlamentáris kormányzás elfogadását (71. o.). Ez az angol mintával kapcsolatos előítélet azoknál a liberális szerzőknél (Constant, Chateaubriand, Guizot) is fellelhető, akik az uralkodó hatalmának korlátozását és a végrehajtó hatalom felelősségének elvét tartják a közjogi fejlődés központi elemének. A parlamentáris kormányzás fogalma így a republikanizmusról szóló XIX. századi franciaországi viták részeként jelenik meg. A német területeken több forrásból ered a parlamentarizmus kritikája. Egyrésztől több német államjogász a jogállam (*Rechtsstaat*) eszméjét állítja szembe a parlamentarizmus fogalmával, azzal az indokkal, hogy egy ilyen típusú kormányzat folyamatos beavatkozási lehetőséget jelent a jogrendszerbe (76. o.). Másrésztől a nemzetállam megteremtése, mint a bismarcki politika célja, teret nyit az angol mintájú parlamentáris kormányzás elvének felülírására.

A parlamentarizmus kontinentális jelentésváltozása kapcsán Sente többször hangsúlyozza, hogy a fiatal európai törvényhozások első évtizedeiben a parlamentarizmus a parlamenti korrupció szinonimájává válik (77., 101. o.). Ezt viszont a szerző a parlamentáris kormányzás gyermekbetegségeként értékeli, mivel a változó politikai szövetségek világában a kormányzó hatalom csak különböző politikai technikák árán tudta fenntartani többségi támoga-

tását. Ugyanígy általánossá válik az a nézet is, hogy míg Anglia a parlamentarizmus normáját évszázadokon keresztül fejlesztette és tette politikai kultúrája részévé, a kontinentális államok nem rendelkeznek ilyen hosszú parlamentáris hagyománnyal, polgáraik pedig megfelelő politikai műveltséggel (76. o.). Az utóbbi vélekedés igazolta a kontinentális parlamentarizmus eltérő fejlődését az eredeti, szigetországi mintától.

Míg Szente könyve első két részében a parlamentarizmus fogalmának értelmezéseit és a parlamenti kormányzás működését bontja ki, a harmadik rész a dualizmus kormányformájának recepcióját veszi számba. A szerző a dualizmus kormányformájának közjogtörténeti megítélését a magyar történelem négy nagyobb korszakára lebontva tárgyalja, utalva a korszakokon belül kimutatható hangsúlyeltolódásokra is. A dualizmus korában a belpolitikai közvélemény és a közjogelmélet cezúráját az 1905-ös válsággal vonja meg (395–397. o.). A századforduló előtt a belpolitikai közvélemény és a közjogászok nagy része a dualizmus rendszerét parlamentárisnak tartotta, annak ellenére is, hogy a kormányforma a korszakban nem kap jogi meghatározást. Az 1905-ös válság hatására azonban a politikai közvélemény bizalma meginog a magyar politikai rendszer parlamentarizmusa kapcsán. A történet- és közjogtudományban pedig ekkor már számon kérik a valódi váltógazdálkodás és a parlamenti felelősség hiányát. A tudományos érdeklődés hangsúlya ekkor áttevődik a királyi prerogatívák szerepére, az uralkodó státusára a kormányzati rendszerben. Konzervatív vélemények szerint az uralkodó és a parlament viszonya jogilag értelmezhetetlen, nem jogi természetű, így a kormány felelősség alapú számonkérése elsősorban erkölcsi jellegű (398. o.). A két világháború közötti történetírás alapvetően nem változtat azon a nézeten, miszerint a dualizmus kormányzata parlamentáris jellegű volt. A Szente által kiemelt két történetíró, Gratz Gusztáv és Szekfű Gyula, ugyanakkor a parlamentáris politizálással szembeni kritikájuknak is hangot adtak. Míg Gratz számára a parlamenti jogokkal való visszaélés, az obstrukciós politika csorbította a rendszer működését, Szekfű eleve fenntartásokkal viseltetett a parlamentáris kormányzás eszméjével szemben (407–408. o.).

A második világháború utáni dualizmus szemlélet egy a korábitól eltérő paradigma, a történelmi materializmus alapján közelített a korszak politikai rendszeréhez. Az osztályviszonyokból levezetett dogmatikus történetírás a hetvenes-nyolcvanas évek során azonban feloldódik egy differenciáltabb, szakmailag pontosabb megközelítésben (415. o.). Az ebben az időszakban megjelent munkák megalapozzák a dualizmus és a magyar parlamentarizmus történetének rendszerváltás utáni megítélését is. Szente némi csalódottsággal nyugtázza, hogy a már ideológiailag szabad tudományos környezetben a dualizmus kormányformájának kérdése nem kapott elég jelentőséget a történet-tudományban. Abban viszont a második világháború előtti hagyomány fel-

elevenítését láthatjuk, hogy a dualista politikai rendszert, annak abszolutista elhajlásai ellenére is, az elmúlt húsz év történészei nyugati mintájú parlamentarizmusként értékelik (426–427. o.).

Úgy véljük, hogy a parlamentarizmus és a parlamenti kormányzás fogalmának tisztázása a magyar politikatudomány számára is fontos referenciát jelenthet, hiszen finomíthatja a modern parlamentarizmusok kialakulásáról, történeti előzményeiről, típusairól kialakult képünket. A kötet egyik legnagyobb erénye épp az, hogy a parlamentarizmus fogalmához kapcsolódó politológiai feltételrendszert (törvényhozás és végrehajtás fúziója, pártok szerepének felértékelődése, a kormány központi helyzete stb.),⁶ túllépve a modern társadalomtudományoknak a témában tett közhelyes elméleti megállapításain, a kor közjogi és politikai diskurzusaira tekintettel, történetileg is differenciálja.

POLITIKA ÉS KÖZJOG KÖZÖTT

A parlamentarizmus Angliában kialakult „ideáltípusát” (melyre egyébként a magyar vitákban is sokan és sokszor hivatkoztak) a könyv szerzője – a fogalom konkrét használatától függetlenül – a dicsőséges forradalomtól az 1911-es *Parliament Act*ig kíséri nyomon, két nagyobb korszakra osztva a kormányforma fejlődését. A határ az 1832-es választójogi reformtörvény (*Reform Act*), amely az angolszász történeti irodalomban is fordulópontnak számít.⁷ Ugyanakkor Szente mindvégig kiemeli a kormányformák fejlődésének folyamatjellegét. Erre a kivételnek és mintaszerűnek minősülő angol „archetípus” kapcsán hívja fel a figyelmet, ahol „az elsőség vagy a fejlődés élvonalához tartozás” nem „egy-egy döntéshez vagy eseményhez köthető, hanem korábban kezdődött folyamatok és tendenciák eredménye” (39. o.). Angliában az alkotmányos monarchia, a társadalmi kondíciók sajátosságai mellett, olyan kedvező – intézményi – feltételeket biztosított a későbbi „parlamentáris monarchia” számára, amely „fokozatosan »hozzászoktatta« az uralkodókat a napi kormányzástól való távolságtartásra” (40. o.). Az alkotmányos monarchia és a „parlamentáris kormányzás” közötti átmenet – legalábbis a Brit-szigeteken – tehát egy-egy kor politikai tudatában korántsem volt olyan éles, vagy egy-egy jelentősebb dátumhoz, személyiséghez kapcsolható, mint ahogy azt a modern olvasatok egy része bemutatja. A könyv elbeszélésében ennek elsősorban az az oka, hogy maga a tág értelemben vett „parlamentáris intézményrendszer” és parlamentarizmus is elsősorban jogi és politikai praxisok által létezik. Ezek a gyakorlatok és megoldási módok idővel „bevett szokásokká, azaz alkotmányos konvenciókká” rögzülnek, ám csak a XIX. század végén válnak „valóságos alkotmányos elvekké” (38. o.). Az angol parlamentarizmus és kabinetrendszer fejlődése Szente könyvében olyan, elsősorban politikai fejlődésként jelenik meg, amelyet tételes közjogi szabályozás csak ritkán és esetlegesen követ. Erre

jó példa lehet a kabinettanács közjogi intézményesítésének elmaradása (25. o.), amely lehetővé tette, hogy az uralkodó körüli tanács tagjaiból (*Privy Council*) egy, a parlament felé felelősséggel tartozó és a képviselők többségének támogatását maga mögött tudó kormányzati gyakorlat alakuljon ki.

Ezzel szemben a kontinensen még a fejedelmi hatalom korlátozása a cél, ezért a brit példa hosszú ideig idegen marad. A kartális alkotmányokkal vagy az állam rendjét szabályozó rendeletekkel bíró államokban a parlamentáris kormányzást a politikai diskurzusokban a század első harmadában idegenkedéssel fogadják azok a konzervatív körök, amelyek a francia forradalom negatív tapasztalatai után a Szent Szövetség Európájának a fenntartásában érdekeltek. Mindezek a tényezők afelé hatottak, hogy a kontinentális országokban a parlamentáris kormányzás kialakulása mindenhol sajátos helyi jelleget kapott. A szabályozatlanság, amely az angol fejlődés során nyitottá tette a rendszert a kormány és a képviselők politikai felelősségének teljessé válásához és az egyre szélesedő tömegek részvételéhez a politikai életben, a kontinensen az egyedi kormányzásformák kialakítását tette lehetővé. Amellett, hogy a parlamentáris kormányzással kapcsolatban léteztek közjogi normák, a szigetországban és a kontinensen is, a tradíciókhoz, kultúrához vagy a demokratizálódás elvárt szintjéhez a közjogi szisztémát mindig a politika hangolta hozzá. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a politikai irányok és akaratok csupán saját logikájuk szerint alakították a közjogi rendszert. A politikai és a közjogi szféra egymáshoz való viszonya és az egyik szféra dominanciája mindig a történeti kontextus függvénye. A közjogi hagyomány például lehet olyan erős, hogy felülírja, vagy legalábbis egy adott mederbe terelje a politikai akaratot, megcáfolva a politikatudományi modelleket, a politika vélt logikájának univerzális érvényességét. Sente egy korábbi kötetének bevezetőjében úgy fogalmaz a probléma kapcsán, hogy „[a]z alapvető igazság, mely szerint az alkotmányos szabályok a mindenkori politikai akaratot tükrözik, s annak alávetve léteznek, nem feltétlenül érvényesül minden esetben, mert a közjogi keretek sokszor önálló életet kezdenek élni, s mert az a konszenzus, amely létrehozta azokat, később már nem ismételhető meg bármikor.” (Sente, 2006: 27.)

Az íratlan alkotmány és a parlamenti konvenciók az angol parlamentáris rendszerben politikai mozgásteret biztosítanak a kormány számára és a kormánnyal szemben is. Az utóbbi egyenesen a parlamentarizmus központi elemeként jelenik meg a szigetország közjogi fejlődésében. Ezzel kapcsolatban Sente három fontos elemet különít el: a politikai felelősség elvét, a kabinet parlamenti többség általi kormányzását, és a pártok közötti váltógazdálkodást. Ezek az ismérvek a kontinensen csak a történeti alkotmányfejlődés és a kulturális beágyazottság szűrőjén keresztül válnak majd a kormányzás normájává. Ez a szerző szerint a dualizmus kormányzati formáját tekintve is érvényes, mert a politikai felelősség kérdése, illetve a többségi kormányzás problémája még a XX. század elején is az uralkodó közjogi pozíciójának és tényleges ha-

talmának relációjában jelenik meg. A parlamentarizmus alapelveinek jelenléte mellett tehát legalább olyan fontos ezek tényleges működése, vagy éppen ennek hiánya a mindennapi politikai és jogi gyakorlatban.

A parlamentarizmus lényege Szente szerint tehát a kormány (a miniszterelnök, illetve a miniszterek) törvényhozással szembeni jogi, illetve politikai felelőssége. Természetesen – ahogy ezt a magyar történeti példák sora mutatja – a felelősség két fajtája nem érvényesült folyamatosan és szükségszerűen, ám időről-időre diskurzusok tárgyává vált. Azaz „a kormány felelősségének kiterjedése és érvényesíthetősége a dualizmus idején szinte mindvégig a belpolitika napirendjén volt, az idővel nem is oly ritkán kialakult kormányválságok idején pedig mindig újult erővel lángolt fel az erről szóló vita” (289. o.).

Az 1867-től 1918-ig működő magyar közjogi rendszer parlamentáris jellege ebből fakadóan elsősorban olyan határhelyzetek történeti elemzésén keresztül mérhető le, amikor a felelősség elvi megfogalmazásán túl a gyakorlati alkalmazásra is sor kerül. Erre lehet jó példa az uralkodónak és az országgyűlésnek a kormányhoz való viszonya az 1905–1906-os politikai válság során, amikor egy rendkívüli szituációban éppen a magyar és az osztrák fél sajátos közjogi és politikai kapcsolata eredményez egy, a parlamentarizmus angol ideáltípusától eltérő jelenséget. Szente felhívja a figyelmet arra, hogy az 1905–1906-os események különböző interpretációi a rendszer egészének parlamentáris jellege ellen, illetve mellett is egyaránt érveként szolgálhatnak. Úgy véli, hogy az 1905-ös év nem jelentett mást, mint „súlyos csapást a magyar parlamentarizmus nimbuszára, még akkor is, ha ezt sokan és sokszor csak egyszeri, kivételes esetnek tekintették, amely tulajdonképpen erősítette a parlamentáris kormányzás fő szabályát” (264. o., 12. l.). Szente szerint a válság során kinevezett „imparlamentáris kormánnyal” vont angol párhuzam csalóka, hiszen a szigetországban „1782 és 1918 között valódi parlamenti váltógazdaság folyt, amelynek viszonyai között [...] valóban kivételes eset volt, hogy többségi támogatással nem rendelkező politikust neveztek ki miniszterelnökké, míg Magyarországon az egyetlen kormányváltás után ez a kivétel csupán a hagyományos kormányzó erők hatalomba való visszaemelésének az eszköze volt” (uo.).

Magyarországon tehát a többségi elv csupán addig működhetett, „amíg nem került ellentétbe a Monarchia változatlan formában való fenntartásának érdekével”, hiszen a kormányválság éppen azt bizonyította be, hogy amikor az ellenzék, választások útján többséget szerzett, akkor kiderült, hogy „a kormányzás szempontjából a többségi elv [...] önmagában nem elegendő a kormányzáshoz” (264. o.). Ebből következik, hogy „a bizalom megvonása [...] nem vezetett a kormány bukásához” (308. o.), hiszen a beiktatáskori bizalmi szavazás nem honosodott meg a magyar országgyűlési életben (303. o.), és a többségi elv is csak féloldalasan működött. A parlamentarizmus egyenetlenségei tehát Szente értelmezésében egyszerre fakadtak a közjogi hagyományok és a mindenkori tágabb politikai kontextus sajátosságáiból.

Szente kötete összességében, ha nem is explicit módon, de rámutat a közjogi szféra és a politika kölcsönhatásaira, így az egyoldalú megközelítések tartahatatlanságára is. Sem az angol példa (illetve ennek kontinentális recepciója), sem pedig a dualizmus esetében a közjogi szerkezet nem érthető és elemezhető érdemben a politikai hatások beszámítása nélkül, és a politikai szféra is csak a közjogi rendszerrel való viszonyában vizsgálható.

ÖSSZEGZÉS

Összességében a könyv legalább olyan fontos adalékul szolgálhat a dualizmus korának politikai gyakorlatát megérteni kívánó történet- és politikatudomány, mint az inkább közjogi és alkotmányjogi kérdéseket előnyben részesítő jogtörténet és jogelmélet számára. Szente parlamentarizmus-könyvének a legnagyobb erénye éppen az, hogy ezt a kettős igényt és törekvést egy kutatási programban kapcsolja össze. A Szente Zoltán korábbi munkáit ismerő olvasó számára nyilvánvalónak tűnhet, hogy ennek a „közjogelméleti” programnak a komparatív európai alkotmány- és parlamentarizmustörténettel és a parlamenti joggal foglalkozó monográfiai készítették elő a terepet (Szente, 2006 és 2010).

Az utóbbi két projekt eredményei jól láthatóan beépültek a *Kormányzás a dualizmus korában* című kötetbe is, ráadásul úgy, hogy Szentének sikerült nyitottá tennie a társtudományok felé, mind a parlamenti jog viszonylag zárt „közjogelméleti” narratíváját, mind pedig az összehasonlító alkotmánytörténet didaktikus és lexikonszerű összefoglalását is. Míg a szerző említett korábbi munkáiban elsősorban „a közjogi logika, s nem a politikum szabályrendszere” (Szente, 2010: 13.) képezte a feldolgozás vezérfonalát, addig a most ismertetett könyvben a politikai cselekvés és a közjogi intézmények változása már egy komplex viszonyrendszerben jelenik meg, lehetőséget nyújtva ezzel a magyar parlamentarizmus problémáinak interdiszciplináris keretekben történő a továbbgondolására is.

Ugyanakkor a kötet a politikai eszmetörténet (intellectual history), illetve a fogalomtörténet (Begriffsgeschichte) kutatói számára is izgalmas kérdéseket vet fel, hiszen a konkrét jogintézményeken és politikatörténeten túllépve Szente kiemelt helyen kezeli a parlament és a parlamentarizmus fogalmáról szóló diszkurzusokat is. Az utolsó fejezetben másfél száz év magyar tudományos recepciójának (olykor csak vázlatos, máskor viszont egészen részletes) feldolgozása szintén hozzájárulhat a parlamentről szóló történeti, jogi narratívákat, illetve az ezekhez kapcsolódó kánonokat és a parlamentarizmushoz köthető fogalmak változásait a középpontba állító nyelvi megközelítések (például a diszkurzív politikatudomány), sikerességéhez is.

A *Kormányzás a dualizmus korában* című könyvet tehát a korszak majd minden politikai kérdésekkel foglalkozó kutatója haszonnal forgathatja, ám Szentemonográfiája önként vállalt tematikai korlátai miatt bizonyos területeken csak a követendő utat jelölheti ki a további kutatások számára. Ez azonban önmagában is nagy jelentőségű.

JEGYZETEK

- ¹ Bagehot, 2004: 14.
- ² A közelmúltban több fontos munka is megjelent, amely részben vagy egészében a parlamentarizmus és a kormányzat működését tárgyalja a dualizmus korában. Pölöskei Ferenc könyve (Pölöskei, 2001) vagy Kozári Monika munkája (Kozári, 2005) átfogó képet nyújtanak a dualizmus politikai rendszeréről és politikatörténetéről. A parlamentarizmus működésére koncentrálnak Szabó Dániel Boros Zsuzsával közösen írt magyar parlamentarizmustörténetében (Boros–Szabó, 2005), míg Somogyi Éva a dualista kormányzat és közigazgatás kérdéseit tárgyalja írásában (Somogyi, 2006). A magyar parlament és parlamentarizmus közjogi-politikai intézményrendszerét és működési rendjét írja le Pesti Sándor kötete (Pesti, 2002). Egy tágabb történeti narratívába helyezi a magyar parlamentarizmus tárgyalását a Jean Bérenger–Kecskeméti Károly szerzőpáros (Bérenger–Kecskeméti, 2008).
- ³ Bár elsősorban nem a kormányzati formákra koncentrálnak, de a dualizmus államformájának külföldi közjogtörténeti recepcióját tárgyalja Gerald Stourzh tanulmánya (Stourzh, 2004), amely egyúttal egy kutatási programot is igyekszik felvázolni.
- ⁴ Szente szerint „a parlamentáris kormányzás a XIX. század óta »foglalt« fogalom, amelynek leglényegesebb jellemzőiben alapvetően konszenzus van” (146. o.).
- ⁵ A „tágabb” értelmezésre jó példa lehet Jean Bérenger és Kecskeméti Károly monográfiája, amelynek a parlamentarizmusról alkotott narratíváját jól jellemzi az alábbi idézet: „A képviselői intézmények tehát ellenálltak minden viszontagságnak. Magyarországon évszázadokon át [sic!] parlamentáris ország maradt, és ami talán még fontosabb, az egyetlen megingathatatlanul parlamentáris ország a Habsburgok birodalmában.” (Bérenger–Kecskeméti, 2008: 427.)
- ⁶ Vö. például: Körösenyi, 1998: 194–197.; Bogdanor, 2001: 451–453.
- ⁷ A brit parlamentarizmus történetét szótári rendben tárgyaló *An Encyclopaedia of Parliament* szerzői az 1832-es reformban a brit parlamentarizmus utolsó jelentős fordulópontját látják. A választójogi reform ugyanis – írják a szerzők – megteremtette a reprezentatív parlamentarizmus alapjait. (Wilding–Landy, 1968: 509–521.)

IRODALOM

- Bagehot, Walter (2004): *The English Constitution*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly (2008): *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, Napvilág.
- Bogdanor, Vernon szerk. (2001): *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest, Osiris.

- Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel (2008): *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó – ELTE ÁJTK.
- Kozári Mónika (2005): *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, Pannonica.
- Körösényi András (1998): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Pesti Sándor (2002): *Az újkori magyar parlament*. Budapest, Osiris.
- Pölöskei Ferenc (2001): *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, História–MTA TTI.
- Somogyi Éva (2006): *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest, L'Harmattan.
- Stourzh, Gerald (2004): „A kettős monarchia „jogi természete” és politikai struktúrája: egy történeti fenomenológiai kísérlet”. In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Budapest, Osiris. 584–591.
- Szente Zoltán (2006): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet. 1945–2005*. Budapest, Osiris.
- Szente Zoltán (2010): *Bevezetés a parlamenti jogba*. Budapest, Atlantisz.
- Wilding, Norman–Landy, Philip (1968): *An Encyclopaedia of Parliament*. London, Cossell.

ABSTRACTS

Péter Ondré
WESTMINSTER OUTING

This article examines the changes of the Hungarian political system in the last one year. The paper uses the comparative theory and method of Arend Lijphart, and after the examination of the ten original institutional variables argues that the transformation of the domestic system can be described as a change from a consensual democracy to a majoritarian one. In the course of the quantitative analysis I have come up against several methodological problems which have hindered general applicability and have introduced sizeable modifications so that a new democracy such as Hungary could become suitable for comparative examination. Therefore as a secondary product of this work I have tried to improve the methodology of Lijphart's book and eliminate the disturbing problems. After all I needed to create new indicators in the cases of four institutions: the government, the executive-legislature relationship, the interest-group system and constitutional rigidity. At the end of this work I present a two-dimensional map of consensual and Westminster democracies, on which we can compare the position of Hungary in 2010 with former dates and with other countries.

Keywords: Westminster, consensual, majoritarian, democracy, political system, division of power, Arend Lijphart

Boglárka Koller
CLUB MEMBERSHIPS IN THE EU. PRACTICAL AND THEORETICAL
CONSIDERATIONS OF DIFFERENTIATED INTEGRATION

Differentiated integration is one of the joker concepts of contemporary writings on the theory of integration. Though a reference to it figured already in the Rome Treaty, differentiated integration has become a new trend in the process towards European unity only during the past ten years. The paper, in addition to presenting the political, legal and scholarly interpretations of the concept, also investigates the relevant stipulations of the Lisbon Treaty, and argues that this treaty can be regarded as a milestone in the practical realisation of differentiated integration. Differentiated integration reinterprets the theories

of integration so far used, such as federal, neo-functional and intergovernmental theories in respect of the process of integration and of assessing its ultimate goal. Consequently differentiated integration offers new ideas and trends also regarding the self-definition of the European Union and its further development.

Keywords: European Union, European integration, differentiated integration, flexibility, multi-speed Europe

Krisztina Juhász

THEORIES RELATED TO THE FOREIGN POLICY OF THE EUROPEAN UNION

The aim of this study is to survey the main theories which are concerned with the Common Foreign and Security Policy (CFSP) of the European Union and the historical and political background of these conceptions. These theoretical approaches usually are contradictory and competing.

The dispute over the European Union's external activity is indispensable because the EU has been having a lot of military and civilian operations in the world after the launching of the European Security and Defence Policy – ESDP in 1999. The discussion of the experience of these missions, the perfection of the institutional background and decision-making system of the CFSP and ESDP is necessary to enhance the European Union's international activity and authority. We have to rethink the definition of security, the aims and the means of the CFSP and ESDP because of the new security challenges of the global era – among others international terrorism, the proliferation of weapons of mass destruction and the problem of failed states. For this purpose we have to have appropriate theoretical models for the CFSP.

Keywords: Civilian authority, military power, normative authority, cooperative security, a list of missing elements from foreign policy

József Jeskó–Judit Bakó–Zoltán Tóth

THE VIRTUAL NETWORK OF THE HUNGARIAN RADICAL RIGHT

The article examines the extended online network associated with the Hungarian radical right based on the thematic blocks within it and its dynamic development over the last decade. Although Jobbik as a party and this virtual background are not interchangeable, there is a very strong connection between the two phenomena. Hungarian society is deeply divided into monolithic left and right political camps but Jobbik's success attests to the emergence of a third pillar, a grassroots movements that has, through incorporation of elements of various subcultures, established a widespread and heterogeneous online pres-

ence. This fresh approach could provide novel insights to promote a deeper understanding of Jobbik as a social and political phenomenon.

Keywords: radical right, network, subculture, political camps

András Lányi

ECOLOGY AS A POLITICAL PHILOSOPHY

On the field of political theory under the name of ecology we find expounded a coherent system of substantially communitarian endeavours whose originality mostly remains unperceivable in the traditional triangular classification of the political space divided among conservative, liberal and socialist philosophies. This approach will be supported by a matrix where the different trends in political philosophy are located in accordance with their position on the question of the state on one of the axes and on the other by the priority they give either to individuals or to communities. We argue that this arrangement makes the differences and interferences more transparent between the basic trends and helps to identify the place of ecological politics in comparison with other conceptions. We also try to deduce the basic features of the politics that actually meet the principles of ecology and will indicate the way its answers must differ from the mainstream.

Keywords: ecology in social theory, political ecology, communitarianism, tipology

Peter Techet

CARL SCHMIT AND NATIONAL SOCIALISM

This essay discusses Carl Schmitt's connections with national socialism. Due to Carl Schmitt's activity after 1933 the question arises why he cooperated with the Nazi state, whereas he had always criticized the Nazi party and supported an authoritarian presidential system before. In this essay three possible answers are given to the question above: 1 Carl Schmitt was always a Nazi, but due to his opportunism he did not dare to admit it before 1933. Or: 2 Carl Schmitt's arguments are shallow, that is why any political system can be explained and supported by his arguments. Or: 3 After the conservative-authoritarian way had failed there was no other option for Carl Schmitt but to accept national socialism as a presumable defender of order and the German state.

Keywords: National Socialism, anti-Semitism, history of ideas, decisionism